

SÓNIA DUARTE
VANESSA GOMES TEIXEIRA ANACHORETA
ROGELIO PONCE DE LEÓN
ORGS.

**HISTORIOGRAFIA
GRAMATICAL PENINSULAR:
BASCO, CATALÃO,
GALEGO E MIRANDÊS
EM CONTEXTO**

**Historiografia
gramatical peninsular:
basco, catalão,
galego e mirandês
em contexto**

ORGS.

Sónia Duarte

Vanessa Gomes Teixeira Anachoreta

Rogelio Ponce de León

Porto, FLUP, 2023

FICHA TÉCNICA

TÍTULO: Historiografia gramatical peninsular: basco, catalão, galego e mirandês em contexto

ORGANIZAÇÃO: Sónia Duarte
Vanessa Gomes Teixeira Anachoreta
Rogelio Ponce de León

EDIÇÃO: Faculdade de Letras da Universidade do Porto e CLUP

ANO DE EDIÇÃO: Impresso em Março de 2023

COLEÇÃO: FLUP e-DITA

EXECUÇÃO GRÁFICA: Gráfica Firmeza Lda.® / Porto

TIRAGEM: 100 exemplares

DEPÓSITO LEGAL: 515734/23

ISBN: 978-989-9082-59-5

ISSN: 1646-1525

DOI: <https://doi.org/10.21747/978-989-9082-59-5/hist>

Trabalho financiado por fundos nacionais através da FCT – Fundação para a Ciência e a Tecnologia, I.P., no âmbito do projeto «UIDB/00022/2020»

Introdução

A 16 de dezembro de 2021, na Faculdade de Letras da Universidade do Porto, teve lugar uma sessão de conferências intitulada “Historiografia Gramatical Peninsular: Basco, Catalão, Galego e Mirandês em Contexto”.

Intencionalmente, ficaram de fora do programa do evento o espanhol e o português. Num quadro em que os estudos de Historiografia Peninsular frequentemente os privilegiam, pareceu-nos justo proceder de modo inverso. Tal não resolve um problema, mas lança luz sobre ele.

Assim, optámos por nos concentrarmos em quatro línguas que, a par com o espanhol e o português, são também oficiais no espaço ibérico, mas a que é dada frequentemente menor visibilidade. Fizemo-lo, para contrariar e minorar uma situação de desequilíbrio de informação e de conhecimento de umas relativamente a outras, no que toca ao seu tratamento e presença no discurso metalinguístico ao longo do tempo.

Os conferencistas convidados corresponderam a essa expectativa com intervenções que ofereceram quer uma visão panorâmica do percurso percorrido no campo historiográfico, quer informação sobre o estado da arte a este respeito, quer olhares particulares dentro da produção metalinguística nestas línguas, contextualizando sempre o seu significado no âmbito peninsular.

Francisco García Gondar, da Universidade de Santiago de Compostela, partindo do suporte fundamental que é a *Bibliografía Informatizada da Lingua Galega (BILEGA)*, apresentou-nos uma visão panorâmica dos estudos gramaticais (morfologia e sintaxe) sobre a língua galega, desde 1860 até aos nossos dias, discorrendo sobre os fatores de índole social e histórica

que motivam as assimetrias desse percurso no que concerne ao grau de desenvolvimento desses mesmos estudos.

Alberto Gómez Bautista, da Universidade de Alcalá, fez um ponto da situação dos estudos linguísticos do mirandês, com destaque para a historiografia linguística mirandesa, visando expor as relações entre os textos mais relevantes publicados nesse âmbito, a sua receção e seu contexto de publicação.

Ricardo Gómez-López, da Universidade do País Basco, brindou-nos com um panorama da gramaticografia basca desde os seus inícios, no século XVII, até às primeiras décadas do século XX, focando, com especial atenção, alguns dos autores e textos que conformam esta tradição.

Neus Nogué Serrano, da Universidade de Barcelona, levou a cabo uma aproximação à obra do catalão Joan Solà. Depois uma contextualização da língua catalã e do seu processo de normatização, a investigadora acompanhou o percurso académico e científico de Solà, concentrando-se sobre o seu modo de abordagem dos fenómenos linguísticos.

O evento decorreu em regime misto (presencial e em linha), afetado ainda pelos constrangimentos da pandemia de COVID-19. Não obstante esses mesmos constrangimentos e uma assistência maioritariamente à distância, registaram-se altos níveis de participação no debate e sublinha-se o facto de essa mesma assistência extravasar, na sua origem geográfica, o espaço peninsular.

Do balanço realizado, regista-se a vontade de vir a repetir o encontro com estes e outros participantes, ampliando públicos, diversificando perspetivas na abordagem das línguas peninsulares e procurando iluminar outras zonas de sombra.

Para já e para memória do que aí aconteceu, fica a recolha, neste volume, da versão escrita das conferências apresentadas. Foram aqui publicadas, nas quatro línguas em foco, com versão para português dos textos que não estão escritos numa variedade do sistema linguístico galego-português ou em língua oficial do Estado português. Relativamente a normas ortográficas e de referência bibliográfica, cada texto segue o critério definido pelo respetivo autor.

Por último, queremos ainda deixar registo do nosso sincero agradecimento aos autores, por acolherem entusiasticamente o desafio que lhes lançámos, e ao Centro de Linguística da Universidade do Porto, sem cujo apoio não teria sido possível a publicação da presente obra.

Sónia Duarte
Vanessa Gomes Teixeira Anachoreta
Rogelio Ponce de León

Sumário

Introdução	5
Historiografia gramatical peninsular: basco, catalão, galego e mirandês em contexto	7
Euskal gramatikagintza zaharrari buruzko ikuspegi laburra Ricardo Gómez-López	9
[Panorama da gramaticografia basca antiga] Ricardo Gómez-López	43
Joan Solà, una figura clau de la gramaticografia catalana Neus Nogué Serrano.....	79
[Joan Solà, uma figura chave da gramaticografia catalã] Neus Nogué Serrano.....	97
Panorámica do desenvolvemento dos estudos gramaticais sobre a lingua galega Francisco García Gondar.....	115
La Storiografie Lhénguistica Mirandesa Alberto Gómez Bautista.....	163

EUSKAL GRAMATIKAGINTZA ZAHARRARI BURUZKO IKUSPEGI LABURRA*

ABSTRACT

The Basque grammatical tradition began slowly in the 17th century, its first grammar book was printed in the 18th century, and its production became more or less standardized and continuous from the 19th century onwards. This paper aims outline a brief overview of the main grammatical ideas on the Basque language from the beginning of that tradition until the first decades of the 20th century, stopping with a little more detail, due to their relevance, in some authors and works. At the same time, each period, author and work reviewed will be accompanied by a mention of the corresponding historiographical studies.

KEY-WORDS

Basque grammaticography; history of grammar; Bascology.

LABURPENA

Euskal gramatika-tradizioa XVII. mendean abiatu zen poliki, lehenengo gramatika-liburu inprimatua XVIII.ean agerrarazi zuen eta XIX.etik aurrera gutxi gorabeherako ekoizpen normalizatu eta jarraitua izan zuen. Lan honen xedea euskarari buruzko gramatika-ideia nagusiei gainbegiratu bat egitea da, tradizioaren abiapuntutik hasi eta XX. mendeko lehen hamarkadetan amaituz; halaber, garrantzi handiagoko zenbait egile eta obra xehetasun gehiagorekin

* Artikulu hau, hein batean, Gómez-López (2020) lanaren bertsio zuzendu eta emendatua da, eta honako ikerketa-proiektu hauen laguntza izan du: “*Monumenta Linguae Vasconum 6: avances en cronología de la historia y la prehistoria de la lengua vasca (MLV6)*” (MICINN, PID2020-118445GB-I00) eta “*Historia de la lengua vasca y lingüística histórico-comparada*” (HLMV-LHC) (Eusko Jaurlaritzza-Gobierno Vasco, GIC. IT698-13).

aztertuko ditut. Aldi berean, iruzkinduko dudan garai, egile eta obra bakoitzaren ondoan, dagozkion azterketa historiografikoak aipatuko ditut.

GAKO-HITZAK

Euskal gramatikagintza; gramatikaren historia; euskalaritza.

1 - SARRERA

Orrialde hauen helburua euskarari buruzko gramatika-idea nagusiei gainbegiratu bat egitea da, tradizioaren abiapuntutik hasi eta xx. mendeko lehen hamarkadetan amaituz.¹ Lehenik eta behin, komeni da argitu dezadan zer hartu dudan *euskal gramatikatzat*. Alde batetik, *gramatika* etiketaren azpian sartu ditut gramatika-esparruaren osagai guztiez (alegia, osagai foniko, ortografiko, prosodiko, morfologiko eta sintaktikoaz) jardun duten lanak, edo alderdi nagusiez bederen jardun dutenak: kasu-sistemaz eta aditz-jokoez.² Bestetik, *euskal* izena erabili dut euskara denean deskribatutako hizkuntza edo hizkuntzetarik bat —metahizkuntza zeinahi delarik— eta, gramatika didaktikoen kasuan, euskara denean iturri-hizkuntza edo xede-hizkuntza.

Hasteko, euskarari buruzko ikerketa historiografikoen egoera gaingiroki azalduko dut, gaur egun euskal gramatikagintza zaharraz dakiguna bere testuinguruan kokatzeko (§ 2). Ondoren, xvii. eta xviii. mendeetako lehen euskal gramatika-lanetan agertutako zenbait ideia deskribatuko ditut, eredu greko-latindarrean oinarritu baitziren (§ 3). Jarraian, xix. mendeko euskal gramatikagintzaren une nagusiak aztertuko ditut: Astarloaren eta Humboldtten lan berritzaileak (§ 4.1), arrazionalismoaren eragina (§ 4.2) eta euskalari atzeritarren arteko eztabaidak (§ 4.3). Azkenik, sartu-irten bat egingo dut xix. mendearen azken hamarkadetan eta xx.aren lehenengoetan, garai hartan euskalaritzak loraldi bat izan baitzuen eta poliki-poliki garaiko hizkuntzalaritzaren estandarretara egokitzen hasi baitzen (§ 5).

2 - OHAR HISTORIOGRAFIKOAK

Joan den mendeko 80etako hamarkadaren erdialdean, Historiografia Linguistikoa euskalaritzan lurreratu zen. Edo, hobeto esanda, airean zintzilik geratu zen, aurreko autoreen lanak ikuspuntu historiografiko batetik ikertu zituzten lehen euskalariak soilik geroago jabetu baitziren artean beren

¹ Ez naiz luzatuko euskal gramatikari zaharren datu bio-bibliografikoak ematen. Interesa duen irakurleak jo dezake *Old grammars of Basque language* webgunera (Gómez-López 2017) eta bertan eskaintzen diren estekak kontsultatzera.

² Alabaina, noiz edo noiz, interes historiografiko berezia duten gramatika-lan *partzialez* ere arituko naiz.

ekarpenek zekarten berrikuntza metodologiko eta epistemologikoaz. Nire iritziz, hamarkada hartan euskalaritzaren barruan Historiografia Linguistikoaren abiada markatu zuen gertaera nagusia Manuel Larramendi jesuitaren lanei buruzko ikuspegiaren aldaketa sakona izan zen, lehenik Mitxelena (1983, 1984), Lakarra (1985 eta ondorengo lanak) eta Sarasolaren (1986) eskutik etorri zena, eta geroago Urgellek (2000 eta ondorengo lanak) zehazkiago aztertua. Orduz geroztik, argi eta garbi euskalaritzaren historiaren gaineko ikerketek norabide berri bat hartu zuten.

Hala, aurreko ikerlan bakanen aldean —gehien-gehienak bio-bibliografikoak—, azken hamarkadetan zenbait euskalari zaharren lanak askoz sakonkiago aztertu dira.³ Era berean, ordu arte jorratu gabeko ikerketa konparatzaile batzuk ere argitaratu dira, hala nola Oihartzabalek (1993) egin zuena Oihenarten (1656) eta Larramendiren (1729) gramatika-lanak erkatzeko; orobat, euskalari zahar batzuen lanak Mendebaldeko Europako hizkuntzalaritza-tradizioaren testuinguruan kokatzeko ahaleginak egin dira: halakoak egin dira Larramendiren aurreko hiztegegintzarekin (Lakarra 1993), Larramendiren beraren hiztegegintzarekin (Urgell 2000) edo Astarloak gizakien lehen hizkuntzari buruz garatu zuen teoriaren iturri filosofikoeekin (Gómez-López 1999, 2004, 2007).

Zernahi gisaz, oraindik ere desoreka nabarmena dago euskalaritza zaharra ikertzen duten arloen artean. Euskal apologisten lanek, segur aski, arreta handiagoa erdietsi zuten 80etako hamarkadaren aurretik, eta zehaztasunez laburbildu zituen Tovarrek (1980);⁴ berriz, azken urteotan ozta-ozta aztertu dira, salbuespen nagusiak Zubiaur (1990) eta Madariaga (2008) izanik. Eta, ezbairik gabe, euskal hiztegegintza zaharra askoz gehiago eta hobekiago aztertu da gramatikagintza zaharra baino. Esate baterako, euskal hiztegi zaharren edizioa eta azterketa zenbait doktorego-tesiren ikergaia izan da: Urkizu (1989), Lakarra (1993), Urgell (2000) eta Etxagibel (2014). Halaber, euskal hiztegegintza zaharren historiaren laburpen bikaina daukagu (Sarasola 1998; Urgell 1997, 2003).

Aldiz, euskal gramatikagintzaren ekoizpenaren historiografiak ez du inola ere lortu halako mailarik, eta azken urteetara arte ez ditugu izan gaiari buruzko doktorego-tesiak: Bilbaorena (2006a), Etxeberri Sarakoari buruz; Gómez-Lópezena (2007), XIX. mendeko gramatika-ideiei buruz, eta Fernández de Gobeorena (2017), XIX. mendean euskaldunei gatzelania irakasteko idatzi ziren gramatikei buruz. Honi lotuta, euskal gramatika zaharren edizio gehienak

³ Gómez-Lópezen lanean (2007: xxviii) kontsulta daiteke ordu arte aztertu diren euskalarien zerrenda, osoa ez bada ere, eta haiei buruz argitaratu den bibliografia.

⁴ Ikus, hala ere, Mitxelenaren iruzkina (1980).

oso aspaldi argitaratu ziren⁵ —maiz errata asko edo/eta testu osatugabeak zituztela— eta berrikiago argitaratutako gehien-gehienak faksimileak dira.⁶ Azken hamarkadetan agertutako edizioei dagokienez, zuzenenak Lakarrak prestatuak (1987, 1997 y 1999) izan dira, nahiz eta editore horrek interes handiagoa adierazi duen Lécluse eta Voltaire-ren hiztegiez haien gramatikez baino. Atal honetan sartu behar dugu Bernhard Hurch-ek ondu dituen Wilhelm von Humboldten euskalaritza-lan guztien edizioa (Hurch 2010, 2012, 2022), bai eta Humboldten ondarean azaldu ziren beste autore batzuen euskal lanen edizioa ere (Hurch 2002). Orobat, aipamen berezia merezi du Mounole-k (2003) prestatutako Belsunceren gramatikaren edizioa. Azkenik, azpimarratu nahiko nukeen alderdi positibo bat da euskal gramatika zaharren corpus ia osoa digitalizatuta eta sarean eskuragarri dagoela, nahiz eta, hori bai, hainbat biltegi, atari, liburutegi digital eta abarretan sakabanatuta egon (ikus Gómez-López 2017).

3 - LEHENENGO EUSKAL GRAMATIKAK

Lehenengo euskal gramatika-liburu inprimatua Manuel Larramendiren *El imposible vencido* izan zen (Larramendi 1729), baina kontuan hartu behar dugu ordurako Voltaire-ren hizkuntza-eskuliburua (c. 1620) eta Arnaut Oihenart historialari zuberotarrak euskal gramatikari buruz idatzitako kapituluak (1638/1656) ere argitara atera zirela.⁷ XVIII. mendean beste euskal gramatika bat baizik ez zen argitaratu, Martin Harrietena (1741) alegia, berez euskaldunei frantsesa irakasteko gramatika bat izanik ere. Beste alde batetik, XVII. eta XVIII. mendeetan, argitaratzea lortu ez zuten saio batzuk izan ziren eta haien testuak galdu ditugu, hala nola Jakes Bela zuberotarrarena, Dominique Bidegarai eta Melchor Oianguren frantziskotarrenak, eta José Beobide jesuitarena (azkenari buruz, ikus Zulaika 2014: 194-199). Beste obra batzuk ez ziren garai hartan inprimategira heldu, eta askoz geroago argitaratu

⁵ Cf., edizio zaharrenen artean, Sanpere y Miquel (1880), Astarloa (1883), Dodgson (1897), Webster (1900), Urquijo (1907), Humboldt (1933-1934) eta Garate (1933, 1935); Espainiako Gerra Zibilaren ondoko edizioen artean, aipagarriak dira Villasante (1969), Urkizu (1971) eta Kintana (1972).

⁶ Guztiarekin ere, faksimile-edizioek ezinbesteko eginkizun bat bete izan dute euskal gramatikagintza zaharrari buruzko azterketetan, maiz testu zahar batzuk irakurtzeko iturri eskuragarrienak izan baitira, halako edizioek dituzten arazoak gorabehera (batez ere, sarrera-azterketa egoki batez lagunduta ez badaude). Horixe gertatu da, adibidez, aurreko mendeko 70 eta 80etako hamarkadetan Hordago argitaletxeak kaleratu zituen faksimileekin: Larramendi (1729), Intxauspe (1858), Artxu (1868 [1852]), Gèze (1873), Vinson (1892) eta Ithurri (1920); edo beste argitaletxe batzuek agerrarazitako faksimileekin, hala nola Voltaire (c. 1620), Astarloa (1803), Darrigol (1827), Bonaparte (1869) eta Campión (1884), eta baita azkenaldian Lincom argitaletxe alemaniarrek ateratakoekin ere: Lécluse-ren (1826), Gèze-ren (1873), van Eysen (1883) eta Arrigarairena (1919). Aurretik sarrera-azterketa egokiak dituen faksimile-edizio baten adibidea Gipuzkoako Foru Aldundiak 2006an argitaratu zuen Lardizabalen gramatikarena da (1856).

⁷ Lehenengo euskal gramatika-lanei buruz ikuspegi orokor bat izateko, ikus Oihartzabal (1989), Gómez-López (2008a), Gómez-López & Urgell (2010: 286-295) eta Mounole & Gómez-López (2018: 529-541).

ziren: esaterako, Rafael Mikoleta (1653), Joanes Etxeberri Sarakoa (1712) eta Pierre Urte (c. 1714). Azkenik, lan batzuek argitaratu gabe iraun dute gaur arte, Joseph Lubietarena (1728), kasurako.⁸

Hala ere —eta ondoko hau azpimarratu nahi nuke—, xvii. eta xviii. mendeetan inprimatutako lan batzuek xix. mende hasiera arte ez zuten erdietsi nolabaiteko ospe eta eraginik, baita aurreneko kritikak ere. Ildo horretatik, Oihenarten gramatika-analisi batzuk Humboldték aipatu eta zabaldu zituen, eta ziurrenik egile prusiarraren bitartez iritsi ziren van Eysengana (ikus, adibidez, Gómez-López [2007: 207]); halaber, Astarloak Oihenart, Harriet eta Larramendi aipatu zituen bere iturrien artean (Astarloa 1803: v, viii). Harriet, bestalde, gutxiagotan aipatzen da, eta sarritan haren proposamen batzuez iseka egiteko baino ez; alabaina ukazina da Harrieten hiztegiek Lécuse-ren *Manuel*-ekoetan izan zuten eragina (1826; ikus Lakarra & Urgell 1988).

Garai hartako beste gramatikari dagokienez, Gidor Bilbaok, bere doktorego-tesian eta zenbait artikulutan (Bilbao 2006a, 2006b), Etxeberri Sarakoa-ren idazlanen edizio eta azterketari heldu dio. Lan horietan, Bilbaok xeheki aztertu ditu Etxeberriren obren helburuak, egitura, edukiak, iturriak eta testu-arazoak, eta Zarautzen gordetako eskuizkribuaren edizioa paratu du. Hala, Bilbaok ziurtatu du Etxeberri bere latindar gramatika erabili zuen eredu bat Hannibal Codret gramatika-maisu eta jesuita savoiarren *De primis Latinae grammaticae rudimentis libellus* izan zela, frantsesezko edizioetan *Les Rudimens ou les premiers principes de la langue latine* deitua, alegia. Orobat ezagutzen ditugu Pierre Urteren gramatikaren (c. 1714) iturri batzuk. Bilbaok (2008) frogatu du nomenklaturako eta ohiko esaldietako zati batzuk, baita elkarrizketa gehienak ere, Urtek Claude Mauger frantsesaren gramatika didaktikotik hartu zituela. Horrezaz gain, Gómez-Lópezek (2008) egiaztatu du nomenklaturako beste zati batzuk, sintaxia eta figurak idazteko Urtek Lilyren gramatika izeneko baliatu zuela, Britainia Handian hiru mendez latina irakasteko erabili zen gramatika, hain zuzen ere.

xix. mendearen aurreko euskal gramatika-lan bakanak eredu greko-latindarraren mende zeuden, garai hartan ohikoa zen bezala: Auroux-ek (1994) “grammaire latine étendue” deitu zuen eredu, alegia. Euskal gramatika-lan zaharren interes historiografikoa misiolarien gramatiken interesarekin pareka daiteke, azken horiek bezala hizkuntza indoeuroparretatik tipologikoki oso urrun dagoen hizkuntza baten gramatizazioari aurre egiten baitiote ia bakarrik tradizio greko-latindarreko kategoriek osatutako tresna-baliabideak erabiliz (Ridruejo 2007: 437). Eredu latindarrari edo klasikoari jarraitu zioten gramatikariek zailtasun handiak izan zituzten, izan ere, euskararen zenbait ezaugarriren berri emateko, eta batzuetan baita haietaz ohartzeko ere; hori

⁸ Ikus Lubietaren eta haren eskuizkribuaren aurkezpen bat Bilbao (2012) lanean.

dela eta, oso gutxitan lortu zuten eredu greko-latindar eta errenazentistetatik aldentzea euskararen deskribapen zehatzagoa lortzeko. Atal honetan, Oihenarten (1656) eta Larramendiren (1729) lanetan jarriko dut arreta, biak baitira garai hartako gramatika-lanak garrantzitsuenak.

Gramatikagintzaren ikuspuntutik, oso interes handikoak dira Arnaut Oihenart zuberotarrak bere *Notitia utriusque Vasconiae* liburuan euskararen gramatika aurkezteko sartu zituen kapituluak: lehenengo liburuko XI.a (“De lingua Vasconum & an verum sit illius nomina in A singulari numero, plurali verò in AC desinere”) eta, batez ere, XIV.a (“Singularia quædam linguæ Vascæ, deque vocabulorum Vascorum declinandi & coniugandi ratione”). *Notitia* 1638an argitaratu zen aurreneko aldiz, eta 1656an geroago, emendatze eta zuzenketa nabarmenak izanik.⁹ Liburua *Revista Internacional de los Estudios Vascos* aldizkarian gaztelaniara itzulita agertu zen (Gorosterratzu 1926-1929) eta, latinezko jatorrizkoaren faksimilearekin batera, itzulpen hori 1992an berragertu zen (Ciérbide 1992). Azkenik, bada lehenengo argitalpenaren frantsesezko itzulpen bat, J.-B. Orpustanek egina (2014).

Euskal gramatikagintza zaharrean Oihenartek leku berezia merezi du, bera baita lehen euskal gramatikarietarik analisi zorrotz eta originalenak eskaini zizkiguna. Euskal gramatikari eskainitako kapitulu labur eta mamitsuetan nabarmena da gramatika greko-latindarraren mendekotasuna; hala eta guztiz ere, aldi behin Oihenart gauza da eredu klasikoa gainditzeko eta euskararen deskribapen beregaina eta egokiagoa gauzatzeko.

Aipagarri da Oihenarten ideien artean gaur egun erabateko balioa duten hainbat ere aurki daitezkeela; ekarpen horiek, dena den, denbora luzea beharke zuten euskalaritzaren barruan nolabaiteko arrakasta eta onarpena lortzeko —inoiz Oihenartenak zirela isilduz edo jakin gabe ere—, eta, ikusiko dugunez, baten bat eztabaidagai zen oraindik XIX. mendearen hondarrean.

Bestalde, Larramendiren *El imposible vencido* gramatika-liburuak (1729) zabalkunde handia izan zuen hala Euskal Herriaren barruan nola kanpoan. Esaterako, Hervásen hizkuntza-katalogoaren euskal iturrietarik bat izan zen, eta horrela Europan zehar ezagutu zuten. Paradoxikoki, beharbada Larramendiren *Artearen* arrakastak, aldez bederen, XVIII. mendeko euskal gramatikagintzaren ekoizpen urria azaldu lezake. Zernahi dela ere, dudarik gabe jesuita gipuzkoarraren obraren itzala sumatu daiteke XIX. mendeko

⁹ Vinsonek bi argitaraldien ale batzuk erkatu zituen eta haien arteko desberdintasunak zerrendatu zituen (1891-1898: 80-82). Gramatikari buruzko pasartei dagokionez, Vinsonek adierazten du bigarren argitalpenean XIV. kapituluak osoki aldatu zela; horretarako zenbakitu gabeko zortzi orrialdeko plegu bat gehitu zitzaion eta, horregatik, zenbakikuntza ez zen ezertan ere aldatu. Halaz guztiz, Vinsonek ez ditu zehazten kapituluaren edukian sartutako aldaketak; xehetasunak hurrengo lan baterako utziz, esan dezagun orain, funtsean, bigarren argitalpenak izenordainei, deklinazinezkoiei eta silaben kantitateari eskainitako atal bana erantsi zuela («De Pronomine», «De Indeclinabilibus» eta «De syllabum quantitate»), hurrenez hurren, eta aditzari buruzko informazioa osatu eta berrantolatuta zuela.

hainbat gramatikatan, haien artean Añibarro (c. 1804), Zabala (1848) eta Lardizabal (1856) egonik.¹⁰ Nolanahi ere den, Larramendiren gramatikaren eragina ez da oraingoz behar duen zehaztasunez aztertu.¹¹ Oihenarten gramatika-lanaren eragina askoz txikiagoa izan zen, beharbada lan horrek, bere garrantzia gorabehera, *Notitia* obra historiko handiaren barruan indarra galdu zuelako. Alabaina, gorago adierazi dudanez, XIX. mende hasieran Humboldték Oihenarten analisi batzuk jaso zituen eta, prusiarraren bitartez, van Eys bezalako euskalari batzuegana iritsi ziren.

Jarraian, adibide batzuk emango ditut aurreneko euskal gramatikariei eredu greko-latindarrak ezarri zizkien mugak argitzeko eta gramatikari haiek hola jokatu zuten erakusteko. Horretarako, neurri handi batean, Oihartzabal (1993) lanean oinarrituko naiz, bertan arras egoki aztertu eta alderatu baitira Oihenartek eta Larramendik muga horien aurka aurkitu zituzten konponbideak.

3.1 - Artikuluaren eta mugagabearen identifikazioa

Oihenarten XI. kapituluaren gaia *-a* eta *-ak* singularreko eta pluraleko artikulua direla frogatzea da; horiek horrela, artikuluen definizio *klasikotik* aldendu zen, Berpizkunde garaian artikulua generoarekin eta kasuarekin lotu ohi baitzituzten (Joly 1980: 17). Halaber, inguruko hizkuntzekin konparatuz gero, euskararen artikuluek aurkezten dituzten desberdintasun grafiko eta tipologikoak gainditu zituen (xehetasun gehiagotarako, ikus Gómez-López 2001, 2007):

[L]itera enim A in singulari numero & syllaba AC in plurali, nominibus Vasconicis addita, in fine, articuli vicem fungitur, ita vt, Vasconica vocabula hac ratione per A aut AC finire, perinde sit ac si quis dictiones Græcas ab *ó, ñ, to* auspicari velit.

(Oihenart 1656: 36)

[P]orque la letra A en singular, y en plural la silaba AC, añadidas al fin a los vocablos vascos, hacen veces de artículos, de tal modo que los vocablos vascos terminados así por A y AC, equivalen a las dicciones griegas terminados [*sic*] por *o, e, to*.

(Oihenart 1656 [Gorosterratzu 1926: 169])

Aldiz, garaiko iritzi nagusiaren arabera (Marineo Siculo, Merula, Zaldibia eta Garibai; geroago Pouvreau, Urte, Harriet eta Etxeberri Sarakoa), izenkien bukaerak edo nominatiboaren atzizkiak ziren. Hala ere, uste hau ez zen euskalaritzatik zeharo baztertuko Larramendik (1729) zorrozki kritikatu zuen arte.

¹⁰ Larramendik Zabalaren obran duen eraginari buruz, ikus Gómez-López (2008c); Lardizabalen gramatikarako, ikus Mujikaren (2006) eta Oihartzabalen (2006) azterketa zehatzak.

¹¹ Askoz hobeto ezagutzen dugu Larramendiren lanek euskal hiztegitantzan (Sarasola 1998; Urgell 2000, 2002) eta euskal literaturan (Pagola 1984; Lakarra 1985; Sarasola 1986) izan zuten eragina.

xiv. kapituluaren hasieran, Oihenartek euskal deklinabide mota bi bereizi zituen, artikuluduna (*articulata*) eta artikulugabea (*inarticulata*), egun *mugatu* eta *mugagabe* deituz ezagutzen ditugunak, hain zuzen. Saillapen egokia izanik ere, mugagabea, alabaina, ez zen berriz euskal gramatikagintzan azalduko Astarloaren (1803, 1883 [1805]) eta Humboldtten (1817) lanak iritsi arte. Gerorago, Darrigolek (1827) baieztatu zuen bera izan zela mugagabeaz ohartu zen lehena, eta uste oker horrek gutxienez Villasanteren *Historia de la literatura vascaraino* irauin zuen, Mitxelenak (1973: 116) salatu bezala.

Larramendik, bere aldetik, adierazi zuen artikulua dela kasu-marka eta numero-bereizketa jasotzen dituen hitz-mota bakarra.¹² Haatik, aitortu zuen bi diferentzia daudela eredutzat hartzen zituen hizkuntzen aldean:

[M]as en la variedad, y diferencia de los casos no se atiende à los nombres, sino à los articulos, como en Romance, Francés, y otras Lenguas. Ay dos diferencias. La 1. que los articulos en essas Lenguas son prepositivos, ò antepuestos al nombre; pero en el Bascuenze son pospuestos, ò subjuntivos. La 2. que en las demás Lenguas el numero singular, y plural se distinguen, no solo en los articulos diferentes, sino tambien en que añaden al plural una ò dos letras mas, v.g. *hombre hombres, oracion oraciones*; pero el Bascuenze tiene al nombre invariable, y solo el articulo haze la diferencia del singular, y plural, v.g. *guizon-à guizón-ac.* (Larramendi 1729: 1-2)

Paralelotasunekin jarraituz, Larramendik ohartarazten du artikulua, solte agertzen direnean, hirugarren pertsonako izenordainak direla:

Finalmente se ha de advertir, que este articulo comun del nombre es por si solo pronombre de la tercera persona, especialmente en singular, y corresponde propriamente al articulo Griego *ho, he, to.*

(Larramendi 1729: 7)¹³

Larramendik aukeratutako analisiak izenki guztietan artikulua bat identifikatzera behartzen du. Era berean, bi numero besterik ez du bereizten euskaraz: singularra eta plurala; ez da, beraz, paradigma mugagabeaz ohartzen, Oihenart ez bezala. Hau dela eta, arazo batekin topo egiten du berehala: izen berezien eta pertsona-izenordainen deklinabidea nola azaldu.¹⁴ Larramendik arazo bakoitzerako irtenbide desberdina proposatzen du. Izen

¹² Ekar litezkeen hainbat adibide hurbilen artean, oso antzeko ikuspuntua aurkitzen dugu latina ikasteko ingelesezko gramatika batean, John Entick-ek Larramendirena baino urte bat lehenago argitaratutako *Speculum Latinum* izenekoan, hain zuzen ere: “declining a Noun by Case [is] repeating the Noun with its Article, and with the several Changes of the Article” (Entick 1728; *apud* Michael 1970: 351).

¹³ Izan ere, euskararen mugatzailea, grekoarena eta hizkuntza erromantzeena bezala, erakusletik dator. Gogoan izan, orobat, euskaraz ez dagoela berez hirugarren pertsonako izenordainik eta, hortaz, hirugarren graduko erakusleak, indarturik edo ez, bete ohi duela izenordainaren funtzioa.

¹⁴ Oso antzeko arazoa agertu zitzaion Europako gramatikari batzuei. Autore batzuek zenbait preposizio (*a, de, para, etab.*) artikulutzat hartzen zituzten, “kasu-markatzaileak” zirelakoan (ikus, esate baterako, Padley 1988: 424).

bereziei dagokienez, guztietan artikulua bilatzen saiatzen da.¹⁵ Emakume-izenetan nahiko erraz proposa dezake amaierako *-a-n* (erromantzezko femeninoaren markan) euskal artikulua dagoela barneraturik (“embebido”); izen berezi maskulinoak azaltzea, ordea, askoz zailago gertatzen zaio, eta azkenean *ad hoc* egindako azterketa bat eman behar du:

Los propios de hombres son en dos maneras, unos, que en Romance se acaban en vocal, Pedro, Pablo, Antonio, y otros en consonante, Juan, Martin, Felix. La declinacion de los primeros es deste modo; para los verbos neutros no añade nada el nominativo, sino que la *o* final sirve de articulo, como en los apelativos el *á*, v.g. *Pedro dator, Pablo dirudi*: para los activos se añade por articulo una *c*, como *Pedroc dio, Pabloc il nau*. En los demas casos sirve el articulo comun, perdiendo solamente la *a* inicial, v.g. *Pédroren, Pédrori, Pédrorentzat, &c.* y el acento se conserva en el nombre, sin passar al articulo. La declinacion de los segundos es como se sigue. Para los verbos neutros el consonante ultimo sirve de articulo, sin añadir nada, *Martin gaisto-á da, Juan il omèn da*: pero siguiendose verbo activo, añade el nominativo por articulo el *ec*, *Martíneq iltzen nau, Juánec ecarri dit*. Los demás casos toman el articulo comun dimidiado, omitiendo la inicial *ar* en los casos, que la tienen, y en los que solo tienen la *a*, omitiendola, v.g. *Martínen, Martínena, Martini, Martinentzat, &c.* y el acento tampoco passa à los articulos. Lo que hemos dicho de los nombres propios, se entiende de todos los apellidos, sean Bascongados, ò no lo sean.

(Larramendi 1729: 18-19)

Bigarren arazoari dagokionez, Larramendik adierazten du pertsona-izenordainek ez dutela artikulurik onartzen eta izenordainak berak ez direla berez artikulua (“no son articulos propriamente”); aitzitik, izenaren artikulua “imitatzen” dituzte (Larramendi 1729: 30). Ikus daitekeenez, bi arazoetan Larramendiren analisiak nahiko bortxatua dirudi. Arrazoiak dira, batetik, artikulua ikuspegi klasikoa (artikulua da kasua jasotzen duena) eta, bestetik, euskal deklinabidearen beraren ezaugarriak. Espekulazio hutsa bada ere, nago Larramendik izen berezien eta izenordainen deklinabideak azaltzeko analisi desberdinak ematearen arazoia hauxe dela: izenordainak ezin dira beste ezein osagairekin batera agertu; aldiz, izen bereziak izen sintagma komplexuen barruan ager daitezke.

Amaitu aurretik, ohartarazi nahi nuke Larramendik “artikulu” terminoa bi adierarekin erabiltzen duela: batetik, mugatzaile hutsaz (*-a, -ak*) ari delarik; bestetik, mugatzaile + kasu-marka multzoaz ari delarik (“hondarkia” dei genezakeenaz).¹⁶ Beraz, alde batetik, Larramendik esaten du artikulua bera deklinatzen dela; baina, bestetik, nominatibo singularreko bi artikuluez mintzo zaigu, edo genitiboaren artikuluetatik “el segundo es articulo compuesto *aréna* del articulo proprio del genitivo *arén*, y del primero del nominativo *á*, como lo es en Romance el articulo *de el, de la*” (Larramendi 1729: 5).

¹⁵ Eta inplizituki numero singularra ezartzen die; oroit bedi euskaraz izen bereziak deklinatzeko paradigma mugagabea erabiltzen dela.

¹⁶ Azken batean, dena den, bereizketa hori egitea alferrikakoa da; izan ere, mugatzaile ustez “hutsa” denak beti ere kasu absolutiboaren *-ø* marka jasotzen bide baitu (Larramendiren “nominatiboa”).

3.2 - Kasu-sistema

Izen morfologiaren esparruan eredu klasikoak oso muga bortitzak ezartzen zituen euskararen deskribapen egoki bat lortuko bazen: izen inflexioa deskribatzeko bi numero —singularra eta plurala— besterik ez zuen eskaintzen, eta sei kasuko deklinabide sistema bat baino ez. Hortaz, euskal gramatikari zaharrei ez zitzaien batere erraza gertatu gramatika-arazo batzuen berri ematea: paradigma mugagabea, morfologia ergatiboa, partitiboa eta adverbio-atzizkiak —leku-denborazkoak, instrumentala, destinatiboa, soziatiboa, etab.—.

Oihartzabalek (1993) ohartarazi zuen bezala, Oihenartek, oro har, kasuen eta atzizkien arteko bana-banako egokitasuna bilatu zuen; hau da, irizpide morfologiko bati jarraitu zion, eta irizpide horrek posible egin zion, edo behintzat erraztu zion, latinak ez dituen bi kasu bereiztea: alde batetik, kasu ergatiboa (-k), *casus agendi* edo *activus* deitu zuena,¹⁷ eta, bestetik, partitiboa (-ik), *casus negandi seu dubitandi* izendatu zuena,¹⁸ halaber, Oihenartek adierazi zuen euskarak ez duela bokatiborik ez akusatiborik ere, euskararen nominatiboaren (egungo absolutiboaren) forma berbera dutelako. Hurrengo taulan, Oihenartek (1656: 59-60) proposatutako paradigma berreraiki dut, berak emandako adibideak baliatuz:

	Artikulugabea		Artikulatu singularra		Artikulatu plurala	
Nominatiboa	<i>guiçon</i>	homme(s) hombre(s)	<i>guiçon-a</i>	l'homme el hombre	<i>guiçon-ac</i>	les hommes los hombres
Aktiboa	<i>guiçonec</i>		<i>guiçon-ac</i>		<i>guiçon-aec</i>	

¹⁷ Cf.: «Casus *agendi* est qui verbo actiuo praemittitur vice nominatiui. *Exemplum*: nominatiuus, *homo*, apud Latinos tam verbo actiuo, quam passiuo, & aliis inferuit; dicimus enim *pariter homo est & homo facit*; at non in Vasca lingua, nam cum verbo passiuo quidem aut substantiuo concurrat rectus *guiçon*, dicimusque *guiçon da, homo est*: sed ad disponendam constructionem verbi actiui, componendus est proprius casus, qui vicem nominatiui suppleat; dicendumque non *guiçon eguiten du*, sed *guiçon-ac eguiten du*, id est, homo facit» (Oihenart 1656: 58).

[«El caso de hacer es el que se pone como sujeto del verbo activo en lugar del nominativo. Ejemplo: El nominativo *homo*, sirve en latín como sujeto del nombre activo o pasivo y otros; pero no en la lengua vasca; pues con el verbo pasivo o substantivo se pone el nominativo *guiçon*, y decimos *guiçon da*, es hombre; mas para formar la construcción del verbo activo hay que apropiarle el caso que haga las veces de nominativo, y no se dirá *guiçon eguiten du*, sino *guiçon-ac eguiten du*, el hombre hizo» (Oihenart [Gorosterratzu 1927: 337].)

¹⁸ Cf.: «*Casus negandi* sed *dubitandi* est qui cum verbis & particulis *negandi, dubitandi seu interrogandi* concurrat, habéque semper aut expressum aut subintellectum nomen particulare *aliquis*. Hic quamquam sustineat munus nominatiui, est tamen ab eo diuersus» (Oihenart 1656: 58).

[«El caso de negar o dudar es el que concurre con las partículas y verbos de negar, dudar o interrogar, y lleva expresa o implícitamente el pronombre *alguno*. Aunque éste haga veces de nominativo, sin embargo se distingue de él» (Oihenart [Gorosterratzu 1927: 337-338].)

Negatiboa	<i>guiçonic</i>			----		----
Genitiboa	<i>guiçonen</i>	d'homme(s) de hombre(s)	<i>guiçon-aren</i>	de l'homme del hombre	<i>guiçon-aen</i>	des hommes de los hombres
Datiboa	<i>guiçoni</i>	à homme(s) à hombre(s)	<i>guiçon-ari</i>	à l'homme al hombre ¹⁹	<i>guiçon-aer</i> <i>guiçon-aej</i>	aux hommes à los hombres
Ablatiboa	<i>guiçones</i>	par homme(s) por hombre(s)	<i>guiçon-as</i>	par l'homme por el hombre	<i>guiçon-aes</i>	par les hommes por los hombres

1. TAULA – Oihenartek (1656) proposatutako deklinabide-paradigma.

Gauzak horrela, Oihenartek sei kasuko paradigma bat gorde zuen,²⁰ baina ez ziren latinaren sei kasu berberak. Berriz ere, euskararen kasu-sistemaren ezaugarri horiek Astarloaren eta Humboldtten lanak iritsi arte itxaron behar izan zuten ezagutza eta onarpen zabala lortzeko.

Larramendi, aldiz, saiatu zen latinaren sei kasuak mantentzen, eta haietako bakoitzean ahalik eta euskal atzizki gehien sartzen ere; hots, irizpide funtzionala dei genezakeena baliatu zuen. Hori dela kausa, Larramendik, besteak beste, ergatiboaren atzizkiak kasu nominatiboaren barruan sartu zituen, biak ala biak erabiltzen baitira nagusiki subjektuak markatzeko,²¹ edo partitiboaren atzizkiak nominatiboaren eta akusatiboaren barruan, hala subjektuek nola objektu zuzenek erabiltzen baitituzte.²² Orobat, euskararen objektuak markatzeko kasu akusatibo bat bereizi zuen, nahiz eta formaz “nominatiboetako bat” bezalakoxea izan.

¹⁹ 1656ko edizioan datibo singularrari dagozkion formak falta dira, ziurrenik errata bategatik; baina 1638koan agertu ziren, eta handik hartu ditut.

²⁰ Berez, partitiboa soilik paradigma artikulugabeen agertzen da, sei kasuak gordetzen dituen paradigma bakarra izanik. Singularrak eta pluralak, ordea, bosna kasu baino ez dituzte.

²¹ Cf.: «Lo 2. el nominativo de singular tiene dos artículos *á*, *ác*, que no pueden usarse promiscuamente; por que el primero sirve à los verbos neutros, y passivos, *jaun-á dâtor* el señor viene; *hume-á il da* el niño se ha muerto: el segundo sirve à los activos, *jaun-âc eman-dit*, el señor me lo ha dado, *hume-âc artzen-du*, el niño lo toma. Ambos artículos acentuados agudamente: y en esto se diferencia el artículo *âc* del singular del *ac* del plural, que no tiene acento agudo» (Larramendi 1729: 4).

²² Cf.: «Ademas de los artículos explicados, tiene el Bascuenze otros especiales para todo nombre apelativo, que no tienen el Romance, ni otras Lenguas. En el nominativo, y acusativo de singular tiene otros dos artículos *îc*, *ric*, que sirven con frecuencia, especialmente en ciertos modos de hablar, como quando preguntamos, ô negamos alguna cosa» (Larramendi 1729: 8).

	SINGULAR.		PLURAL.
Nom.	<i>á, ác</i> — el, la.	Nom.	<i>ac</i> — los, las.
Gen.	<i>arén, aréna</i> — de, de el, de la.	Gen.	<i>en, ena, enac</i> — de los, de las.
Dat.	<i>arí, aréntzat</i> — a, para.	Dat.	<i>ai, entzat</i> — à, para los, las.
Acus.	<i>á</i> — el, la.	Acus.	<i>ac</i> — los, las.
Voc.	<i>ó, á</i> —	Voc.	<i>ó, á</i> —
Abl.	<i>aréquin</i> — con el, con la. <i>agátic</i> — por el, por la. <i>agábe</i> — sin el, sin la. <i>án, eán, agán</i> — en el, en la.	Abl.	<i>acquin</i> — con los, con las. <i>acgatic</i> — por los, por las. <i>acgabe</i> — sin los, sin las. <i>etan</i> — en los, en las.

1. IRUDIA – Larramendik (1729: 3) proposatutako deklinabide-paradigma.

Guztiarekin ere, lehenengo gramatikari hauek uste zuten beste atzizki batzuk deklinabidearen esparrutik kanpo geratzen zirela, batez ere leku-denborazkoak. Izan ere, latinaren eskemak kasu ablatiboa besterik ez zeukan euskararen leku-denborazko atzizkiak eta *-ko* erlazio-atzizkia hartzeko. Nola edo hala latinaren sei kasuko sistema gordetzen ahalegingidu zirenez, lehenengo euskal gramatikariek beste aukera batzuk bilatu behar izan zituzten euskararen gainerako kasu-atzizkietarako: funtsean, atzizki horiek postposiziotzat edota adberbiotzat hartu zituzten.

4 - XIX. MENDEA

XIX. mendean, euskal gramatikagintzak inoiz ez bezalako garrantzia hartu zuen, nolabaiteko jarraitutasuna eta zabalkundea lortu baitzituen. Baina argitaratu ziren obra gehienak hizkuntza-eskuliburuak eta gramatika didaktikoak izan ziren, XVII. mendean apalki abiatutako tradizio bati jarraikiz. Ugari dira Euskal Herri barruan eta kanpoan inprimatutako gramatika-lanak, luze zein laburragoak; haietan euskararen deskribapenak, arauak, paradigmak, hiztegiak eta adibideak eskaintzen dira, hizkuntzak ikasten laguntzeko edo/eta soilik hizkuntzaren deskribapen bat emateko asmoz. Ondoko hauek dira gramatika-lan mota honen adibide batzuk: Añibarro (c. 1804), Astigarraga (1825), Lécluse (1826), Hiriart (1840), Iturriaga (1841), Zabala (1848), Jauregi (1850), Artxu (1852), Lardizabal (1856), Belsunce (1858), Eguren (1867, 1876), Fabre (1873), Gèze (1873), Ribáry (1877), etab. Gramatika didaktiko edo deskribatzaile horiek oso bazterreko tokia bete izan zuten XIX. mendeko eztabaida eta ekarpen teorikoetan, eta, kasurik onenean, lan teorikoagoetan esandakoak errepikatu edo laburtu besterik ez zuten egin, obra pedagogikoetan ohikoa dena, bestalde. Nolanahi ere den, oso interesgarria litzateke arakatzea ea zenbaterainoko oihartzuna

izan zuten euskal gramatika-lan teorikoagoen analisisiek euskara ikasteko eskuliburuetan.

Azken urte hauetan, hispanismoaren arloan arreta jarri dute XIX. mendean euskaldunei gaztelania irakasteko gramatika-lanetan. Aipamen berezia merezi dute Quijadaren (2015) eta Fernández de Gobeoren (2017, 2018) lanek. Autore horiek halako eskuliburuaren egitura, erabilitako metodo pedagogikoak, iturriak —hala Euskal Herrikoak nola kanpokoak— eta argitalpenen arrakasta aztertu dituzte; azken kontuaren adierazgarririk onena Astigarragaren eskuliburuak 1825 eta 1935 bitartean izan zituen 47 berrargitalpen eta berrinprimatzeak dira, 44 gipuzkeraz eta 3 bizkaierazko bertsiotan (Fernández de Gobeo 2018: 104-105).

Adiz, *teorikoagotzat* har litezkeen gramatikariak beste hauek dira: Astarloa (1803, 1883), Humboldt (1817), Darrigol (1827), Abadia (1836), Xaho (1836), Intxauspe (1858), Bonaparte (1869), van Eys (1867, 1874, 1875, 1879), Vinson (1874a, 1874b, 1875a, 1877, 1894, 1895), Azkue (1891) eta Schuchardt (1893, 1895). Aurreko autore horien lanetan, euskara deskribatzeko saio bat ez ezik, lehenengo hamarkadetan Frantziatik zetozen joera filosofiko eta arrazionalisten aztarnak suma ditzakegu eta, geroago, hizkuntzalaritza historiko eta konparatzailearenak; halaber, hizkuntzari buruzko ardura metodologiko orokor bat ere aurki dezakegu, gramatika didaktikoetan ohikoa ez dena.

Esanak esan, euskal gramatikagintzari dagokionez, XIX. mendea mende *frantsesa* da.²³ Alde batetik, garai hartan gorpuztu zen euskalaritzan frantses jatorriko gramatika orokor eta arrazionalistaren eragina eta, bestetik, oso nabarmena da Ipar Euskal Herriko autoreen garrantzia, zeinek heziketa frantsesa izan baitzuten: aurreko paragrafoetan aipatutako egileen artean, Ipar Euskal Herrikoak ziren ondoko hauek: Darrigol, Abadia, Xaho, Artxu, Belsunce, Intxauspe, Gèze eta Fabre; bestalde, euskalari frantsesen artean, Léccluse, Bonaparte, Charencey edo Vinson ditugu.²⁴

4.1 - Astarloa eta Humboldten lan berritzaileak (XIX. mende hasiera)

XIX. mendearen hasieran, Pablo Astarloaren eta Wilhelm von Humboldten eskutik Europako filosofiaren joera berriak euskal gramatikagintzan sartu ziren. Astarloak, korrante sentsualistatik gertu eta Court de Gébelinek edo de Broses-en antzeko proposamenak erabiliz, frogatu nahi izan zuen euskara gizakien lehen hizkuntza izan zela, non *letra* bakoitzak —hau da, hots

²³ Izendapena Beñat Oihartzabali (kom. perts.) zor diot.

²⁴ Haiei *frantsestuak* gehitu beharko genizkieke: zehazki, Willem Jan van Eysi buruz ari naiz, holandarra izanik ere bere lan gehienak frantsesez idatzi zituelako.

bakoitzak— esanahi bat zuen;²⁵ premisa horrek bultzatu zuen euskararen deskribapen oso zehatza egitera. Batez ere, hotsen esanahi naturalaren teoria hori defendatzeko, nahitaezkoa zuen analisi morfemiko oso xehatua egitea, eta lortu zuen, analisi aski zuzena lortu ere (ik. Gómez-López 1999, 2002c, 2004, 2007). Humboldték, bere aldetik, euskalaritzaren bideak jorratu zituen atzerrian eta, aldi berean, bete-betean lotu zuen euskara hizkuntzalaritza orokorreko gogoeta-gaiekin (Gómez-López 1996, 2007; Hurch 2004, 2006). Humboldték Astarloaren gramatika-lanak oso kontuan hartu zituen, eta bereziki aipagarri eta erabilgarria iruditu zitzaion Durangoko autoreak eredu greko-latindarretik aldentzeko egin zuen ahalegina.

Bi egileak irizpide sintaktiko batez baliatu ziren kasu-atzizkiak, batetik, eta preposizio edo postposizioak, bestetik, desberdintzeko; ondorioz, lehen mailako erlazioak eta bigarren mailako erlazioak bereizi zituzten, hurrenez hurren (Gómez-López 1996, 2001, 2007; Vollmann 2002). Horren arabera, Astarloaren ustez munduko hizkuntzek lehen mailako erlazioak *artikulu* edo deklinabidearen bitartez adierazten dituzte, eta bigarren mailako erlazioak, berriz, preposizio edo postposizioen bitartez. Irizpide horri jarraituz, adibidez, Astarloak gaur egun kasuak eta postposizioak deitzen ditugunak hiru taldetan sailkatu zituen: *artikuluak* (egungo kasuekin parekatu daitezkeenak: absolutiboa, ergatiboa, datiboa eta genitiboa), *adberbioak* (egungo leku-denborazko postposizioak) eta *postposizioak* (egungo beste postposizio batzuk). Humboldtén analisia ez da Astarloarenaz oso bestelakoa; diferentzia terminologikoren batez gain, Humboldték uste du munduko hizkuntzek postposizioen kopuru mugagabea dutela; Astarloaren iritziz, aldiz, lauzpabost postposizio baino ez daude.

Astarloak euskal gramatikari egin zion ekarpenik behinena euskal hitzen morfema-zatiketa da. Lehen giza hizkuntzaren perfekzioa frogatzeko erabili zituen analogia eta ekonomia printzipioak aplikatzean (Gómez-López 1999), Astarloak izen eta aditz morfologiako hainbat inflexio-atzizki identifikatu zituen eta, halaber, zero-markatzearen kontzeptura hurbildu zen (Gómez-López 2004, 2007).

Sintaxiaren esparruan, Astarloak gizakien lehen hizkuntzaren —eta, beraz, euskararen— hitz-ordena azaltzeko sistema bat garatu zuen: oinarrian hiru *noblezia* mota daude, eta noblezia handiagoko osagai bat noblezia txikiagoko osagai baten aurretik doalako araua ere bai; azken buruan, hitzen hurrenkerak perpausaren informazio-egitura islatuko luke. Horrela, Astarloaren sintaxia sensualistek hitz-ordenari buruz zituzten ideietatik hurbil dago, ez baitu

²⁵ Cf.: «Si justificamos que no solo las voces, sino también las sílabas y aun las letras, tienen una natural significación, caerá necesariamente este soberbio edificio: se arruinará el sistema del language de acción, y todo filósofo quedará convencido de que el language de la voz fue el primero que usó el hombre. El empeño es árduo; pero no imposible» (Astarloa 1883 [1805]: 24).

ordena natural finko bat aldezten, baizik eta nagusiki komunikazio-prozesuan oinarritzen den ordena aldakor bat (Gómez-López 2012).

Esan dudan bezala, Astarloaren eragina jaso zuen lehenengo autorea Humboldt izan zen. Ezbairik gabe, Astarloak eta Humboldtek ondoko euskalaritzan izan zuten eragina gerta zitekeena baino askoz txikiagoa izan zen, biek argitaratu gabe utzi baitzituzten beren gramatika-lan garrantzitsuenak.²⁶ Astarloaren *Diskurtso filosofikoak*, 1805erako idatzita egonik ere, 1883an argitaratu ziren estreinakoz. Humboldti dagokionez, euskal gramatikari buruzko bere ideiak eta analisiak biltzen dituzten eskuizkribuak edo Garatek (1933) (oker) itzuli eta argitaratu zituen, edo den-denak Hurchek (2010, 2012) berriki argitaratu ditu. Zernahi gisaz, Humboldt bizi zelarrik argitaratu ziren lanen oihartzuna, Humboldt (1817) artikuluaena batik bat, mendearen bigarren erdiko zenbait euskalariengana iritsi zen; esaterako, van Eysen lehenengo euskal lanetara (Gómez-López 2002b, 2007) eta, zer esanik ez, hipotesi uskoiberista, bereziki Humboldt (1821) lanean azaldua, Bonaparte, Schuchardt eta beste autore batzuen lanetaraino heldu zen (Gómez-López 1989, 2007).

4-2 Arrazionalismoaren eragina (xix. mendearen lehen erdia)

XIX. mendearen lehen erdian, gramatika-ideiarik interesgarrien eta berritzaileenak Ipar Euskal Herrian aurki ditzakegu, eta batez ere jite arrazionalistako gramatika orokorraren korronteari atxikitako egileen baitan. Darrigol, Abadia, Xaho, Intxauspe eta, neurri apalagoan, Lécluse frantsesa dira euskalaritzaren barruan korronte horren ordezkari nagusiak. Egile haietako gehienek gramatika orokorraren analisi logikazaleak baliau zituzten euskara deskribatzeko eta, hein handi batean, euskara hizkuntza erregular, aberats eta filosofiko bat dela frogatzeko. Abadiak, bere aldetik, euskara kategoria lexikalen eta hizkuntza-aldaketaren inguruko hausnarketa teorikoago eta orokorragoen multzo baten barruan sartu zuen, Oihartzabalek (1998) eta Gómez-Lópezek (2002a, 2007) azaldu duten moduan. Alabaina egile horietan ez dugu ia aurkitzen mendearen hasieran batez ere Alemanian sortu zen hizkuntzalaritza historiko berriaren aztarnarik; ohar bedi, halere, Abadiak (1836: 17) Bopp aipatu zuela. Beste aldetik, oihartzunik ez egote hori guztiz ulergarria da, hizkuntzalaritza historiko eta konparatzailearen hedapena ez baitzen iritsi frantziar eta espainiar tradizioetara mendearen bigarren erdira arte (Bergounioux 1997; Ridruejo 2002).

Darrigolek egin zuen euskal deklinabidearen aurkezpena gramatika orokorrak euskal gramatikagintzan izan zuen eraginaren adibide argi bat da. Hain zuzen ere, Darrigol, latinaren eruditik aldendu nahian, Beauzée-

²⁶ Halarik ere, bere *Apologia*, 1803an argitaratua, Larramendiren gramatikarekin (1729) batera, Zabalaren (1848) iturri nagusietako bat izan zen; ikus Gómez-López (2008c: 168-170).

ren ideietan oinarritu zen, eta euskararen kasu-sistemaren analisi egokiago bat proposatu zuen. Irizpide morfologiko bati jarraikiz, Darrigolek euskal kasuen zerrenda luzatzea hautatu zuen, atzizki bakoitza kasu berezizat hartu baitzuen, eta, azken finean, hamar kasuko zerrenda bat osatu zuen (Gómez-López 2003, 2007).

Euskal gramatika azaltzeko gramatika orokorraren usadioez baliatzeak toki nabarmena hartu zuen aditz bakarraren teoria euskal aditz-sistemara aplikatzerakoan, Gómez-Lópezek (2002a, 2007) aztertu duen moduan. Horren ondorioz, autore batzuek euskal aditzaren analisi berri bat ezarri zuten, eta XIX. mende guztian arrakasta handia lortu zuen —eta are XX. mende hasieran barrena, zeharka bada ere, teoria pasibistaren bitartez (ikus Oihartzabal 1991)—. Aditz bakarra onartu zuten gramatika-lanek euskal aditzaren analisi desberdinak proposatu zituzten; nolana ere, guztietan zenbait ezaugarri errepikatzen dira: (a) egiazko aditz bakar bat dago, eskuarki *izan* aditzarekin lotzen dena (eta, batzuetan, baita **edun*-ekin ere); (b) gainerako aditzak ez dira egiazko aditzak, baizik eta izenkiak gehi *izan* (edo **edun*) eta, beraz, gaur egun “adizki jokatugabeak” deitzen ditugunak benetan izenak edo adjektiboak lirateke, atributuak alegia: horrela, *jakin* partizipioa adjektibotzat hartzen dute eta *jakiten* aditz-izena, berriz, izen soil bat gehi *-n* atzizki lokatiboa litzateke; (c) azkenik, adizki trinkoak halako izenkiak egiazko aditzarekin bat egitean sortuko ziren: adib., *dakit* adizkia *jakiten dut* formatik sortuko zen. Horrelako analisi batekin frogatu nahi dute ezen, gainerako hizkuntzetan aditza *propositionis copula* gisa definitzea maila abstraktu batean geratzen bada (esaterako, *lego* adizkia *legens sum* gisa analizatzea), euskaraz, aldiz, perpausaren [subjektua + atributua + kopula] egitura formalki gauzatzen dela, adizki jokatugabeak egiazko atributuak direla uste baitzuten.

XIX. mendearen lehen erdiko egile arrazionalista horiek eragin handia izan zuten hurrengo hamarkadetan. Gorago adierazi dudanez, aditz bakarraren teoria XIX. mende osoan hedatu zen eta esan genezake hipotesi pasibistaren bitartez XX. mendeko 60etako hamarkada arte ere iritsi zela. Gainera, Darrigolen obraz geroztik euskararen kasu-sistema irizpide morfologiko bati jarraituz antolatu zen, salbuespen bakan batzuk gorabehera eta kasuen zerrendan zenbait moldaketa egonik. Deklinabide greko-latindarraren ereduak XIX. mendeko euskal gramatiketan bizirik irauteaz, ikus Gómez-López (2009).

4.3 - Euskalari atzerritarren arteko eztabaidak (XIX. mendearen bigarren erdia)

XIX. mendearen bigarren erdian euskal gramatikagintzari egindako ekarpen nagusiak euskalari atzerritarren eskutik etorri ziren. Mendearen bigarren erdi horretan, euskalari atzerritar batzuek hizkuntzalaritza historiko

eta konparatzailearen metodo eta ideia berriak sartu zituzten Euskal Herrian: Louis-Lucien Bonaparte printzea, Julien Vinson eta Willem Jan van Eys, besteak beste (Gómez-López 1989, 2007). Haiei esker, gramatika konparatzailea —maiz tipologiarekin nahasirik— edo dialektologia bezalako arloek euskalaritzaren barnean lehen urratsak egin zituzten, urrats zalantzatiak izanik ere. Beste alde batetik, eusko-iberismoaren teoriaren defentsaz edo kritikaz batera, euskararen jatorriaren auziak ere leku nabarmen bat izan zuen eta, ildo horretan garaiko joerei jarraituz, euskara munduko hainbat hizkuntza eta hizkuntza-familiarekin konparatu zen: hizkuntza uraldarrak (Bonaparte 1862), amerindiarrak (Charencey 1867; Vinson 1875b), afroasiarrak (Gèze 1883), indoeuroparrak (Darricarrère 1885), etab. Euskalari atzerritarren lehenengo belaunaldi horretako kideak eztabaida-sorta luze eta gatazkatsu batean sartu ziren; eztabaida horien ondorioz, XIX. mendeko 70 eta 80etako hamarkadetan euskalaritzak bibliografia-ekoizpen biziki handiagoa izan zuen, baita Euskal Herritik kanpo argitaratutako agerkarietan ere islatu zena, hala nola *Revue de Linguistique et de Philologie comparée* (Paris, 1867-1916) edo *Euskara* (Berlin, 1886-1896) aldizkarietan.

Gutziz gramatikari dagokionez, euskalari atzerritarren artean bi joera nagusi hauteman daitezke: alde batetik, Bonaparte printzeak Euskal Herriko gramatikariaren alde (Larramendi, Duvoisin, Intxauspe, etab.) jokatu zuen eta, oro har, beraien analisiak eta proposamenak onartu zituen; ildo horretatik, eta hein handi batean Intxausperen (1858) lanetik abiatuz, Bonapartek aditz bakarraren teoriaren bertsio aski berezi bat prestatu zuen. Beste alde batetik, van Eys eta Vinson euskara Europako garaiko hizkuntzalaritzaren estandarren arabera aztertzen saiatu ziren, euskararen izaerari buruzko hipotesi apologetiko eta metafisikoetatik urrun, alegia. Nolanahi ere den, Vinsonek hautatu zuen korronteak —hau da, Schleicherrek sortutako hizkuntzalaritza naturalistak—²⁷ ez zuen arrakastarik izan Europako hizkuntzalariren artean eta, bere bizi guztian zehar, Vinsonek mantendu zituen neogramatikariaren kontrako argudioak (Oihartzabal 2007, 2008). Van Eysek Diez eta Pott bezalako iturriak erabili zituela aitortu arren (Gómez-López 2002b, 2007), holandarraren lanak —bereziki 1879ko gramatika konparatzailea— oraingoz ez dira merezi duten bezala ikertu eta, beraz, zehaztu gabe dago zenbateraino baliatu zituen autore horiek edota oraindik identifikatu gabeko beste iturri batzuk.

Ezbairik gabe, garai hartako euskalari atzerritarren artean ospe handiena eskuratu zuena Bonaparte printzea izan zen. Hala ere, haren eragin zuzena, funtsean, euskalkien sailkapenaren esparrura mugatu zen; aldiz, Bonaparteren gramatika-ideiek ez zuten oihartzun handirik lortu, ez bada printzearen

²⁷ Schleicherren ideiak eta lanak lehenago ere aplikatu zitzaizkion euskalaritzari; Jose Frantzisko Aizkibelek 1856an egin zuen, Gómez-Lópezek (2008b, 2009) frogatu bezala.

jarraitzaile sutsuenen artean, Arturo Campi3n (1884), kasurako. Vinsoni dagokionez, bere lanik arrakastatsuenak ez dira gramatikari buruzkoak izan, baizik eta euskal testu klasikoen edizioak eta, batik bat, bere bibliografia bikaina (Vinson 1891-1898), euskal filologoen gaur egun ere erabiltzen jarraitzen baitute. Azkenik, van Eysen gramatika-proposamen batzuen arrastoari Schuchardten lanetan jarrai diezaiokegu (ikus Sarasola 1989; G3mez-L3pez 2002b, 2007).

4.4 - Loraldia eta estandarizaziorako bidea (xix.aren amaiera eta xx.aren hasiera)

XIX. mendearen azken urteetan eta xx.aren hasierakoetan, euskal gramatikagintzak loraldi garai bat bizi izan zuen, Euskal Pizkundea izenekoaren barruan (§ 4.4.1). Garai hartan hurrengo hamarkadetako euskal gramatikagintzan ere jarraituko duten bi arazo sortzen dira: euskal aditzaren pasibotasunaren teoria (§ 4.4.2) eta joera garbizalea (§ 4.4.3); azken horretan Sabino Arana Goiriren ideiak nabarmetzen dira (§ 4.4.4).

4.4.1 - Euskal Pizkundea

Karlistaldien eta 1876an euskal foruak galdu ondoko garaian, Euskal Herrian kultura eta politika mugimendu bat sortu zen, Euskal Pizkundea deitu izan dena; XIX. mendearen azken hamarkadetan eta xx.aren hasierakoetan zehar garatu zen, Espainiako Gerra Zibilarekin etenik.²⁸ Hamarkada horietan, Lakaren (1986: 706) hitzetan, “Euskal-Herriaren eta euskaldun izatearen berpentsaketa orokorra ematen da”. Horiek horrela, politikaren arloan Sabino Arana Goirik sortu zuen euskal nazionalismoaren agerpena kausitzen dugu. Urte horietan kultura-erakunde funtsezko batzuk ere sortzen dira, hala nola Eusko Ikaskuntza (1918an) eta Euskaltzaindia (191an). Era berean, agerkari asko plazaratzen dira, nola edo hala euskara eta euskal kultura defendatzeko asmoz.²⁹ Lore-Jokoak, Anton Abadiaren ekimenez 1851z geroztik Ipar Euskal Herrian egiten zirenak, 1879an Hego Euskal Herrira aldatu ziren, eta han jarraitu ziren antolatzen xx. mende hasiera arte.³⁰ Azkenik, euskarari dagokionez, eta Pagolak (1984) frogatu zuenez, Lore-Jokoetan inoizko indarrik handiena izan zuten zuzen edo zeharka Larramendiren *Hiztegi Hirukoitzean* (1745) oinarritzen ziren hitz berriek; aldiz, halako neologismoak laster garbizaletasun errotikoago batek ordezkatuko zituen,

²⁸ Mugimendu horren definizio eta muga kronologiko zehatzagoetarako, ikus Zabaltza (2018).

²⁹ Haien artean hauek daude: *Revista Éuskara* (Iruña, 1878-1883), *Euskal-Erria* (Donostia, 1880-1913), *Eskualduna* (Baiona, 1891-1918), *Euskalzale* (Bilbo, 1897-1899), *Ibaizabal* (Bilbo, 1902-1903), *Revista Internacional de los Estudios Vascos* (Paris-Donostia, 1907-1936), *Euskalherriaren Alde* (Donostia-Tolosa, 1911-1931), *Euzkadi* (Bilbo, 1913-1937), *Euzkerea* (Bilbo, 1929-1936), etab.

³⁰ Literatura-lehiaketaz gain (hitz laua, olerkia, antzerkia, bertsojaritza), Lore-Jokoetan bestelako kultura-jardurekin lotutako txapelketak eta erakusketak sartzen ziren: musika, dantza, pintura, kirola, etab.

hain zuzen ere, “Berpizkundeko Eskola” (Pagola 2005: xv-xvi) izenekoarenak. Garbizaletasun joera berria elkarren aurkako ziren bi gizonek irudikatu zuten: Resurrección María Azkue eta Sabino Arana Goiri. Autore horiek, batez ere bigarrenak, aurreko tradizio linguistiko eta literarioarekin hausteko asmoa dute, uste baitute ez dela garbia eta erdarakadaz josita dagoela;³¹ hutsetik abiatu nahi dute, eta horretarako batere irregulartasunik eta mailegu latin-erromantzerik gabeko hizkuntza-eredu bat proposatzen dute.

Euskal Pizkundeak iraun zuen garaian —eta, hein handi batean, foruak galtzearekin euskara ere gal litekeen beldur—, euskal gramatikagintzak argitalpenen bultzada handia izan zuen, hainbat gramatika-lan kaleratu baitziren, gehien-gehienak xede didaktiko batekin. Haietako batzuk urte haietan bertan berrargitaratu ziren, baita geroago ere. Halako lanen zerrenda oraindik erabat zehaztu gabe dago; beraz, inongo osotasun asmorik gabe, jarraian ondoko hauek aipatuko ditut, hurrenkeran kronologikoan antolatuak:

1876: Eguren	1910: Bera	1923: Arrutza
1879: van Eys	1912: Belaustegigoitia	[«Arrugain»]
1883: Arantzabal	Etxaide	1924: Zabala Arana
van Eys	Soloeta-Dima	1925: Arrutza
1884: Campión	1913: Soloeta-Dima	Azkue
1888: <i>Apuntes</i>	Lertxundi Bazta-	1928: Intxaurreondo
1891: Azkue	rrika	1929: Eiheramendi
1896: Azkue	1915: Zamarripa	Gavel
1897: Azkue	c. 1916: Belaustegigoitia	1930: Zabala Arana
1899: Huizi	1917: Azkue	1934: Arrutza
Juvenal-Martyr	1918-1919: Euzkeltzale-	1935: Cortés Manterola
1908: López Mendizabal	Bazkuna	c. 1936: Mispiratzezi
1909: Bera	1919: Arrigarai	
Zamarripa	1920: Ithurri [1894-1907]	

2. TAULA – 1876-1936 bitarteko euskal gramatiken zerrenda.

Garai hartako euskal gramatikagintza ez da oraingoz behar bezala aztertu. Alberdik (1989) xx. mendearen lehenengo hamarkadetako morfologia-analisiak arakatu ditu, Azkueren *Morfología vascan* arreta berezia jarriz. Alberdik azpimarratu du Bonaparte printzearen lanak ezagutzeak Azkueri eragin zion ikuspegi-aldaketa, eta nola aldaketa horrek gaztaroan aldeztu

³¹ Hizkuntzari lotutako arrazoi horiei, azken buruan, politikari lotutako beste batzuk gehitu behar dizkiegu: Larramendik (1745: lvii-clxiv) aldeztu zuen euskara iberiar penintsula osoko hizkuntza zaharrena zela, eta horrek euskaldunak espainiar zaharrenak eta jatorrenak bilakatzen zituen, beren hizkuntza zaharra penintsulara heldu ziren herriekin nahasi gabe gorde izan zutelako; berriz, Arana Goiriren nazionalismoak Espainiatik bereiztea aldarrikatzen du eta, hortaz, Larramendiren ikuspegi politikoak arbuizatzek haren proposamen linguistikoak ere arbuizatera bultzatu zuen, batez ere jesuita gipuzkoarrak sortutako hitz berriei dagokienez.

zituen euskarari buruzko planteamendu garbizale eta aprioristikoak bazterrarazi zizkion —ez zeharo baina—, lehenetasun guztia hizkuntza-datuena azterketa eta sailkapenari emateko.

4.4.2 - Euskal aditzaren pasibotasunaren teoria

Euskalaritzaren barruan pasibotasunaren teoria Friedrich Müller-ek (1885) abiarazi zuen eta Hugo Schuchardtek (1893) zabaldu. Teoria horren arabera, euskal aditza pasiboa da. Izatez, euskararen lerrokadura morfologiko ergatibo-absolutiboa eredu nominatibo-akusatibo batetik abiatuta azaltzeko modu bat zen.

Lerrokadura nominatibo-akusatiboa			Lerrokadura ergatibo-absolutiboa		
S	A	O	S	A	O
nom.	nom.		abs.		abs.
		akus.		erg.	

3. TAULA – Lerrokadura nominatibo-akusatiboaren eta ergatibo-absolutiboaren arteko erkaketa.

Pasibotasunaren atzetik dagoen argudiaketa hurrengo hau da: 3. taulan ikus daitekeenez, hizkuntza nominatibo-akusatibo batean subjektuen kasua —hala perpaus iragangaitzena (S) nola iragankorra (A)— nominatiboa da; hortaz, halako eskema bat hizkuntza ergatibo-absolutiboei ezartzean, hizkuntzalari batzuek ondorioztatu zuten hizkuntza horietan subjektuen kasua beti absolutiboa zela, iragangaitzetako subjektuekin bat egiten duena delako. Horrenbestez, perpaus iragankorretan subjektua pazientea zen eta, orduan, aditza pasiboa zen, eta argumentu ergatiboa egile-osagarri baten modura ulertu zuten.

Oihartzabalek (1991) euskal aditzaren pasibotasunaren teoriaren hastapenak aztertu ditu eta, haren iritzi, aditz bakarraren teoriarekin lotzen dira. Neurri handi batean Schuchardten ospeak lagundurik, pasibotasunaren teoriak arrakasta handia lortu zuen xx. mendeko 60etako hamarkada arte, bereziki —baina ez soilki— atzerriko euskalarien artean; bien bitartean, Euskal Herriko gramatikarien ustez, halako proposamen bat gutxienez beren hiztun-gaitasunaren kontra zihoan eta, beraz, ia denek baztertu zuten. Edonola ere, pasibotasunaren teoriaren arrakasta ulertzeko adierazgarria da nola Sarasolak bere lizentzia-tesian (1977), euskarazko perpaus iragankorretan subjektua argumentu ergatiboa dela frogatzeko asmoz, oraindik pasibozaleek beren teoriaren alde eman zituzten argudioak aztertu eta kritikatu behar izan zituela.

4.4.3 - Hizkuntza-garbizaletasuna: “hiperbizkaiera”

Euskal Pizkundean egon zen korrante garbizalearen emaitzarik garrantzitsuena hiperbizkaiera agertzea izan zen. Terminoa Mitxelena (1981) asmatu zuen, izendatzeko nagusiki bizkaieraren aldaera bereziak hautatuz eta mailegu latin-erromantze guztiak baztertuz sortu zen hizkuntza-eredua; ondoren, eredia Euskal Herriko beste lurraldeetako idazleek egokitu eta hedatu zuten. Lakak (1986) erakutsi duenez, hiperbizkaieraren jatorria Azkue gazteak idatzitako *Euskal Izkindea* (1891) gramatikan aurki daiteke eta, era berean, *Izkindearen* iturri nagusia Astarloaren obraren irakurketa aski nahasi bat dateke. Hortaz, esan genezake hiperbizkaiera gramatika logiko-filosofikoaren berpizte baten ondorioz azaldu zela eta haren helburua izan zela mailegu latin-erromantzerik batere gabeko eta gramatika zeharo erregularreko hizkuntza-eredu bat lehengoratzeari; eredu horrek arau logikoak hartzen zituen aintzat, asmatuak ez, baizik eta hizkuntzaren aurreko egoera batetik berreskuratuak izango ziratekeenak. Oroit bedi Astarloaren *Diskurtso filosofikoak* 1883an argitaratu zirela estreinakoz eta, ziurtasun osoz, euskararen iragana idealizatzen lagundu zutela karlistaldien eta foruak 1876an galdu ondoko garaiko giro ezkor bezain emankor hartan.

4.4.4 - Sabino Arana Goiriren eragina

Oraindik ikerketa zabalagoa behar duen beste arazo bat Arana Goirik garai hartako gramatiketan izan zuen eragina da. Gómez-Lópezek (2014) gramatika haietako bat deskribatu du, aita Soloeta-Dimarena (1912), eta bertan Aranaren eskua nabari da, besteak beste, aditz trinkoen paradigma —historikoki euskal aditz dozena batzuetara mugaturik (Mounole 2014)— euskal aditz guztietara hedatzeko asmoan (orobat Soloeta-Dima 1913a). Horrela Soloeta-Dimak are Arana Goiriren ideia gainditu zuen, azken honek proposatu baitzuen paradigma trinkoa soilik bokalez edo *j-z* hasitako aditzetara hedatzea. Soloeta-Dimaren proposamena lotuta dago euskal autore batzuek, bereziki nazionalistek, ustezko euskara galdu bat lehengoratzeko aipatu ahaleginekin; hain zuzen ere, erabat logiko eta erregularra izan zen —edo izan behar izan zuen— euskara galdu bat. Garai hartako euskalaritzaren ildo hori Julio Urkixok gogorki kritikatu zuen (1911, 1919; ikus, halaber, Alberdi 1989).

Amaitzeko, azken adibide bat aipatu nahi nuke Aranaren ideiek Pizkunde garaiko gramatiketan izan zuten eragina argitzeko: euskal azentuaren ezaugarriak edo, hobeto esanda, azenturik ezarenak zehaztea. Aranek honako hitz hauekin azaldu zuen: «No hay, pues, *acento tónico* en el Euskera, y tampoco debe haber *acento gráfico* que lo signifique en la escritura [...]. Todas las sílabas, como he dicho, se pronuncian con la misma intensidad: **áz-ká-tá-sú-ná**, esto es, **az-ka-ta-su-na**» (Arana 1896: 266). Eta ia-ia hitz berberak erabiliz adierazi zuten Euskeltzale-Bazkunako egileek:

En Euzkera todas las sílabas se pronuncian con igual intensidad de voz:

az-ka-ta-su-na o *áz-ká-tá-sú-ná*

Luego no hay acento tónico, y por lo tanto no puede haber acento gráfico que los represente.

(Euzketzale-Bazkuna 1909: 19)

ERREFERENTZIAK

Aipatutako gramatika-lanak

Abadia, Anton. 1836. Prolegomènes. In Anton Abadia & Joseph Augustin Xaho. *Études grammaticales sur la langue euskarienne*, 1-50. Paris: A. Bertrand.

Abadia, Anton. & Joseph Augustin Xaho. 1836. *Études grammaticales sur la langue euskarienne*. Paris: Arthus Bertrand.

Añibarro, Pedro Antonio. s.a. [c. 1804]. *Gramática Bascongada*. Ik. Villasante (1969).

Apuntes. 1888. *Apuntes de Gramática práctica bascongada, recopilados por varios alumnos de la cátedra de lengua euskara creada en el Instituto de 2.ª enseñanza de Bilbao por la Excm. Diputación de Bizcaya y regentada por el presbítero Don Resurrección María de Azkue*. Bilbao: Manuel Laredo y Valle.

Arana Goiri, Sabino. 1896. *Lecciones de ortografía del euzkera bizkaino*. Bilbao: Tipografía de Sebastián de Amorrortu.

Aranzábal, Eugenio. 1883. *Método práctico de enseñar el castellano a los niños vascongados en las escuelas de Vizcaya*. Bilbao: Librería de Segundo Salvador.

Arrigarai, B.[ernardo] [Celestino Peraltaren goitizena]. 1919. *Euskal-irakaspeidea, o sea Gramática del Euskera (dialecto guipuzkoano)*. Totana: San Buenaventura. 2. argit. Nueva edición corregida por el R. P. Bonifacio de Ataun, franciscano-capuchino. Donostia/San Sebastián: Imprenta y Librería “San Ignacio”, 1932.

Arrugain [Mikel Arruzaren goitizena]. 1923. *Método Massé-Dixón traducido y adaptado al euskera. Lenengo idaztia (Libro primero)*. Bilbao: [s.n.].

Arzuza, Mikel. 1925. *Método práctico para aprender vascuence traducido de otros idiomas y adaptado al nuestro. Primer libro*. Bilbao: Gaubeka. 2. argit. Bilbao: Verdes-Atxirika`ren irarguan, 1934.

Artxu, Jean Baptiste. 1852. *Grammaire basque-française à l'usage des écoles du Pays Basque. Uskara eta franzes gramatika, Uskalherrietaco haurrentzat eguina*. Bayonne: Foré et Lasserre. 2. argit. 1853. 3. argit. *Grammaire bilingue française et basque. Bi mihiren gramatika uskara eta franzeza*. Bayonne: E. Lasserre, 1868.

Astarloa, Pablo Pedro. 1803. *Apología de la lengua bascongada, ó ensayo crítico filosófico de su perfección y antigüedad sobre todas las que se conocen: en respuesta á los reparos propuestos en el Diccionario geográfico histórico de España, tomo ii, palabra Nabarra*. Madrid: Gerónimo Ortega.

Astarloa, Pablo Pedro. 1883 [1805]. *Discursos filosóficos sobre la lengua primitiva ó Gramática y análisis razonada de la euskara ó bascuence*. Bilbao: Pedro Velasco.

Astigarraga Ugarte, Luis. 1825. *Diccionario manual bascongado y castellano, y elementos de gramática, para el uso de la juventud de la M. N. y M. L. provincia de Guipúzcoa, con ejemplos y parte de la doctrina cristiana en ambos idiomas*. Donostia/San Sebastián: Ignacio Ramón Baroja.

Azkue, Resurrección María. 1891. *Euskal-Izkindea. Gramática euskara*. Bilbao: José de Astuy.

Azkue, Resurrección María. 1896. *Método práctico para aprender el euskera bizkaino y guipuzkoano*. Bilbao: José de Astuy.

Azkue, Resurrección María. 1897. *Manual de conversación en euskera bizkaino arreglado por dos que aman al País Basko*. Bilbao: Euskalzale.

Azkue, Resurrección María. 1917. *Prontuario fácil para el estudio de la lengua vasca popular*. Bilbao: Garmendia y Compañía. 2. argit. Bilbao: Editorial Vasca, 1932.

Azkue, Resurrección María. 1925. *Morfología vasca*. Bilbao: Editorial Vasca.

[Belaustegigoitia, Federico] B.tar P. 1912. *Euzkerazko ikasbide éraza - Método fácil para aprender el euzkera*. Bilbao: Vda. e Hijos de Grijelmo.

[Belaustegigoitia, Federico] B.tar P. s.a. [c. 1916]. *¿Quiere V. hablar en euzkera? El vascuence al alcance de todos: guía de conversaciones usuales... y método gramatical sencillísimo sin reglas*. Bilbao: Vda. e Hijos de Grijelmo.

Belsunce, Charles Henry. 1858. *Tableau analytique et grammatical de la langue Basque* (Nafarroako Errege Artxibo Nagusian gordetako eskuizkribua: ADN m/s B-6). Iruñea. Ik. Mounole (2003).

Bera, Erroman M. [Juan María Román Dornaku Olaetxearen erlijio-izena]. 1909. *Euzkel-Iztiya, ó sea Gramática de la lengua vasca según el método de Ollendorf*. Bilbao: Eléxpuru Hermanos.

Bera, Erroman M. [Juan María Román Dornaku Olaetxearen erlijio-izena]. 1910. *Euzkel-Iztiya Bizkayeraz, ó sea Gramática de la lengua vasca en dialecto bizkaino según el método Ollendorf*. Bilbao: Bilbao Marítimo y Comercial.

Bonaparte, Louis-Lucien. 1862. *Langue basque et langues finnoises*. London: Strangeways & Walden.

Bonaparte, Louis-Lucien. 1869. *Le verbe basque en tableaux*. London: Strangeways & Walden.

Campión, Arturo. 1884. *Gramática de los cuatro dialectos literarios de la lengua euskara*. Tolosa: Eusebio López.

Xaho, Joseph Augustin. 1836. *Grammaire euskarienne*. In Anton Abadia & Joseph Augustin Xaho. *Études grammaticales sur la langue euskarienne*, 1-184 [51-234]. Paris: Arthou Bertrand.

Charencey, Hyacinthe de. 1867. *Des affinités de la langue basque avec les idiomes du Nouveau-Monde*. Caen: F. Le Blanc-Hardel.

Cortés Manterola, Nicolás. 1935. *Método autodidáctico para aprender vascuence*. Bilbao: Ordorika.

Darricarrère, Jean-Baptiste. 1885. *La langue basque et les idiomes aryens*. Barcelonette: E. Bougouin.

[Darrigol, Jean Pierre]. s.a. [1827]. *Dissertation critique et apologétique sur la langue basque, par un ecclésiastique du diocèse de Bayonne*. Bayonne: Duhart-Fauvet.

Etxaide, Ignazio María. 1912. *Tratado de sintaxis del idioma euskaro*. Donostia/San Sebastián: J. Baroja e Hijos.

Eguren, Juan María. 1867. *Método práctico para enseñar el castellano en las escuelas vascongadas*. Vitoria-Gasteiz: Imprenta del Seminario.

Eguren, Juan María. 1876. *Manual de la conversación para uso de los que visitan el País Vasco*. Donostia/San Sebastián: A. Baroja. 2. argit. Donostia/San Sebastián: Hijos de I. R. Baroja, 1895.

Etxeberri, Joanes. 1712. *Escual Herriari eta escualdun guztiei escuarazco hatsapenac latin ikhasteco* (Zarauzko frantziskotarren komentua: Caja nº 20). Ik. Bilbao (2006a).

Euzkeltzale-Bazkuna. 1918-1919. *Método gradual para aprender el euzkera*, 2 lib. Bilbao: Editorial Vasca / Euzko-Argitaldaria.

Eyheramendy, [Pierre] l'Abbé. 1929. *Méthode pratique pour apprendre le basque*. Paris: Maisonneuve Frères.

Eys, Willem Jan van. 1867 [1865]. *Essai de grammaire de la langue basque*, 2. argit. Amsterdam: C. M. van Gogh.

Eys, Willem Jan van. 1874. *Le verbe auxiliaire basque*. Paris: Maisonneuve.

Eys, Willem Jan van. 1875. *Étude sur l'origine et la formation des verbes auxiliaires basques*. Paris: Maisonneuve.

Eys, Willem Jan van. 1879. *Grammaire comparée des dialectes basques*. Paris: Maisonneuve.

Eys, Willem Jan van. 1883. *Outlines of Basque grammar* (Simplified Grammars of the principal Asiatic and European languages, III). London: Trübner.

[Fabre, Louis Marie Hyacinthe]. 1873. *Guide élémentaire de la conversation français-basque (labourdin) précédé d'un abrégé de grammaire*. Bayonne: P. Cazals.

Gavel, Henri. 1929. *Grammaire Basque. Tome I. Phonétique, Parties du discours autres que le Verbe*. Bayonne: Imprimerie du "Courrier".

Gèze, Louis. 1873. *Éléments de grammaire basque, dialecte souletin, suivi d'un vocabulaire basque-français & français-basque*. Bayonne: Veuve Lamaignère.

Gèze, Louis. 1883. De quelques rapports entre les langues berbères et le basque. *Mémoires de la Société Archéologique du Midi de la France* 13: 30-36.

Harriet, Martin. 1741. *Gramatica escuaraz eta francesez, composatua francez hitzcunça ikhasi nahi dutenen faboretan*. Bayonan: Fauvet Alarguna eta J. Fauvet Erregueren Imprimadoriac baitan.

Hiriart, A. 1840. *Introduction à la langue française et à la langue basque*. Bayonne: Veuve Cluzeau.

Huizi, Victoriano. 1899. *Manual de gramática bascongada*. Iruñea: Erice y García.

Humboldt, Wilhelm von. 1817. *Berichtigungen und Zusätze zum ersten Abschnitte des zweiten Bandes des Mithridates über die Cantabrische oder Baskische Sprache*. Berlin: Vossischen Buchhandlung. Ik. Humboldt (1933-1934).

Humboldt, Wilhelm von. 1821. *Prüfung der Untersuchungen über die Urbewohner Hispaniens vermittelt der Vaskischen Sprache*. Berlin: Ferdinand Dümmler.

Humboldt, Wilhelm von. 1933-1934. Correcciones y adiciones a la 1ª Sección del segundo volumen de la obra intitulada el *Mithridates* sobre la Lengua Cantábrica ó Vasca por Guillermo de Humboldt en Berlín año de 1817, en la Librería de Voss. *Revista Internacional de los Estudios Vascos* 24: 460-487; 25: 87-126.

Ithurri, Jean. 1920. *Grammaire basque, dialecte labourdin*. Bayonne: A. Lamaignère (*Eskualduna* aldizkarian faszikulutan argitaratua, 1894tik 1907ra. Berrinprimatua liburuki bakar batean, 1920).

[Iturriaga, Agustín Pascual] A. P. I. P. 1841. *Arte de aprender a hablar la lengua castellana: para el uso de las escuelas de primeras letras de Guipúzcoa*. Hernani: [s.n.].

Intxaurrendó, Miguel. 1928. *Método práctico del euskera*. Iruñea: José Aramendía.

Intxauspe, Emanuel. 1858. *Le verbe basque*. Bayonne & Paris: Veuve Lamaignère & Benjamin Duprat.

Jauregi, Francisco. 1850. *Gramera berria, ikasteco Eskualdunec mintzaten Espainoles, dibiditua bi partetan: lehena ortographiaren gainian, eta bigarrena lenguyaren ikasteko erreski mintzaten*. Buenos Aires: Imprenta Errepublicanuan. 2. argit. Buenos Aires: Librería de Pablo Morta, 1860. 3. argit. Buenos Aires: Igon Hermanos, 1883.

Juvenal-Martyr, Frère [Arnaud Agirre Iribarnegararen goitizena]. 1899. *Vocabulaire trilingue français-espagnol-basque suivi des verbes auxiliaires, des conjugaisons modèles, des principaux verbes irréguliers, etc.: le tout dans les trois langues*. Bayonne: Typographie et Lithographie A. Lamaignère.

Lardizabal, Frantzisko Ignazio. 1856. *Gramática vascongada*. Donostia/San Sebastián: Ignacio Ramón Baroja.

Larramendi, Manuel. 1729. *El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada*. Salamanca: Antonio Joseph Villagordo.

Larramendi, Manuel. 1745. *Diccionario trilingüe del castellano, bascuence, y latin*, 2 lib. Donostia/San Sebastián: Bartolomé Riesgo y Montero.

Lécluse, Fleury. 1826. *Manuel de la langue basque*. Toulouse & Bayonne: J. M. Douladoure & L. M. Cluzeau. Ik. Lakarra (1987), Lakarra & Urgell (1988).

Lertxundi Baztarrika, Juan Manuel. 1913. *Euzkal-iztiya: era berri ta pollit batez adierazten da bertan euskal aditza. Gramática baska: en ella se explica por un procedimiento nuevo y claro el verbo baskongado*. Donostia/San Sebastián: J. Baroja e Hijos.

López Mendizabal, Ixaka. 1908. *Manual de conversación castellano-euskera, con extensos vocabularios de nombres, verbos y modismos, diálogos, cartas, refranes, anuncios y un compendio de gramática - Erderaz eta euskeraz iz egiteko esku-liburua, izen, aditz eta esakeren iztegiak, elkarrizketak, eskutitzak, esaera zarrak, iragarriak izkindecho batekin*. Tolosa: Eusebio López. 2. argit. 1918; 3. argit. 1932.

Lubieta, Joseph Domingo. 1728. *Diccionario en castellano y bascuence que sirve para la enseñanza de la bascongada* (Sociedad Bilbaina, Sección Vascongada: sign. 10163). Bilbao. Eskuizkribu argitaragabea.

Mikoleta, Rafael. 1653. *Modo Breue de aprender la lengua Vizcayna* (British Library: Harley MS 6314). London. Ik. Sanpere y Miquel (1880), Dodgson (1897) & Zelaleta (1988, 1995).

Mispiratzezi, Fenaille. s.a. [c. 1936]. *Initiation a la langue basque*. Paris: Editions Initiatiques.

Müller, Friedrich. 1885. Ueber die Sprache der Basken. *Grundriss der Sprachwissenschaft* III, 2(1): 1-48.

Oihenart, Arnaut. 1656 [1638]. *Notitia utriusque Vasconiae tum Ibericae tum Aquitanicae*, 2. argit. Paris: Sebastian Cramois. Ik. Gorosterratzu (1926-1929), Ciérbide (1992) & Orpustan (2014).

Ribáry, Ferenc. 1877 [1866]. *Essai sur la langue basque*. Paris: F. Vieweg. J. Vinsonen itz. eta oharrak. [1. argit. 1866: A baszk nyelv ismertetése. *Nyelvtudományi közlemények* 5: 37-75, 426-474.]

Schuchardt, Hugo. 1893. *Baskische Studien I. Über die Entstehung der Bezugsformen des baskischen Zeitworts*. Wien: Tempsky. [Gerhard Bähr-en gazt. itz. 1972. Sobre la formación de las flexiones de relación del verbo vasco. *Boletín de la Sociedad Bascongada de los Amigos del País* 28(2/3): 217-337.]

Schuchardt, Hugo. 1895. Le verbe basque; à M. Julien Vinson. *Revue de Linguistique et de Philologie comparée* 28: 200-209.

Soloeta-Dima, P. [Saturnino Soloeta Iturrondobeitiaren goitizena]. 1912. *Curso primero del idioma basko en dialecto guipuzkuano*. Buenos Aires: La Baskonia.

Soloeta-Dima, P. [Saturnino Soloeta Iturrondobeitiaren goitizena]. 1913a. *Conjugación sintética del verbo basko comenzado por consonante*. Buenos Aires: La Euskaria.

Soloeta-Dima, P. [Saturnino Soloeta Iturrondobeitiaren goitizena]. 1913b. *Le petit basque. Cours élémentaire de grammaire basque. Dialecte labourdin*. Buenos Aires: Vincenty, Bossio & Cia.

Urte, Pierre. s.a. [c. 1714]. *Grammaire Cantabrique* (Sancho el Sabio Fundazioa: ZRV 3470). Vitoria-Gasteiz. Ik. Webster (1900).

Vinson, Julien. 1874a. Le verbe basque. *Revue de Linguistique et de Philologie comparée* 6: 238-253.

Vinson, Julien. 1874b. Encore le verbe basque. *Revue de Linguistique et de Philologie comparée* 7: 99-109.

Vinson, Julien. 1875a. Le verbe auxiliaire basque. *Revue de Linguistique et de Philologie comparée* 7: 322-347.

Vinson, Julien. 1875b. Le basque et les langues américaines. In *Actes du Congrès International des Américanistes*, II, 46-80. Nancy: Crépin-Leblond.

Vinson, Julien. 1877. Avant-propos & Notes complémentaires. In Ferencz Ribáry, *Essai sur la langue basque*, x-xxv, 99-119. Paris: F. Vieweg.

Vinson, Julien. 1894. Les théories nouvelles sur le verbe basque. *Revue de Linguistique et de Philologie comparée* 27: 95-110.

Vinson, Julien. 1895. Le verbe basque, M. H. Schuchardt et la théorie passive. *Revue de Linguistique et de Philologie comparée* 28: 73-86.

Voltaire. s.a. [c. 1620]. *L'Interpret ou Traduction du françois espagnol &*

basque. Lyon: A. Rouyer. Ik. Urkizu (1971) & Lakarra (1997, 1999).

Zabala, Juan Mateo. 1848. *El verbo regular vascongado del dialecto vizcaino*. Donostia/San Sebastián: Ignacio Ramón Baroja.

Zabala Arana, José. 1924. *Eliztia gipuzkeraz. 1 malla*. Donostia/San Sebastián: Loyola'taf Iñaki Deuna'ren irakola.

Zabala Arana, José. 1930. *Gramática vasca. Guipuzkoera (primer grado)*. Zizurkil: Aristegi'tar Kepa'ren irakola. 2. argit. 1931.

Zamarripa, Pablo. 1909. *El Baskuence facilitado. Gramática del euskera bizkaino*. Bilbao: José de Astuy.

Zamarripa, Pablo. 1915. *Gramática Vascongada, con vocabulario vizcaino-castellano y castellano-vizcaino*. Bilbao: José A. de Lerchundi. 2. argit. Bilbao: Gaubeka, 1928.

Bibliografía orokorra

Alberdi, Javier. 1989. Euskararen morfologiako ikerketak (1900-1936). *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 23(3): 769-796.

Auroux, Sylvain. 1994. *La révolution technologique de la grammatisation*. Liège: Mardaga.

Bergounioux, Gabriel. 1997. L'école de linguistique française avant le comparatisme. Linguistique et philologie universitaires de 1850 à 1870. In *Kontinuität und Innovation. Studien zur Geschichte der romanischen Sprachforschung vom 17. bis 19. Jahrhundert*, Gerda Haßler & Jürgen Storostek arg., 237-257. Münster: Nodus.

Bilbao, Gidor. 2006a. Joanes Etxeberri Sarakoaren saiakera-lanak eta latina ikasteko gramatika: edizioa eta azterketa. Doktorego-tesia, UPV/EHU. http://www.euskara.euskadi.eus/appcont/tesisDoctoral/PDFak/Gidor_Bilbao_TESIA.pdf.

Bilbao, Gidor. 2006b. Hannibal Codret eta Etxeberri Sarakoa: latina euskaraz irakasteko ikasliburua xviii. mendearen hasieran. In *Andolin gogoan. Essays in honour of Professor Eguzkitza*, Beatriz Fernández & Itziar Lakak arg., 179-204. Bilbao: UPV/EHU.

Bilbao, Gidor. 2008. Claude Maugerren eskuliburua Urteren eredu. In *Gramatika Jaietan. Patxi Goenagaren omenez*, Xabier Artiagoitia & Joseba A. Lakarrak arg., 129-152. Bilbao: UPV/EHU & Gipuzkoako Foru Aldundia.

Bilbao, Gidor. 2012. Lubieta, izen berri bat euskal testuen historian. In *2nd Conference of the Luis Michelena Chair - Koldo Mitxelena Katedraren II. Biltzarra - II. Congreso de la Cátedra Luis Michelena*, Joseba A. Lakarra, Joaquín Gorrochategui & Blanca Urgellek arg., 621-649. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU.

Ciérbide, Ricardo, arg. 1992. *Notitia utriusque Vasconiae tum Ibericae tum Aquitanicae*. Vitoria-Gasteiz: Eusko Legebiltzarra (Berrargit faksim. Gorosterratzuren gazt. itzulpenarekin (1926-1929) eta R. Ciérbideren sarrerarekin).

Dodgson, Edward Spencer, arg. 1897. *Modo Breve de aprender la lengua Vizcayna. Compuesto por el l.º Rafael Micoleta, presbyt.º de la muy leal y noble Villa de Bilbao. 1653*. Sevilla: Francisco de P. Díaz.

Etxagibel, Javier. 2014. Pouvreauren hiztegia: testukritika eta metalexikografiaren argitan. Doktorego-tesia, UPV/EHU.

Fernández de Gobeo, Nerea. 2017. Materiales bilingües para la enseñanza del castellano en el País Vasco durante el siglo XIX. Doktorego-tesia, Universidad Complutense de Madrid.

Fernández de Gobeo, Nerea. 2018. *La enseñanza del castellano en las escuelas vascas del siglo XIX. Estudio histórico y lingüístico*. Bilbao: UPV/EHU.

Garate, Justo. 1933. *Guillermo de Humboldt. Estudio de sus trabajos sobre Vasconia*. Bilbao: Junta de Cultura Vasca.

Garate, Justo. 1935. Extracto del *Plan de Lenguas* de Astarloa por Guillermo de Humboldt. *Revista Internacional de los Estudios Vascos* 26: 94-121.

Gómez-López, Ricardo. 1989. Bonaparte printzearen inguruko hizkuntz eztabaidak. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 23(2): 355-392.

Gómez-López, Ricardo. 1996. La aportación de W. von Humboldt a la gramática vasca. *Revista Internacional de los Estudios Vascos* 41(2): 607-622.

Gómez-López, Ricardo. 1999. El verbo en movimiento: una teoría sobre el verbo vasco de comienzos del XIX. In *Actas del I Congreso Internacional de la Sociedad Española de Historiografía Lingüística*, Mauro Fernández, Francisco García & Nancy Vázquez-ek arg., 347-360. Madrid: Arco/Libros.

Gómez-López, Ricardo. 2001. Artículo y "artículo" en la tradición gramatical vasca. In *Actas del II Congreso Internacional de la Sociedad Española de Historiografía Lingüística. León, 2-5 de marzo de 1999*, Marina Maquieira, María Dolores Martínez Gavilán & Milka Villayandrek arg., 465-478. Madrid: Arco/Libros.

Gómez-López, Ricardo. 2002a. La teoría del 'verbo único' en la gramaticografía vasca del s. XIX. In *SEHL 2001. Estudios de Historiografía Lingüística. Actas del III Congreso Internacional de la Sociedad Española de Historiografía Lingüística. Vigo, 7-10 de febrero de 2001*, Miguel Ángel Esparza, Benigno Salgado & Hans-Josef Niederehek arg., 179-196. Hamburg: Helmut Buske.

Gómez-López, Ricardo. 2002b. Los inicios de la vascolología en Holanda: El *Essai de grammaire de la langue basque* de Willem J. van Eys (1865, 1867). In *Erramu boneta: Festschrift for Rudolf P. G. de Rijk*, Xabier Artiagoitia, Patxi Goenaga & Joseba A. Lakarrak arg., 277-298. Bilbao: UPV/EHU.

Gómez-López, Ricardo. 2002c. Astarloaren ekarpena euskal gramatikaren ikerketetan. *Euskera* 47(2): 857-867.

Gómez-López, Ricardo. 2003. Darrigolen gramatikaz. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 37(1): 139-156.

Gómez-López, Ricardo. 2004. Astarloaren *Discursos filosóficos*: iturriak eta axiomak. *Lapurdum* 9: 117-133. DOI: <https://doi.org/10.4000/lapurdum.822>.

Gómez-López, Ricardo. 2007. *XIX. mendeko euskal gramatikagintzari buruzko ikerketak*. Bilbao: UPV/EHU.

Gómez-López, Ricardo. 2008a. Euskal gramatikagintza zaharraren historia laburra: XVII-XVIII. mendeak. In *Gramatika Jaietan. Patxi Goenagaren omenez*, Xabier Artiagoitia & Joseba A. Lakarrak arg., 329-349. Bilbao: UPV/EHU & Gipuzkoako Foru Aldundia.

Gómez-López, Ricardo. 2008b. Berriz Aizkibelen *Euskera* eskuizkribuaz:

edizioa eta iturriak. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 42(1): 333-379.

Gómez-López, Ricardo. 2008c. Las ideas lingüísticas de Juan Mateo Zabala: *El verbo regular vascongado del dialecto vizcaino* (1848). *Oihenart* 23: 165-183.

Gómez-López, Ricardo. 2009. Las ideas lingüísticas de José Francisco Aizkibel: el manuscrito *Euskera*. In *Las ideas y realidades lingüísticas en los siglos XVIII y XIX*, Victoriano Gaviñok arg., 261-277. Cádiz: Universidad de Cádiz.

Gómez-López, Ricardo. 2010. Gehiago Pierre Urteren gramatikaren iturriez: Lilyren gramatika. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 44(2): 335-365.

Gómez-López, Ricardo. 2012. Astarloaren sintaxia eta hitz ordena naturala. In *2nd Conference of the Luis Michelena Chair - Koldo Mitxelena Katedraren II. Biltzarra - II. Congreso de la Cátedra Luis Michelena*, Joseba A. Lakarra, Joaquín Gorrochategui & Blanca Urgellek arg., 247-262. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU.

Gómez-López, Ricardo. 2014. La enseñanza del euskera en Argentina durante el "Renacimiento Vasco": el *Curso primero del idioma basko en dialecto guipuzkuano* (1912) de Soloeta-Dima. *Revista argentina de historiografía lingüística* 6(1): 25-49. <https://www.rahl.ar/index.php/rahl/article/view/75>.

Gómez-López, Ricardo. 2017. *Old grammars of Basque language*. Berreskuratua 2022ko maiatzaren 14an: <https://labur.eus/hB8wK>.

Gómez-López, Ricardo. 2020. Grammatical ideas on the Basque language. In *Linguistic Minorities in Europe online*, Lenore Grenoble, Pia Lane & Unn Røyneland arg. Berlin & Boston: De Gruyter Mouton. DOI: <https://doi.org/10.1515/lme.10166598>.

Gómez-López, Ricardo & Blanca Urgell. 2010. Descripción y defensa de la lengua vasca durante los siglos XVI y XVII. In *Post tenebras spero lucem: Los estudios gramaticales en la España medieval y renacentista*, Antonio M. González Carrillok arg., 257-320. Granada: Universidad de Granada.

Gorosterratzu, Javier. 1926-1929. Noticia de las dos Vasconias, la Ibérica y la Aquitana... *Revista Internacional de los Estudios Vascos* 17: 141-174, 329-355, 475-515; 18: 79-110, 241-291, 470-512, 579-619; 19: 26-47, 234-279, 346-380, 493-547; 20: 13-23 (J. Gorosterratzuk egindako 2. argitalpenaren gazt. itz. eta hitzaurrea).

Hurch, Bernhard, arg. 2002. *Die baskischen Materialien aus dem Nachlaß Wilhelm von Humboldts*. Astarloa, Charpentier, Fréret, Aizpitarte und anderes. Paderborn: Ferdinand Schöningh.

Hurch, Bernhard. 2004. Die Formierung der grammatischen Analyse: Die Rolle des Baskischen auf dem Weg Humboldts als Grammatiker. Einige editorische Anmerkungen zu den frühen baskologischen Arbeiten. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 38(1): 333-351.

Hurch, Bernhard. 2006. Das baskologische Beschaffungsprogramm Wilhelm von Humboldts. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 40(1-2): 471-486.

Hurch, Bernhard, arg. 2010. *Wilhelm von Humboldt. Schriften zur Anthropologie der Basken*. Paderborn: Ferdinand Schöningh.

Hurch, Bernhard, arg. 2012. *Wilhelm von Humboldt. Baskische Wortstudien*

und Grammatik. Mit einer Einleitung und Kommentar. Paderborn: Ferdinand Schöningh.

Hurch, Bernhard, arg. 2022. *Wilhelm von Humboldt. Schriften zur Geschichte und Frühgeschichte der Basken und des Baskischen*. Paderborn [etc.]: Brill & Schöningh.

Joly, André. 1980. Le problème de l'article et sa solution dans les grammaires de l'époque classique. *Langue française* 48: 16-27.

Kintana, Xabier, arg. 1972. *Joannes Etxeberri Sarakoaren lan hautatuak*. Donostia/San Sebastián: Lur.

Laka, Itziar. 1986. *Euskal Izkindeako aditza (Hiperbizkaieraren historiaz II)*. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 20(3): 705-754.

Lakarra, Joseba A. 1985. Larramendiren hiztegegintzaren inguruan. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 19(1): 9-50

Lakarra, Joseba A. 1987. Lécluse-ren euskal gramatika. Euskalaritzaren historiarako lanabesak (I). *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 21(3): 813-916.

Lakarra, Joseba A. 1993. xviii. mendeko hiztegegintzaren etorkiez. Doktorego-tesia, UPV/EHU. http://www.euskara.euskadi.eus/appcont/tesisDoctoral/PDFak/Joseba_Lakarra_TESIA.pdf.

Lakarra, Joseba A. 1997. Hizkuntz eskuliburuaren tradizioa Euskal Herrian: I. *L'interprét ou Traduction du François, Espagnol & Basque (~1620)*. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 31(1): 1-66.

Lakarra, Joseba A. 1999. *L'interprét ou Traduction du François, Espagnol & Basque (~1620)*: II: Elkarriketak. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 33(2): 493-568.

Lakarra, Joseba A. & Blanca Urgell, 1988. Lécluseren hiztegia. Euskalaritzaren historiarako lanabesak (II). *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 22(1): 99-211.

Madariaga Orbea, Juan. 2008. *Apologistas y detractores de la lengua vasca*. Donostia/San Sebastián: FEDHAV.

Michael, Ian. 1970. *English grammatical categories and the tradition to 1800*. Cambridge: Cambridge University Press.

Mitxelena, Koldo. 1973. Gillaume de Humboldt et la langue basque. *Lingua e stile* 8: 107-125.

Mitxelena, Koldo. 1980. *Mitología e ideología sobre la lengua vasca [liburuaren iruzkina]*. *Muga* 10: 122-128.

Mitxelena, Koldo. 1981. Lengua común y dialectos vascos. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 15: 291-313.

Mitxelena, Koldo. 1983. Mendiburu eta Larramendi. *Euskera* 28(1): 19-23.

Mitxelena, Koldo. 1984. Aurkezpena. In Ibon Sarasola. *Hauta-Lanerako euskal hiztegia. A-aurten*, 11-23. Donostia/San Sebastián: Gipuzkoako Kutxa.

Mounole, Céline, arg. 2003. *C. H. de Belsunce bizkondea: Tableau analytique et grammatical de la langue basque (1858)*. Azterketa eta edizioa.

Donostia/San Sebastián & Bilbao: Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU.

Mounole, Céline. 2014. *Le verbe basque ancien: étude philologique et diachronique* (Monumenta linguae Vasconum: Studia et Instrumenta, VII). Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU.

Mounole, Céline & Ricardo Gómez-López. 2018. Euskara Zahar eta Klasikoa. In *Euskararen historia*, Joakin Gorrotxategi, Iván Igartua & Joseba A. Lakarrak arg., 469-541. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.

Mujika, Jose Antonio, 2006. Lardizabalen gramatika. Larramendirenaren bertsio 'didaktikoa'. In Frantzisko Lardizabal. *Gramática vascongada*, 283-301. Donostia/San Sebastián: Gipuzkoako Foru Aldundia.

Oihartzabal, Beñat. 1989. Les travaux de grammaire basque avant Larramendi (1729). *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 23(1): 59-73.

Oihartzabal, Beñat. 1991. Note sur les antécédents romantiques de la théorie de la passivité du verbe dans les études euskariennes. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 25(3): 965-975.

Oihartzabal, Beñat. 1993. Les premières analyses des particularités morphosyntaxiques du basque au 17ème siècle. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 27(1): 265-284.

Oihartzabal, Beñat. 1998. A. Abbadieren euskal gramatikari buruzko ideiak eta ordu arteko euskal gramatikagintza. In *Antoine d'Abbadie 1897-1997. Congrès International. Eusko Ikaskuntza. Ezohizko Kongresua. Euskaltzaindia. XIV. Biltzarra. (Hendaye-Sare 1997)*, 431-451. Hendaya & Bilbao: Eusko Ikaskuntza & Euskaltzaindia.

Oihartzabal, Beñat. 2006. Lardizabalen gramatikaren iturri, ezaugarri eta helburuak. *Euskera* 51(1): 105-118.

Oihartzabal, Beñat. 2007. Les conceptions naturalistes de Julien Vinson au sujet de la langue basque. *Histoire Epistémologie Langage* 29(2): 61-89. DOI: <https://doi.org/10.3406/hel.2007.3006>.

Oihartzabal, Beñat. 2008. Naturalist conceptions about agglutinative languages: Vinson's ideas about Basque and linguistic Darwinism. In *Gramatika Jaietan. Patxi Goenagaren omenez*, Xabier Artiagoitia & Joseba A. Lakarrak arg., 665-690. Bilbao: UPV/EHU & Gipuzkoako Foru Aldundia.

Orpustan, Jean-Baptiste, arg. 2014. *Notitia utriusque Vasconiae... Connaissance des deux Vasconies*. Baigorri: ZTK Elkartea (1936ko 1. argitalpenaren fr. itz., 2. argitalpeneko xiv. kapituluko aldaeren eranskin batekin. J.-B. Orpustanen itz. eta oharrak).

Padley, G. Arthur. 1988. *Grammatical theory in Western Europe 1500-1700: Trends in vernacular grammar II*. Cambridge: Cambridge University Press.

Pagola, Inés. 1984. Neologismos en los Juegos Florales. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 18(1): 53-159.

Pagola, Inés. 2005. *Neologismos en la obra de Sabino Arana Goiri*. Bilbao: Euskaltzaindia.

Quijada, Carmen. 2015. La enseñanza del castellano como L2 a vascoparlantes en el siglo XIX. *ReCHERches* 14: 175-194. DOI: <https://doi.org/10.4000/cher.5137>.

Ridruėjo, Emilio. 2002. Sobre la recepción en España del positivismo lingüístico. In *SEHL 2001. Estudios de Historiografía Lingüística. Actas del III Congreso Internacional de la Sociedad Española de Historiografía Lingüística. Vigo, 7-10 de febrero de 2001*, Miguel Ángel Esparza, Benigno Salgado & Hans-Josef Niederehek arg., 653-667. Hamburg: Helmut Buske.

Ridruėjo, Emilio. 2007. Lingüística misionera. In *Historiografía de la lingüística en el ámbito hispánico. Fundamentos epistemológicos y metodológicos*, Josefa Dorta, Cristobal Corrales & Dolores Corbellak arg., 435-477. Madrid: Arco/Libros.

[Sanpere y Miquel, Salvador], arg. 1880. *Modo breve para aprender la lengua Vizcayna. Compuesto por el Doctor Rafael Micoleta, presbítero de la M. L. y N. villa de Bilbao - 1653*. Girona: V. Dorca (= *Revista de ciencias históricas* 2 (1880), 122-156).

Sarasola, Ibon. 1977. Sobre la bipartición inicial en el análisis en constituyentes inmediatos. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 11: 49-90.

Sarasola, Ibon. 1986. Larramendiren eraginaz eta. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 20(1): 203-215.

Sarasola, Ibon. 1989. Van Eysen gramatika-lanak. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 23(1): 87-94.

Sarasola, Ibon. 1998. *Euskal hiztegitzinta xx. mendea arte*. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU. Katedra-egitasmotarako argitaratua.

Tovar, Antonio. 1980. *Mitología e ideología sobre la lengua vasca*. Madrid: Alianza Editorial.

Urgell, Blanca. 1997. Estudios en torno a la historia de la lexicografía vasca. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 31(2): 643-685.

Urgell, Blanca. 2000. Larramendiren *Hiztegi Hirukoitzaren osagaiez*. Doktorego-tesia, UPV/EHU. http://www.euskara.euskadi.net/appcont/tesisDoctoral/PDFak/Blanca_Urgell_TESIA.pdf.

Urgell, Blanca. 2002. *Euskal Lexikografia. Irakaskuntza proiektua*. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU. Irakaskuntza-egitasmotarako argitaratua.

Urgell, Blanca. 2003. Studies in the History of Basque Lexicography. In *Basque and (Paleo)Hispanic Studies in the wake of Michelena's work. Proceedings of the First Conference of the Koldo Mitxelena Chair*, Joakin Gorrotxategik arg., 109-146. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU.

Urkizu, Patri, arg. 1971. Tresora hirur linguayetakua Frantzesara, Españolara eta Heskulara. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 5: 175-191.

Urkizu, Patri. 1989. *Pierre d'Urteren hiztegia*. Donostia/San Sebastián: Universidad de Deusto-EUTG.

Urquijo, Julio. 1907. *Obras vascongadas del doctor labortano Joannes d'Etcheberri (1712)*. Paris: Paul Geuthner.

Urquijo, Julio. 1911. Les études basques: leur passé, leur état présent et leur avenir. *Revista Internacional de los Estudios Vascos* 5: 560-580.

Urquijo, Julio. 1919. Estado actual de los estudios relativos a la lengua vasca. In *I Congreso de Estudios Vascos*, 403-427. Bilbao: Eusko Ikaskuntza.

Villasante, Luis, arg. 1969. Gramática Bascongada. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 3: 3-169.

Vinson, Julien. 1891-1898. *Essai d'une bibliographie de la langue basque*, 2 lib. Paris: Maisonneuve.

Vinson, Julien. 1892. *Les petites oeuvres de Silvain Pouvreau*. Chalon-sur-Saône: L. Marceau.

Vollmann, Ralf. 2002. 'Das Vorschreiten von der Ursach zur Wirkung': Wilhelm von Humboldts Kasuskonzeption in seinen Arbeiten zum Baskischen. *Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft* 12(2): 209-236.

Webster, Wentworth, arg. 1900. *Grammaire Cantabrique Basque faite par Pierre d'Urte*. Bagnères-de-Bigorre: D. Bérot.

Zabaltza, Xabier. 2018. Pizkunde: los «renacimientos» de la lengua vasca. *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna* 11: 86-107. DOI: <https://doi.org/10.7203/scripta.11.12586>.

Zelaieta, Angel, arg. 1988. Rafael Micoleta Çamudio: *Modo Breue de aprender la lengua vizcayna*. *Hizkuntza eta Literatura* 7: 133-214.

Zelaieta, Angel, arg. 1995. *Rafael Mikoletaren era llaburra*. Bilbao: AEK.

Zubiaur, José Ramón, 1990. *Las ideas lingüísticas vascas en el s. XVI (Zaldibia, Garibay, Poza)*. Donostia/San Sebastián: Deustuko Unibertsitatea-EUTG.

Zulaika Hernández, Josu M. 2014. Las fuentes vascas de la *Idea dell'Universo* de Lorenzo Hervás. *Litterae vasconicae: euskeraren iker atalak* 14: 167-209.

PANORAMA DA GRAMATICOGRAFIA BASCA ANTIGA^{1*}

ABSTRACT.

The Basque grammatical tradition began slowly in the 17th century, its first grammar book was printed in the 18th century, and its production became more or less standardized and continuous from the 19th century onwards. This paper aims to outline a brief overview of the main grammatical ideas on the Basque language from the beginning of that tradition until the first decades of the 20th century, stopping with a little more detail, due to their relevance, in some authors and works. At the same time, each period, author and work reviewed will be accompanied by a mention of the corresponding historiographical studies.

KEY-WORDS.

Basque grammaticography; history of grammar; Bascology.

SINOPSE.

A tradição gramatical basca começa timidamente no séc. XVII, mostra a sua primeira gramática impressa no séc. XVIII e conhece uma produção mais ou menos normalizada e contínua a partir do séc. XIX. O objetivo deste trabalho é traçar um breve percurso pelas principais ideias gramaticais sobre a língua basca desde o início dessa tradição até às primeiras décadas do século XX,

* A tradução deste artigo foi financiada por fundos nacionais através da FCT - Fundação para a Ciência e a Tecnologia, I.P., no âmbito do projeto UIDB/00022/2020.

¹ Este artigo é em grande parte uma versão ampliada e modificada de Gómez-López (2020), e faz parte dos seguintes projetos de investigação: «*Monumenta Linguae Vasconum* 6: avances en cronología de la historia y la prehistoria de la lengua vasca (MLV6)» (MICINN, PID2020-118445GB-I00) e «Historia de la lengua vasca y lingüística histórico-comparada» (HLMV-LHC) (Eusko Jauriaritza-Gobierno Vasco, GIC. IT698-13).

parando um pouco mais detalhadamente, devido à sua importância, em alguns autores e obras. Ao mesmo tempo, cada período, autor e obra resenhados serão acompanhados de uma menção aos estudos historiográficos relevantes.

PALAVRAS-CHAVE.

Gramaticografia basca; história da gramática; bascologia.

1 - INTRODUÇÃO

O objetivo destas páginas é traçar uma viagem pelas principais ideias gramaticais sobre a língua basca expostas desde as primeiras obras gramaticais que trataram dessa língua até ao início do século XX.² Para começar, convém esclarecer o que entendo por *gramática basca*. Por um lado, incluo na etiqueta *gramática* aquelas obras que tratam do âmbito gramatical na sua totalidade (componentes fonológicos, ortográficos, prosódicos, morfológicos e sintáticos), ou pelo menos dos seus elementos principais: o sistema de casos e as conjugações verbais.³ Por outro, uso *basca* para me referir às gramáticas em que a língua basca é a ou uma das línguas descritas, independentemente da metalinguagem utilizada, e, no caso das gramáticas didáticas, quando o basco é a língua de partida ou a língua de chegada.

Em primeiro lugar, esboçarei uma visão geral da situação dos estudos historiográficos bascos, a fim de situar o nosso conhecimento atual sobre a gramaticografia basca antiga (§ 2). A seguir, descreverei algumas ideias expostas nas primeiras obras gramaticais bascas dos séculos XVII e XVIII, baseadas no modelo greco-latino (§ 3). Posteriormente, examinarei as principais etapas da gramaticografia basca do século XIX: os trabalhos inovadores de Astarloa e Humboldt (§ 4.1), a influência do racionalismo (§ 4.2) e as controvérsias entre bascólogos estrangeiros (§ 4.3). Por último, farei uma incursão pelas últimas décadas do séc. XIX e primeiras do séc. XX, época em que a bascologia vive um período florescente e paulatinamente se vai incluindo nos padrões da linguística contemporânea (§ 5).

2 - NOTAS HISTORIOGRÁFICAS

Em meados da década de 80 do século passado, a Historiografia Linguística desembarcou na bascologia. Ou, melhor dizendo, ficou a flutuar no ar, já

² Não me irei deter nas questões biobibliográficas dos antigos gramáticos bascos. Remeto o leitor interessado nestes temas para a página web *Old grammars of Basque language* (Gómez-López 2017) e para os links que ali se disponibilizam.

³ Embora em algum momento também me refira a obras gramaticais *parciais* pelo seu interesse historiográfico.

que os primeiros bascólogos que estudaram as obras de autores anteriores do ponto de vista historiográfico só se aperceberam mais tarde da inovação metodológica e epistemológica para a qual estavam a contribuir. Na minha opinião, o evento que marcou a decolagem da Historiografia Linguística dentro da Bascologia naquela década foi a drástica transformação ocorrida no ponto de vista sobre a obra do jesuíta Manuel Larramendi, empreendida por Mitxelena (1983, 1984), Lakarra (1985 e trabalhos posteriores) e Sarasola (1986), e posteriormente estudada em profundidade por Urgell (2000 e trabalhos posteriores). A partir daquele momento, as investigações sobre a história da bascologia certamente tomaram um novo rumo.

Assim, em comparação com os poucos estudos anteriores, a maioria deles de natureza biobibliográfica, nas últimas décadas os trabalhos de vários bascólogos antigos foram analisados de forma mais extensiva.⁴ Da mesma forma, foram levados a cabo vários estudos comparativos, até então inexplorados, como o realizado por Oyharçabal (1993) entre as obras gramaticais de Oihenart (1656) e Larramendi (1729), e também se tentou situar os trabalhos de alguns antigos bascólogos no contexto da tradição linguística da Europa Ocidental: isso foi feito com a lexicografia anterior a Larramendi (Lakarra 1993), com a do próprio Larramendi (Urgell 2000) ou com os fundamentos filosóficos da teoria de Astarloa sobre a linguagem primitiva da humanidade (Gómez-López 1999, 2004, 2007).

No entanto, ainda há um claro desequilíbrio no estudo dos diferentes campos da bascologia antiga. Os trabalhos dos apologistas bascos, que nas décadas anteriores aos anos 80 talvez tivessem recebido mais atenção, e foram rigorosamente recolhidos por Tovar (1980),⁵ têm sido menos estudados nos últimos anos; as principais exceções são Zubiaur (1990) e Madariaga (2008). E, sem dúvida, a lexicografia basca antiga foi mais e melhor investigada do que a gramaticografia antiga. Assim, por exemplo, a edição e/ou o estudo de dicionários antigos tem sido objeto de várias teses de doutoramento: Urkizu (1989), Lakarra (1993), Urgell (2000) e Etxagibel (2014). Da mesma forma, temos um excelente resumo da história da lexicografia basca antiga (Sarasola 1998; Urgell 1997, 2003).

Pelo contrário, a historiografia da produção gramatical basca não atingiu de forma alguma um nível semelhante e só nos últimos anos podemos contar com as teses de doutoramento de Bilbao (2006a), sobre a obra de Etxeberri de Sara; a de Gómez-López (2007), sobre as ideias gramaticais do século XIX, e a de Fernández de Gobeo (2017), sobre as gramáticas didáticas para ensinar castelhano a falantes de basco no século XIX. Juntamente com isto, a maioria das edições de obras gramaticais antigas foi publicada há já muito

⁴ É possível consultar uma lista, ainda que incompleta, dos autores estudados e da bibliografia publicada até então a este respeito em Gómez-López (2007: XXVIII).

⁵ Veja-se, no entanto, a resenha de Mitxelena (1980).

tempo⁶, muitas vezes com inúmeras gralhas ou textos incompletos, e muitas das publicadas mais recentemente são edições fac-símile.⁷ Quanto às edições destas últimas décadas, as mais cuidadas foram as de Lakarra (1987, 1997 e 1999), apesar de o editor se interessar mais pelos dicionários de Lécuse e Voltaire do que pelas suas gramáticas. Devemos incluir neste grupo a edição da obra bascológica completa de Wilhelm von Humboldt, ao cuidado de Bernhard Hurch (2010, 2012, 2022), bem como a sua edição das obras bascas de outros autores encontradas no legado de Humboldt (Hurch 2002). Também merece um destaque especial a esmerada edição da gramática de Belsunce, preparada por Mounole (2003). Por último, um aspeto positivo a notar é que o corpus das antigas gramáticas bascas está quase totalmente digitalizado e acessível online, embora esteja disperso por vários repositórios, portais, bibliotecas digitais, etc.

3 - AS PRIMEIRAS GRAMÁTICAS BASCAS

A primeira gramática basca impressa foi *El impossible vencido* de Manuel Larramendi (1729), mas devemos ter em mente que nessa altura o manual de linguagem de Voltaire já tinha saído à luz (c. 1620) e os capítulos sobre gramática basca do historiador souletino Arnaud Oihenart (1638/1656).⁸ Durante o século XVIII apenas foi publicada mais uma gramática basca, a de Martin Harriet (1741), na verdade uma gramática para ensinar francês a falantes de basco. Por outro lado, durante os séculos XVII e XVIII houve várias tentativas frustradas, cujos textos se perderam, como os do souletino Jacques Bela, os dos franciscanos Dominique Bidegaray e Melchor de Oyanguren, e o do jesuíta José Beovide (v. sobre este último Zulaika 2014: 194-199). Outras obras não chegaram à imprensa na sua época e foram publicadas muito mais tarde, como as de Rafael Micoleta (1653), Joanes Etxeberri de Sara (1712) e Pierre Urte

⁶ Cf., entre as edições mais antigas, Sanpere e Miquel (1880), Astarloa (1883), Dodgson (1897), Webster (1900), Urquijo (1907), Humboldt (1933-1934) e Garate (1933, 1935); entre as edições posteriores à Guerra Civil, destacam-se as de Villasante (1969), Urkizu (1971) e Kintana (1972).

⁷ Contudo, as edições fac-símile desempenharam um papel fundamental nos estudos sobre a gramaticografia basca antiga, pois muitas vezes foram as fontes mais acessíveis para a leitura de alguns textos antigos, apesar dos problemas que esse tipo de edição apresenta, especialmente quando não têm um estudo introdutório adequado. Isso aconteceu, por exemplo, com os fac-símiles publicados pela editora Hordago nas décadas de 70 e 80 do século passado: Larramendi (1729), Inchauspe (1858), Archu (1868 [1852]), Gêze (1873), Vinson (1892) e Ithurry (1920); ou com os fac-símiles publicados por outras editoras como, por exemplo, as de Voltaire (c. 1620), Astarloa (1803), Darrigol (1827), Bonaparte (1869) e Campión (1884), e, mais recentemente, os publicados pela editora alemã Lincom (os de Lécuse 1826, Gêze 1873, van Eys 1883 e Arrigarai 1919). Um exemplo de edição fac-símile precedida de bons estudos introdutórios pode ser encontrado na gramática de Lardizabal (1856), publicada em 2006 pela Junta Distrital de Gipuzkoa.

⁸ Veja-se Oyharçabal (1989), Gómez-López (2008a), Gómez-López e Urgell (2010: 286-295) e Mounole e Gómez-López (2018: 578-592) para uma visão geral das primeiras obras gramaticais bascas.

(c. 1714), por exemplo. Por último, algumas outras obras permaneceram inéditas, como é o caso de Joseph Lubieta (1728).⁹

No entanto, e gostaria de sublinhar isto, várias obras impressas ao longo dos séculos XVII e XVIII não alcançariam certa fama e influência, assim como as primeiras críticas, até ao início do século XIX. Neste sentido, algumas análises gramaticais realizadas por Oihenart foram citadas e divulgadas por Humboldt, e seguramente foi através do autor prussiano que chegaram a van Eys (ver, por exemplo, Gómez-López [2007: 207]); Astarloa também refere Oihenart, Harriet e Larramendi entre as suas fontes (Astarloa 1803: v, viii). Harriet, por outro lado, é citado com menos frequência, e muitas vezes apenas para zombar de algumas das suas propostas, embora seja inquestionável o peso dos seus vocabulários nos do *Manuel* de Lécuse (1826; ver Lakarra e Urgell 1988).

Quanto a outras gramáticas da época, Gidor Bilbao abordou o estudo e a edição das obras de Etxeberri de Sara na sua tese de doutoramento e em vários artigos (Bilbao 2006a, 2006b). Nestes trabalhos, Bilbao estudou detalhadamente os objetivos, estrutura, conteúdo, fontes e problemas textuais da obra de Etxeberri, e preparou a edição do manuscrito preservado em Zarauz. Assim, Bilbao provou que um modelo utilizado na gramática latina de Etxeberri foi *De primis Latinae grammaticae rudimentis libellus* ou, nas suas edições francesas *Les Rudimens ou les premiers principes de la langue latine* do jesuíta e mestre de gramática saboiano Hannibal Codret.

Também conhecemos algumas fontes da gramática de Pierre Urte (c. 1714). Bilbao (2008) provou que parte das nomenclaturas e frases usuais, assim como a maioria dos diálogos de Urte, são retirados da gramática didática do francês Claude Mauger. Além disso, Gómez-López (2010) mostrou que noutras partes da nomenclatura, na sintaxe e nas figuras, Urte utilizou a chamada gramática de Lily, usada na Grã-Bretanha durante três séculos para ensinar latim.

A escassa produção gramatical basca anterior ao século XIX é dominada pelo modelo clássico greco-latino, como era comum na época: o que Aurox (1994) chamou de «grammaire latine étendue». São obras de interesse historiográfico comparável ao das gramáticas missionárias, pois, como estas, enfrentam a gramatização de uma língua distante «desde el punto de vista tipológico de las indoeuropeas, con un bagaje instrumental constituido casi exclusivamente por las categorías gramaticales de tradición grecolatina» (Ridruejo 2007: 437). Efetivamente, os gramáticos que seguiram o modelo latino ou clássico tiveram notáveis dificuldades em descrever algumas características da língua basca, e às vezes até

⁹ Veja-se uma apresentação do autor e do manuscrito em Bilbao (2012).

em notá-las; como resultado, apenas em algumas ocasiões conseguiram afastar-se dos modelos greco-latinos e renascentistas para chegar a uma descrição mais precisa da língua basca. Nesta secção, irei centrar-me nas obras de Oihenart (1656) e Larramendi (1729), as mais importantes obras gramaticais daquele período.

Do ponto de vista gramaticográfico, são de grande interesse os capítulos que o souletino Arnaud Oihenart incluiu na sua *Notitia utriusque Vasconiae* para apresentar a gramática basca: o capítulo XI («De lingua Vasconum & an verum sit illius nomina in A singulari numero, plurali verò in AC desinere») e, sobretudo, o XIV («Singularia quædam linguæ Vascae, deque vocabulorum Vascorum declinandi & coniugandi ratione») do primeiro livro. A *Notitia* foi publicada pela primeira vez em 1638 e, posteriormente, com importantes adições e correções, em 1656.¹⁰ A obra foi traduzida para o espanhol na *Revista Internacional de los Estudios Vascos* (Gorosterratzu 1926-1929) e, junto com o fac-símile da edição latina, a tradução foi reproduzida em 1992 (Ciérbide 1992). Por último, há também uma tradução francesa da primeira edição a cargo de J.-B. Orpustan (2014).

Oihenart merece um lugar de destaque na gramaticografia basca antiga, pois oferece as análises mais nítidas e originais. Nos seus breves e substanciais capítulos dedicados à gramática basca, o peso da gramática greco-latina é evidente; não obstante, por vezes Oihenart é capaz como poucos de transcender o modelo clássico para levar a cabo uma descrição mais precisa e adequada à língua basca. De assinalar que muitas das suas ideias mantêm hoje em dia a sua plena validade; essas contribuições, de qualquer forma, precisaram de muito tempo para conseguir uma certa notoriedade e aprovação dentro da Bascologia, por vezes até ignorando ou silenciando que eram provenientes de Oihenart, e, como veremos, algumas delas ainda foram discutidas no final do século XIX.

Por sua parte, *El imposible vencido* de Larramendi (1729) foi amplamente difundido dentro e fora do País Basco. Por exemplo, foi uma das fontes bascas do catálogo de línguas de Hervás, e assim ficou conhecido na Europa. Paradoxalmente, o sucesso de *Arte* de Larramendi talvez pudesse explicar, pelo menos em parte, a escassa produção gramatical basca durante o século XVIII. Seja como for, o eco da obra do jesuíta guipuscoano pode ser apreciado de forma indiscutível em muitas

¹⁰ Vinson comparou exemplares de ambas as edições e enumerou as suas diferenças (1891-1898: 80-82). Quanto à passagem que nos ocupa, Vinson destaca que na segunda edição o capítulo XIV foi completamente reformado, para o qual foi acrescentado um caderno de oito páginas não numeradas e que, portanto, não alteram em nada a numeração. No entanto, Vinson não detalha as modificações introduzidas no conteúdo do capítulo; deixando os pormenores para um trabalho futuro, diremos que, basicamente, a segunda edição acrescenta secções dedicadas aos pronomes, aos indeclináveis e à quantidade silábica («De Pronomine», «De Indeclinabilibus» e «De syllabarum quantitate», respetivamente), e amplia e reorganiza a informação acerca do verbo.

gramáticas bascas do século XIX, entre outras nas de Añibarro (c. 1804), Zabala (1848) e Lardizabal (1856).¹¹ No entanto, a influência da gramática de Larramendi não foi estudada até agora com todo o detalhe que merece.¹² A influência da obra gramatical de Oihenart foi muito mais pobre, talvez porque essa obra, apesar da sua importância, se tenha diluído na grande obra histórica que é sua *Notitia*. No entanto, como já indiquei, no início do século XIX Humboldt recolheu algumas das análises de Oihenart e, através dele, chegaram a bascólogos como van Eys.

A seguir, darei alguns exemplos para ilustrar os limites que o modelo greco-latino impôs aos primeiros gramáticos bascos e de que forma eles agiram. Vou basear-me, em grande parte, em Oyharçabal (1993), que estudou e comparou com sucesso as soluções oferecidas a estas questões por Oihenart e por Larramendi.

3.1 - A identificação do artigo e do número indefinido

O tema do capítulo XI de Oihenart é mostrar que *-a* e *-ak* são os artigos bascos de singular e plural, respetivamente, afastando-se assim das ligações com o género e caso típicos da definição *clássica* renascentista do artigo (Joly 1980: 17) e, da mesma forma, superando as diferenças gráficas e tipológicas que os artigos bascos apresentam em comparação com os das línguas circundantes (para mais detalhes, ver Gómez-López 2001, 2007):

[L]itera enim A in singulari numero & syllaba AC in plurali, nominibus Vasconicis addita, in fine, articuli vicem fungitur, ita vt, Vasconica vocabula hac ratione per A aut AC finire, perinde sit ac si quis dictiones Græcas ab *ó, ñ, to* auspicari velit.

(Oihenart 1656: 36)

[P]orque la letra A en singular, y en plural la sílaba AC, añadidas al fin a los vocablos vascos, hacen veces de artículos, de tal modo que los vocablos vascos terminados así por A y AC, equivalen a las dicciones griegas terminados [*sic*] por *o, e, to*.

(Oihenart 1656 [Gorosterratzu 1926: 169])

Pelo contrário, segundo a opinião mais difundida na época (Marineo Siculo, Merula, Zaldibia e Garibay) e ainda mais tarde (Pouvreau, Urte, Harriet e Etxeberri de Sara), eram as terminações dos nominais ou dos sufixos do nominativo. Contudo, esta crença não foi totalmente descartada até Larramendi (1729).

No início do capítulo XIV, Oihenart distinguiu dois tipos de declinação em basco, a articulada (*articulata*) e a inarticulada (*inarticulata*), justamente o que

¹¹ Sobre a influência de Larramendi na obra de Zabala, veja-se Gómez-López (2008c); para a gramática de Lardizabal, vejam-se os estudos detalhados de Mujika (2006) e Oyharçabal (2006).

¹² A influência das obras de Larramendi na lexicografia (Sarasola 1998; Urgell 2000, 2002) e na literatura basca (Pagola 1984; Lakarra 1985; Sarasola 1986) é muito mais conhecida.

conhecemos hoje como *mugatu* (definida) e *mugagabe* (indefinida); também observou que a primeira pode ser singular ou plural. Apesar desta classificação tão precisa, o paradigma indefinido não apareceu novamente na gramaticografia basca até aos trabalhos de Astarloa (1803, 1883 [1805]) e Humboldt (1817). Mais tarde, Darrigol (1827) afirmou ser o primeiro a notar a existência deste tipo de declinação, e o seu parecer errado chegou à *Historia de la literatura vasca* de Villasante, como já denunciava Mitxelena (1973: 116).

Por sua vez, Larramendi considerou que o artigo era o único a receber a marca de caso e a distinção de número.¹³ No entanto, reconhece duas diferenças em relação às línguas que lhe servem de modelo:

[M]as en la variedad, y diferencia de los casos no se atiende à los nombres, sino à los articulos, como en Romance, Francés, y otras Lenguas. Ay dos diferencias. La 1. que los articulos en essas Lenguas son prepositivos, ò antepuestos al nombre; pero en el Bascuenze son pospuestos, ò subjuntivos. La 2. que en las demás Lenguas el numero singular, y plural se distinguen, no solo en los articulos diferentes, sino tambien en que añaden al plural una ò dos letras mas, v.g. *hombre hombres, oracion oraciones*; pero el Bascuenze tiene al nombre invariable, y solo el articulo haze la diferencia del singular, y plural, v.g. *guizon-à guizón-ac*.

(Larramendi 1729: 1-2)

Continuando com o paralelismo exposto, Larramendi alerta que estes artigos, se aparecem sozinhos, são pronomes de terceira pessoa:

Finalmente se ha de advertir, que este articulo comun del nombre es por si solo pronombre de la tercera persona, especialmente en singular, y corresponde propriamente al articulo Griego *ho, he, to*.

(Larramendi 1729: 7)¹⁴

A análise que Larramendi escolheu exige que ele identifique um artigo em todos os nominais. Da mesma forma, distingue apenas dois números: singular e plural; ao contrário de Oihenart, não reconhece o paradigma indefinido. O primeiro problema que ele encontra é, portanto, explicar a declinação de nomes próprios e dos pronomes pessoais.¹⁵ A solução que propõe difere em cada caso. Assim, Larramendi opta por procurar um artigo nos nomes próprios.¹⁶

¹³ Entre muitos outros exemplos que se podem apresentar, encontramos um ponto de vista muito semelhante numa gramática inglesa escrita para facilitar a aprendizagem do latim, o *Speculum Latinum* publicado por John Entick apenas um ano antes da gramática de Larramendi: “declining a Noun by Case [is] repeating the Noun with its Article, and with the several Changes of the Article” (Entick 1728; *apud* Michael 1970: 351).

¹⁴ O determinante basco, assim como no grego e nas línguas românicas, vem de um demonstrativo. Em basco não existe um pronome de terceira pessoa propriamente dito, mas é o determinante de terceiro grau (equivalente ao português ‘aquele, aquela’), reforçado ou não, que atua como pronome.

¹⁵ Um problema semelhante surgiu aos gramáticos europeus que incluíram as preposições *a, de, para*, etc. entre os artigos, ao considerá-las «marcadores de caso» (ver, por exemplo, Padley 1988: 424).

¹⁶ Aos quais ele atribui implicitamente o número singular; lembre-se que os nomes próprios em basco são declinados usando o paradigma indefinido ou *mugagabe*.

Enquanto nos nomes de mulher pode propor, com alguma facilidade, que na *-a* final (marca do feminino romance) se encontra «embutido» o artigo basco, os nomes próprios masculinos oferecem-lhe muito mais resistência, levando-o a uma análise *ad hoc*:

Los propios de hombres son en dos maneras, unos, que en Romance se acaban en vocal, Pedro, Pablo, Antonio, y otros en consonante, Juan, Martin, Felix. La declinacion de los primeros es deste modo; para los verbos neutros no añade nada el nominativo, sino que la *o* final sirve de articulo, como en los apelativos el *á*, v.g. *Pedro dator, Pablo dirudi*: para los activos se añade por articulo una *c*, como *Pedroc dio, Pabloc il nau*. En los demas casos sirve el articulo comun, perdiendo solamente la *a* inicial, v.g. *Pédroren, Pédrori, Pédrorentzat, &c.* y el acento se conserva en el nombre, sin passar al articulo. La declinacion de los segundos es como se sigue. Para los verbos neutros el consonante ultimo sirve de articulo, sin añadir nada, *Martin gaisto-á da, Juan il omèn da*: pero siguiendose verbo activo, añade el nominativo por articulo el *ec*, *Martíneç iltzen nau, Juárezec ecarri dit*. Los demás casos toman el articulo comun dimidiado, omitiendo la inicial *ar* en los casos, que la tienen, y en los que solo tienen la *a*, omitiendola, v.g. *Martínen, Martínena, Martíni, Martinentzat, &c.* y el acento tampoco passa à los articulos. Lo que hemos dicho de los nombres propios, se entiende de todos los apellidos, sean Bascongados, ò no lo sean.

(Larramendi 1729: 18-19)

Quanto ao segundo problema, Larramendi afirma que os pronomes pessoais não admitem artigos, portanto as suas terminações «no son articulos propriamente», mas sim «imita[n] à los articulos del nombre» (Larramendi 1729: 30). Como podemos ver, a análise em ambos os casos é bastante forçada, devido à conceção clássica do artigo como recetor do caso, juntamente com as características da declinação basca. A título de mera especulação, eu sugeriria que a razão pela qual Larramendi propõe uma análise diferente para a declinação dos nomes próprios e dos pronomes pessoais pode estar na incapacidade destes últimos de serem acompanhados por algum outro elemento, enquanto os nomes próprios podem aparecer em sintagmas nominais complexos.

Antes de concluir, convém notar que Larramendi usa o termo «artigo» tanto para se referir ao determinante nu (*-a, -ak*), bem como ao conjunto de determinante + marca de caso, que poderíamos chamar de desinência.¹⁷ Assim, por um lado diz-nos que o artigo se declina, por outro fala-nos sobre os dois artigos do nominativo de singular, ou que dos artigos do genitivo «el segundo es articulo compuesto *aréna* del articulo proprio del genitivo *arén*, y del primero del nominativo *á*, como lo es en Romance el articulo de *el*, de *la*» (Larramendi 1729: 5).

3.2 - O sistema de casos

Dentro da morfologia nominal, o modelo clássico impunha limites muito estreitos para uma descrição adequada da língua basca: para

¹⁷ Em última análise, a distinção é inútil, pois o determinante que acreditamos estar «nu», afinal, parece estar sempre a receber a marca *-ø* do caso absolutivo («nominativo» para Larramendi).

descrever a flexão nominal oferecia apenas dois números, singular e plural, e um sistema de declinação com seis casos. Portanto, não foi fácil para os antigos gramáticos bascos explicar o paradigma indefinido do vasconço, conhecido como *mugagabe*, de que acabo de falar, a sua morfologia ergativa, sufixos partitivos e adverbiais (locativo, instrumental, destinativo, sociativo, etc.).

Em geral, como notou Oyharçabal (1993), Oihenart procurou uma correspondência biunívoca entre casos e sufixos; isto é, ele seguiu um critério morfológico e este critério permitiu-lhe, ou pelo menos facilitou-lhe, poder identificar como casos separados, diferentes dos latinos, tanto o caso ergativo atual (-k), a que chama *casus agendi* ou *activus*,¹⁸ como o partitivo (-ik), a que chama *casus negandi seu dubitandi*;¹⁹ da mesma forma, afirmou que o basco carece de vocativo e de acusativo, pois em basco são formalmente idênticos ao nominativo, hoje chamado de *absolutivo*. Na tabela seguinte, reconstruí o paradigma proposto por Oihenart (1656: 59-60) a partir dos exemplos que ele fornece:

	Inarticulada		Articulada singular		Articulada plural	
Nominativo	<i>guiçon</i>	homme(s) homem(ns)	<i>guiçon-a</i>	l'homme o homem	<i>guiçon-ac</i>	les hommes os homens
Ativo	<i>guiçonec</i>		<i>guiçon-ac</i>		<i>guiçon-aec</i>	
Negativo	<i>guiçonic</i>		----		----	

¹⁸ Cf.: «*Casus agendi* est qui verbo actiuo praemittitur vice nominatiui. *Exemplum*: nominatiuus, *homo*, apud Latinos tam verbo actiuo, quam passiuo, & aliis inferuit; dicimus enim pariter *homo est & homo facit*; at non in Vascã linguã, nam cum verbo passiuo quidem aut substantiuo concurrat rectus *guiçon*, dicimusque *guiçon da, homo est*: sed ad disponendam constructionem verbi actiuo, componendus est proprius casus, qui vicem nominatiui suppleat; dicendumque non *guiçon eguiten du*, sed *guiçon-ac eguiten du*, id est, homo facit» (Oihenart 1656: 58).

[«El caso de hacer es el que se pone como sujeto del verbo activo en lugar del nominativo. Ejemplo: El nominativo *homo*, sirve en latín como sujeto del nombre activo o pasivo y otros; pero no en la lengua vasca; pues con el verbo pasivo o substantivo se pone el nominativo *guiçon*, y decimos *guiçon da*, es hombre; mas para formar la construcción del verbo activo hay que apropiarle el caso que haga las veces de nominativo, y no se dirá *guiçon eguiten du*, sino *guiçon-ac eguiten du*, el hombre hizo» (Oihenart 1656 [Gorosterratzu 1927: 337]).]

¹⁹ Cf.: «*Casus negandi* sed dubitandi est qui cum verbis & particulis negandi, dubitandi seu interrogandi concurrat, habéque semper aut expressum aut subintellectum nomen particulare *aliquis*. Hic quamquam sustineat munus nominatiui, est tamen ab eo diuersus» (Oihenart 1656: 58).

[«El caso de negar o dudar es el que concurre con las partículas y verbos de negar, dudar o interrogar, y lleva expresa o implícitamente el pronombre *alguno*. Aunque éste haga veces de nominativo, sin embargo se distingue de él» (Oihenart 1656 [Gorosterratzu 1927: 337-338]).]

Genitivo	<i>guiçonen</i>	d'homme(s) de homem(ns)	<i>guiçon-aren</i>	de l'homme do homem	<i>guiçon-aen</i>	des hommes dos homens
Dativo	<i>guiçoni</i>	à homme(s) para homem(ns)	<i>guiçon-ari</i>	à l'homme ao homem ²⁰	<i>guiçon-aer</i> <i>guiçon-aej</i>	aux hommes aos homens
Ablativo	<i>guiçones</i>	par homme(s) por homem(ns)	<i>guiçon-as</i>	par l'homme pelo homem	<i>guiçon-aes</i>	par les hommes pelos homens

TABELA 1 – Paradigma de declinação proposto por Oihenart (1656).

Com tudo isto, Oihenart mantém um paradigma de seis casos,²¹ mas não são os mesmos que em latim. Mais uma vez, estas características do sistema de casos basco tiveram que esperar até às obras de Astarloa e Humboldt para ganhar reconhecimento e ampla aceitação.

Larramendi, por outro lado, tentou manter os seis casos latinos, incluindo em cada um deles o maior número possível de terminações do vasconço; isto é, ele prestou atenção àquilo que poderíamos chamar de critério funcional. Por isso, entre outras coisas, Larramendi incluiu os sufixos ergativos no caso nominativo, pois ambos servem principalmente para marcar sujeitos,²² ou os sufixos do partitivo dentro do nominativo e do acusativo ao mesmo tempo, já que são usados tanto em sujeitos como em objetos diretos.²³ Da mesma forma, distinguiu um caso acusativo em basco que marca os objetos diretos, embora formalmente seja idêntico a «um dos» nominativos.

²⁰ As formas correspondentes ao dativo singular faltam na edição de 1656, seguramente devido a uma errata, mas aparecem na edição de 1638, da qual as retirei.

²¹ De facto, o partitivo só aparece no paradigma inarticulado, o único que conserva seis casos. O singular e o plural, por outro lado, têm apenas cinco casos.

²² Cf.: «Lo 2. el nominativo de singular tiene dos artículos *á*, *ác*, que no pueden usarse promiscuamente; por que el primero sirve à los verbos neutros, y passivos, *jaun-á dator* el señor viene; *hume-á il da* el niño se ha muerto: el segundo sirve à los activos, *jaun-ác eman-dit*, el señor me lo ha dado, *hume-ác artzen-du*, el niño lo toma. Ambos artículos acentuados agudamente: y en esto se diferencia el artículo *ác* del singular del *ac* del plural, que no tiene acento agudo» (Larramendi 1729: 4).

²³ Cf.: «Ademas de los artículos explicados, tiene el Bascuenze otros especiales para todo nombre apelativo, que no tienen el Romance, ni otras Lenguas. En el nominativo, y acusativo de singular tiene otros dos artículos *íc*, *ric*, que sirven con frecuencia, especialmente en ciertos modos de hablar, como quando preguntamos, ó negamos alguna cosa» (Larramendi 1729: 8).

SINGULAR.		PLURAL.	
Nom.	<i>á, ác</i> — o, a.	Nom.	<i>ac</i> — os, as.
Gen.	<i>arén, aréna</i> — de, do, da.	Gen.	<i>en, ena, enac</i> — dos, das.
Dat.	<i>arí, aréntzat</i> — a, para.	Dat.	<i>ai, entzat</i> — à, para os, as.
Acus.	<i>á</i> — o, a.	Acus.	<i>ac</i> — os, as.
Voc.	<i>ó, á</i> —	Voc.	<i>ó, á</i> —
Abl.	<i>aréquin</i> — com o, com a. <i>agátic</i> — pelo, pela. <i>agábe</i> — sem o, sem a. <i>án, eán, agán</i> — no, na.	Abl.	<i>acquin</i> — com os, com as. <i>acgatic</i> — pelos, pelas. <i>acgabe</i> — sem os, sem as. <i>etan</i> — nos, nas.

FIGURA 1 – Paradigma de declinação proposto por Larramendi (1729: 3).

Porém, estes primeiros gramáticos consideraram que outras terminações ficavam fora do âmbito da declinação, principalmente no que diz respeito aos sufixos locativos. De facto, o esquema latino tinha apenas o caso ablativo para conter os sufixos locativos e o sufixo relacional *-ko* do vasconço. Como, de uma forma ou de outra, tendiam a preservar o sistema latino de seis casos, os primeiros gramáticos bascos tiveram que procurar outras possibilidades para o resto dos sufixos de caso bascos: basicamente, classificaram esses sufixos como posposições ou como advérbios.

4 - O SÉCULO XIX

Durante o século XIX, a gramaticografia basca experimentou um auge sem precedentes ao alcançar uma certa continuidade e difusão. Mas a maioria das obras publicadas eram manuais para o ensino da língua e gramáticas didáticas, dando continuidade a uma tradição que tinha iniciado timidamente no século XVII. Existem muitas obras, mais ou menos extensas, impressas dentro ou fora do País Basco, que oferecem descrições, normas, paradigmas, vocabulários e exemplos do vasconço, com o objetivo de ajudar na aprendizagem da língua e/ou simplesmente proporcionar uma descrição da língua. Alguns exemplos deste tipo de trabalho são os de Añibarro (c. 1804), Astigarraga (1825), Lécluse (1826), Hiriart (1840), Iturriaga (1841), Zabala (1848), Jauregui (1850), Archu (1852), Lardizabal (1856), Belsunce (1858), Eguren (1867, 1876), Fabre (1873), Gèze (1873), Ribáry (1877), etc. Estas gramáticas didáticas ou descritivas tiveram um papel muito marginal nas discussões e contribuições teóricas do século XIX e, no melhor dos casos, limitaram-se a repetir ou resumir o que foi dito em trabalhos mais teóricos, como, por outro lado, é comum em trabalhos de natureza pedagógica. No entanto, seria muito interessante investigar em que medida as análises de obras gramaticais bascas de natureza mais teórica tiveram eco nos manuais para a aprendizagem do basco.

Nos últimos anos, no campo do hispanismo tiveram-se em conta as obras gramaticais do séc. XIX destinadas a ensinar espanhol a falantes de basco. Merecem menção especial as obras de Quijada (2015) e Fernández de Gobeo (2017, 2018). Estas autoras estudaram a estrutura desses manuais, os métodos pedagógicos utilizados, as fontes utilizadas, tanto bascas como estrangeiras, e o seu sucesso editorial, cujo expoente máximo são as 47 reedições e reimpressões que o manual Astigarraga teve entre 1825 e 1935, 44 no dialeto guipuscoano e 3 na sua versão biscaia (Fernández de Gobeo 2018: 104-105).

Os gramáticos considerados mais *teóricos* são principalmente os seguintes: Astarloa (1803, 1883), Humboldt (1817), Darrigol (1827), Abbadie (1836), Chaho (1836), Inchauspe (1858), Bonaparte (1869), van Eys (1867, 1874, 1875, 1879), Vinson (1874a, 1874b, 1875a, 1877, 1894, 1895), Azkue (1891) e Schuchardt (1893, 1895). Nas obras destes autores, além de uma tentativa de descrever a língua basca, podemos ver nas primeiras décadas traços das tendências filosóficas e racionalistas de origem francesa e, posteriormente, da linguística histórica e comparada, bem como uma preocupação metodológica com a linguagem em geral que normalmente estão ausentes nas gramáticas didáticas.

Por tudo o que foi dito, no que diz respeito à gramaticografia basca, o século XIX é um século *francês*.²⁴ Por um lado, é então que se forja no nosso campo a influência da gramática geral e racionalista de origem francesa e, por outro, é considerável a relevância dos autores do País Basco continental, de formação francesa: entre os autores mencionados nos parágrafos anteriores, Darrigol, Abbadie, Chaho, Archu, Belsunce, Inchauspe, Gèze e Fabre são provenientes do País Basco continental; entre os bascólogos franceses, temos Lécluse, Bonaparte, Charencey ou Vinson.²⁵

4.1 - As obras inovadoras de Astarloa e Humboldt (início do séc. XIX)

No início do século XIX, as novas tendências da filosofia europeia penetram na gramaticografia basca pelas mãos de Pablo Astarloa e Wilhelm von Humboldt. Astarloa, ligado à corrente sensualista e com postulados próximos aos de Court de Gébelin ou de Brosses, quis demonstrar que o vasconço era a língua primitiva da humanidade, na qual cada *letra*, isto é, cada som, tinha um significado,²⁶ e esta premissa levou-o a elaborar uma

²⁴ Devo a denominação a Beñat Oyharçabal (com. pessoal).

²⁵ A estes seria necessário acrescentar os *afrancesados*: refiro-me especificamente ao holandês Willem Jan van Eys, que escreveu a maioria das suas obras em francês.

²⁶ Cf.: «Se justificarmos que não só os vocábulos, mas também as sílabas e até as letras têm um significado natural, este soberbo edifício cairá necessariamente: o sistema da linguagem de ação será arruinado, e todo o filósofo se convencerá de que a linguagem do vocábulo foi a primeira que o homem usou. O esforço é árduo; mas não impossível» (Astarloa 1883 [1805]: 24).

descrição exata e precisa da língua basca; acima de tudo, para defender a sua teoria do significado natural dos sons, ele precisou de, e conseguiu, realizar uma análise morfémica muito detalhada e bastante acertada, que foi estudada por Gómez-López (1999, 2002c, 2004, 2007). Humboldt, por sua vez, abriu caminho para os estudos bascológicos no estrangeiro e, ao mesmo tempo, ligou totalmente o vasconço aos tópicos de reflexão da linguística geral (Gómez-López 1996, 2007; Hurch 2004, 2006). Humboldt teve em conta as obras gramaticais de Astarloa e considerou especialmente notável e útil o esforço do autor de Durango para se distanciar do modelo greco-latino.

Ambos os autores recorreram a um critério sintático para diferenciar sufixos de caso das preposições ou posposições e, assim, distinguir relações de primeiro e segundo grau, respetivamente (Gómez-López 1996, 2001, 2007; Vollmann 2002). De acordo com isso, para Astarloa as línguas do mundo expressam as relações de primeiro grau através de *artigos* ou da declinação, e as relações de segundo grau, através de preposições ou posposições. Seguindo este critério, por exemplo, Astarloa classificou o que hoje chamamos de casos e posposições em três tipos: *artigos* (que coincidem com os casos bascos atuais: absolutivo, ergativo, dativo e genitivo), *advérbios* (as posposições locativas atuais) e *posposições* (algumas das restantes posposições atuais). A análise de Humboldt não difere muito da de Astarloa; além de alguma questão terminológica, Humboldt considera que o número de posposições nas línguas é ilimitado, enquanto Astarloa o limita a quatro ou cinco.

A principal contribuição de Astarloa para a gramática basca é a divisão morfémica dos vocábulos bascos. Ao aplicar os princípios de analogia e economia com os quais pretendia demonstrar a perfeição da língua primitiva (Gómez-López 1999), Astarloa identificou numerosos sufixos flexionais bascos da morfologia nominal e verbal e, da mesma forma, abordou o conceito de marcação zero (Gómez-López 2004, 2007).

No campo da sintaxe, Astarloa desenvolveu um sistema para dar conta da ordem das palavras na língua primitiva da humanidade, e, portanto, na língua basca, baseado em três tipos de *nobreza* e no princípio segundo o qual o elemento mais nobre precede o menos nobre; em última análise, a ordem das palavras refletiria a estrutura informativa da oração. Desta forma, a sintaxe de Astarloa aproxima-se das conceções sensualistas da ordem das palavras, pois não defende uma ordem natural fixa e, pelo contrário, propõe uma ordem variável baseada principalmente no processo comunicativo (Gómez-López 2012).

Como já referi, o primeiro autor a ser influenciado por Astarloa foi Humboldt. Não há dúvida que a influência de Astarloa e Humboldt na bascologia posterior foi muito menor do que poderia ter sido, já que ambos os autores deixaram as suas principais obras gramaticais

inéditas.²⁷ Os *Discursos filosóficos* de Astarloa, escritos para 1805, foram publicados pela primeira vez em 1883 e, no que diz respeito a Humboldt, os manuscritos que reúnem as suas ideias e análises sobre a gramática basca ou foram (mal) traduzidos e publicados por Garate (1933), ou só recentemente foram publicados na íntegra por Hurch (2010, 2012). Não obstante, a influência das obras publicadas durante a vida de Humboldt, principalmente (1817), atingiu diversos autores na segunda metade do século; por exemplo, as primeiras obras gramaticais de van Eys (Gómez-López 2002b, 2007) e, escusado será dizer, a hipótese basco-iberista, exposta fundamentalmente em Humboldt (1821), estendeu-se às obras de Bonaparte, Schuchardt e outros autores (Gómez-López 1989, 2007).

4.2 - A influência do racionalismo (1ª metade do séc. XIX)

Durante a primeira metade do século XIX, as ideias gramaticais mais interessantes e inovadoras encontram-se no País Basco continental e pertencem sobretudo aos autores ligados à corrente da gramática racionalista geral. Darrigol, Abbadie, Chaho, Inchauspe e, a um nível mais modesto, o francês Lécuse são os principais expoentes desta corrente na bascologia. A maioria destes autores recorreu às análises lógicas da gramática geral para descrever a língua basca e, em grande medida, para demonstrar que o basco é uma língua regular, rica e filosófica. Por sua vez, Abbadie introduziu o basco dentro de um conjunto de especulações mais teóricas e gerais à volta das categorias lexicais e da mudança linguística, como estudaram Oyharçabal (1998) e Gómez-López (2002a, 2007). Por sua vez, quase não encontramos nestes autores qualquer eco da nova linguística histórica que surgiu no início do século principalmente na Alemanha; note-se, no entanto, que Abbadie (1836: 17) refere Bopp. Por outro lado, esta falta de repercussão é perfeitamente compreensível, pois a projeção da linguística histórica e comparada não alcançaria as tradições francesa e espanhola até à segunda metade do século (Bergounioux 1997; Ridruejo 2002).

A apresentação que Darrigol faz da declinação basca é um exemplo claro da influência da gramática geral na gramaticografia basca. De facto, Darrigol baseou-se nas ideias de Beauzée para se distanciar do modelo latino e propôs uma análise mais adequada do sistema de casos do basco. Seguindo um critério morfológico, Darrigol optou por ampliar a lista de casos bascos, considerando cada sufixo como um caso diferente e, finalmente, alargando a lista a dez casos (Gómez-López 2003, 2007).

Os usos da gramática geral nas descrições da língua basca ocuparam o lugar de maior destaque na aplicação da teoria do verbo único ao sistema

²⁷ No entanto, a sua *Apologia*, publicada em 1803, foi, juntamente com a gramática de Larramendi (1729), uma das principais fontes de Zabala (1848); ver Gómez-López (2008c: 168-170).

verbal basco, estudada por Gómez-López (2002a, 2007). Em consequência disso, alguns autores estabeleceram uma nova análise do verbo basco que teve grande sucesso ao longo do século XIX, e até já no século XX, embora indiretamente, através da teoria passivista (ver Oyharçabal 1991). As obras que aceitaram o verbo único propuseram diferentes análises do verbo basco; no entanto, partilham algumas características comuns: (a) há apenas um verbo autêntico, que geralmente se identifica com o verbo *izan* ‘ser’ (e às vezes também com **edun* ‘haver’); (b) os restantes verbos não são verbos verdadeiros, mas verbos nominais mais *izan* ‘ser’ (ou **edun* ‘ter’) e, portanto, o que hoje chamamos de formas verbais impessoais seriam, na verdade, substantivos ou adjetivos, ou seja, atributos: desta forma, o particípio *jakin* ‘saber, sabido’ entende-se como um adjetivo, e o substantivo verbal *jakiten*, como um substantivo mais o caso locativo *-n* ‘em (o) saber’; (c) por último, as formas verbais sintéticas teriam nascido da fusão desses nominais com o verbo autêntico: p. ex., *dakit* ‘(eu) sei’, de *jakiten dut* lit. ‘(eu) tenho-o no saber’. Este tipo de análise visa demonstrar que, enquanto no resto das línguas a definição do verbo como *propositionis copula* se limita a um nível abstrato (por exemplo, analisando *lego* como *legens sum*), em basco a estrutura da proposição [sujeito + atributo + cópula] materializa-se formalmente, ao considerar que as formas verbais não pessoais são verdadeiros atributos.

Estes autores racionalistas da primeira metade do século XIX exerceram grande influência nas décadas posteriores. Como já referi antes, a teoria do verbo único prolongou-se por todo o século XIX e pode dizer-se que, através da hipótese passivista, chegou mesmo até à década de 60 do séc. XX. Além disso, a partir do trabalho de Darrigol, o sistema de casos basco continuou a ser organizado seguindo um critério morfológico, com algumas exceções e apesar de a lista de casos ter sofrido algumas modificações. Sobre a sobrevivência do modelo latino de declinação nas gramáticas bascas do séc. XIX, ver Gómez-López (2009).

4.3 - As polémicas entre os bascólogos estrangeiros (2ª metade do séc. XIX)

As principais contribuições para a gramaticografia basca durante a segunda metade do século XIX chegaram pela mão de autores estrangeiros. Nessa segunda metade do século, os novos métodos e ideias da linguística histórica e comparada foram introduzidos no País Basco por alguns bascólogos estrangeiros: o príncipe Louis-Lucien Bonaparte, Julien Vinson e Willem Jan van Eys, entre outros (Gómez-López 1989, 2007). Graças a eles, disciplinas como a gramática comparativa, muitas vezes misturada com a tipologia, ou a dialetologia deram os seus primeiros passos dentro da bascologia, ainda que hesitantes. Por outro lado, a par da defesa ou crítica da teoria do basco-iberismo,

a questão da origem da língua basca também ocupou um lugar de destaque e, seguindo neste sentido as tendências da época, o vasconço foi comparado com várias línguas e famílias linguísticas do mundo: línguas urálicas (Bonaparte 1862), ameríndias (Charencey 1867; Vinson 1875b), afro-asiáticas (Gèze 1883), indo-europeias (Darricarrère 1885), etc. Os membros desta primeira geração de bascólogos estrangeiros embarcaram numa série de longas e conflituosas discussões; o resultado delas foi o grande aumento da produção bibliográfica na bascologia durante as décadas de 70 e 80 do século XIX, que também se refletiu em revistas publicadas fora do País Basco, como a *Revue de Linguistique et de Philologie Comparée* (Paris, 1867-1916) ou a revista *Euskara* (Berlim, 1886-1896).

No que diz respeito estritamente à gramática, podem notar-se duas tendências principais entre os bascólogos estrangeiros: por um lado, o príncipe Bonaparte alinhou-se com os gramáticos do País Basco (Larramendi, Duvoisin, Inchauspe, etc.) e, em geral, aceitou as suas análises e propostas; neste sentido, e baseando-se em grande medida na obra de Inchauspe (1858), Bonaparte elaborou uma versão um tanto especial da teoria do verbo único. Por outro lado, van Eys e Vinson tentaram estudar a língua basca de acordo com os padrões da linguística europeia da época, ou seja, afastando-se de hipóteses apolológicas e metafísicas sobre a natureza da língua basca. Em todo o caso, a corrente escolhida por Vinson, isto é, a linguística naturalista instaurada por Schleicher,²⁸ não teve sucesso nos círculos linguísticos europeus e, ao longo de toda a sua vida, Vinson manteve as suas objeções contra os neogramáticos (Oyharçabal 2007, 2008). Apesar de van Eys ter confessado beber de fontes como Diez e Pott (Gómez-López 2002b, 2007), as obras do autor holandês, especialmente a sua gramática comparada de 1879, ainda não foram estudadas como merecem e, portanto, resta determinar em que medida utilizou essas fontes e outras ainda não identificadas.

No há dúvida que entre os bascólogos estrangeiros da época, quem gozava de maior prestígio era o príncipe Bonaparte. No entanto, a sua influência direta limitou-se fundamentalmente ao âmbito da classificação dos dialetos bascos; pelo contrário, as ideias gramaticais de Bonaparte não tiveram grande repercussão, exceto para os seus partidários mais veementes, como Arturo Campión (1884). No caso de Vinson, as suas obras mais duradouras não foram as de natureza gramatical, mas sim as suas edições de textos clássicos bascos e, acima de tudo, a sua magnífica bibliografia (Vinson 1891-1898), que ainda hoje é usada pelos filólogos bascos. Por último, podemos seguir o rasto de algumas das propostas gramaticais de van Eys nas obras de Hugo Schuchardt (ver Sarasola 1989; Gómez-López 2002b, 2007).

²⁸ A primeira aplicação de Schleicher e do seu trabalho à bascologia é anterior e deve-se a José Francisco Aizkibel em 1856, como demonstrou Gómez-López (2008b, 2009).

4.4 - Florescimento e caminho da normalização (finais do séc. XIX e início do séc. XX)

Durante os últimos anos do século XIX e primeiros do séc. XX, a gramaticografia basca conheceu um período de florescimento, parte do chamado «Renascimento Basco» (§ 4.4.1). Nessa época surgem duas questões que continuariam na gramaticografia basca das décadas seguintes: a teoria passivista sobre o verbo basco (§ 4.4.2) e a corrente purista (§ 4.4.3), em que se destacam as ideias de Sabino Arana Goiri (§ 4.4.4).

4.4.1 - O «Renascimento Basco» (*Euskal Pizkundera*)

No período posterior às guerras carlistas e à perda dos privilégios bascos em 1876, surgiu no País Basco um movimento cultural e político ao qual se chamou de «Renascimento Basco» (*Euskal Pizkundera*) e que se desenvolveu durante as últimas décadas do séc. XIX e nas primeiras do séc. XX, sendo interrompido pela Guerra Civil espanhola.²⁹ Estas décadas representaram para o País Basco, nas palavras de Laka (1986: 706), «Euskal-Herriaren eta euskaldun izatearen berpentsaketa orokorra» [um repensar geral do País Basco e do que significa ser basco]. Assim, na esfera política, assistimos à emergência do nacionalismo basco, fundado por Sabino Arana Goiri. Da mesma forma, nesses anos foram criadas instituições culturais fundamentais como a Eusko Ikaskuntza-Sociedade de Estudos Bascos (em 1918) e a Euskaltzaindia-Academia da Língua Basca (em 1919). Nasceram também muitas publicações periódicas que, de uma forma ou de outra, visam defender a língua e a cultura bascas.³⁰ Os Jogos Florais (*Lore-Jokoak*), que desde 1853 se realizavam no País Basco continental por iniciativa de Antoine Abbadie, deslocaram-se em 1879 para o País Basco peninsular, onde continuaram a ser organizados até ao início do século XX.³¹ Por fim, relativamente à língua basca, enquanto nos Jogos Florais, como demonstrou Pagola (1984), triunfam com mais força do que nunca os neologismos baseados direta ou indiretamente no *Diccionario trilingüe* de Larramendi (1745), estes logo serão substituídos por um purismo mais radical, o da chamada «Escola Renascentista» (Pagola 2005: xv-xvi), representado principalmente por duas figuras que se enfrentam entre si: Resurrección María de Azkue e Sabino Arana Goiri. Estes autores, especialmente o segundo, aspiram a romper com a tradição linguística e literária anterior, que eles rotulam de impura e repleta de

²⁹ Para uma definição e uma circunscrição cronológica mais exatas deste movimento, ver Zabaltza (2018).

³⁰ Citamos algumas delas: *Revista Euskara* (Pamplona, 1878-1883), *Euskal-Erria* (San Sebastián, 1880-1913), *Eskualduna* (Baiona, 1891-1918), *Euskalzale* (Bilbao, 1897-1899), *Ibaizabal* (Bilbao, 1902-1903), *Revista Internacional de los Estudios Vascos* (Paris-San Sebastián, 1907-1936), *Euskalherriaren Alde* (San Sebastián-Tolosa [No se trata de la ciudad francesa, sino de la villa guipuzcoana], 1911-1931), *Euzkadi* (Bilbao, 1913-1937), *Euzkerea* (Bilbao, 1929-1936), etc.

³¹ Além dos concursos literários (prosa, poesia, teatro, versolarismo), os Jogos Florais incluíam concursos e exposições pertencentes a outras atividades culturais: música, dança, pintura, desporto, etc.

estrangeirismos,³² e a partir do zero, para o qual propõem modelos de linguagem isentos de irregularidades e empréstimos latino-românicos.

Durante o tempo em que durou o Renascimento Basco, e em grande parte devido ao medo da perda da língua basca que poderia acompanhar a dos privilégios, a gramaticografia basca experimentou um forte impulso editorial, evidenciado por um bom número de obras gramaticais, a maioria delas de natureza didática. Algumas delas foram reeditadas nesses mesmos anos e também posteriormente. Sem querer esgotar uma lista que ainda não foi totalmente precisada, podemos citar o seguinte, por ordem cronológica:

1876: Eguren	1910: Bera	1923: Arrutza
1879: van Eys	1912: Belaustegigoitia	[«Arrugain»]
1883: Arantzabal	Etxaide	1924: Zabala Arana
van Eys	Soloeta-Dima	1925: Arrutza
1884: Campi3n	1913: Soloeta-Dima	Azkue
1888: <i>Apuntas</i>	Lertxundi Bazta-	1928: Intxaurreondo
1891: Azkue	rrika	1929: Eiheramendi
1896: Azkue	1915: Zamarripa	Gavel
1897: Azkue	c. 1916: Belaustegigoitia	1930: Zabala Arana
1899: Huizi	1917: Azkue	1934: Arrutza
Juvenal-Martyr	1918-1919: Euzkeltzale-	1935: Cort3s Manterola
1908: L3pez Mendizabal	Bazkuna	c. 1936: Mispiratzegi
1909: Bera	1919: Arrigarai	
Zamarripa	1920: Ithurri [1894-1907]	

TABELA 2 – Lista de gramáticas bascas do período 1876-1936.

A gramaticografia basca desse período ainda não foi convenientemente estudada. Alberdi (1989) investigou as análises morfológicas das primeiras décadas do século XX, com especial atenção à *Morfologia vasca* de Azkue (1925). Alberdi destaca a mudança que o conhecimento das obras do príncipe Bonaparte significou para Azkue, o que o levou a banir, embora não completamente, as abordagens puristas e a priori sobre o basco que ele tinha defendido na sua juventude e a dar toda a preferência ao estudo e classificação dos dados linguísticos.

³² A estas motivações linguísticas devem adicionar-se, por último, outras de natureza política: Larramendi (1745: LVII-CLXIV) defendia a antiguidade da língua basca em toda a Península Ibérica, o que convertia os bascos nos primeiros espanhóis e nos mais autênticos, pois tinham preservado a sua língua antiga sem se misturar com os diferentes povos que chegaram à península; por outro lado, o nacionalismo de Arana Goiri promulga a separação de Espanha, de modo que a sua rejeição às abordagens políticas de Larramendi também o levou a rejeitar as suas propostas linguísticas, especialmente os neologismos criados pelo jesuíta guipuscoano.

4.4.2 - A teoria passivista sobre o verbo basco

A teoria passivista, que no âmbito da bascologia foi iniciada por Friedrich Müller (1885) e difundida por Hugo Schuchardt (1893), defendia que o verbo basco é passivo. Na verdade, tratava-se de uma forma de explicar o alinhamento morfológico ergativo-absolutivo do basco a partir de um modelo nominativo-acusativo.

Alinhamento nominativo-acusativo			Alinhamento ergativo-absolutivo		
S	A	O	S	A	O
nom.	nom.		abs.		abs.
		acus.		erg.	

TABELA 3 – Comparação entre alinhamentos nom.-acus. e erg.-abs.

A argumentação por trás da teoria passivista é a seguinte: como se pode ver na Tabela 3, se numa linguagem nominativo-acusativa o caso dos sujeitos, tanto de orações intransitivas (S) como transitivas (A), é o nominativo, a tradução desse esquema para as línguas ergativo-absolutivas levou alguns linguistas a concluir que nessas línguas o caso dos sujeitos era sempre o absolutivo, pois é aquele que coincide com o sujeito intransitivo. Consequentemente, nas orações transitivas, o sujeito era paciente e, portanto, o verbo era passivo, deixando o argumento ergativo como uma espécie de complemento do agente.

As origens e os primeiros passos da teoria passivista do verbo basco foram estudados por Oyharçabal (1991), que a relaciona com a teoria do verbo único. Amparada em grande parte pela fama de Schuchardt, a teoria passivista alcançou um grande auge até à década de 60 do séc. XX, principalmente, embora não apenas, entre os bascólogos estrangeiros; entretanto, para os gramáticos bascos a proposta era pelo menos contrária à sua intuição como falantes e quase todos a rejeitaram. De qualquer forma, o sucesso da teoria passivista é significativo no facto de Sarasola na sua tese de licenciatura (1977), para provar que o argumento ergativo é o sujeito das orações transitivas bascas, ainda achar necessário examinar e criticar as evidências fornecidas pelos passivistas a favor da sua teoria.

4.4.3 - Purismo linguístico: o «hipervizcaíno»

O fruto mais importante da corrente purista surgida durante o Renascimento Basco foi o aparecimento do «hipervizcaíno», termo

cunhado por Mitxelena (1981), um modelo de linguagem que se forjou antes de mais nada pela seleção das variantes peculiares do dialeto biscaio e prescindindo de todo o tipo de empréstimos latino-românicos; posteriormente, o modelo foi adaptado e estendido a autores de outros territórios bascos. Como mostrou Laka (1986), a origem do «hipervizcaíno» encontra-se na gramática *Euskal Izkindea* (1891), escrita por um jovem Azkue, e, também, a principal fonte do *Izkindea* é uma leitura um tanto ofuscada da obra de Astarloa. Portanto, pode dizer-se que o «hipervizcaíno» surgiu como resultado de um ressurgimento da gramática lógico-filosófica e o seu objetivo era restaurar um modelo de linguagem isento de empréstimos latino-românicos, com uma gramática totalmente regular, e que atendesse às regras lógicas que se supõe terem sido recuperadas de um estado anterior da língua ao invés de inventadas. Lembre-se que os *Discursos filosóficos* de Astarloa foram publicados pela primeira vez em 1883 e, com toda a certeza, contribuíram para a idealização do passado da língua basca naquele ambiente, tão pessimista como inspirador, do período posterior às guerras carlistas e à perda dos privilégios bascos em 1876.

4.4.4 - Influência de Sabino Arana Goiri

Outro aspeto que ainda carece de maiores investigações é a influência de Arana Goiri nas gramáticas dessa época. Em Gómez-López (2014) descreve-se uma dessas gramáticas, a do Padre Soloeta-Dima (1912) e, entre outras coisas, aprecia-se a influência aranista em iniciativas como a extensão do paradigma verbal sintético, historicamente limitado a algumas dezenas de verbos (Mounole 2014), a todos os verbos bascos (também Soloeta-Dima 1913a). Com isso, Soloeta-Dima superou até mesmo a ideia de Arana Goiri, que tinha proposto alargar o paradigma sintético apenas aos verbos que começam por vogal ou por *j*. A proposta de Soloeta-Dima está ligada às tentativas acima referidas de alguns autores bascos, principalmente nacionalistas, de restaurar uma língua basca supostamente perdida que era, ou deveria ter sido, absolutamente lógica e regular, uma linha da bascologia da época que Julio de Urquijo criticou fortemente (1911, 1919; ver também Alberdi 1989).

Para terminar, o último exemplo que quero trazer para ilustrar a influência das ideias aranistas nas gramáticas de Pizkundea encontra-se na caracterização do acento basco, ou melhor, na sua ausência. Arana expressa isto com estas palavras: «No hay, pues, acento tónico en el Euskera, y tampoco debe haber acento gráfico que lo signifique en la escritura [...]. Todas las sílabas, como he dicho, se pronuncian con la misma intensidad: **áz-ká-tá-sú-ná**, esto es, **az-ka-ta-su-na**» (Arana 1896: 266). E quase com as mesmas palavras expressaram-se os autores de Euzkeltzale-Bazkuna:

En Euzkera todas las sílabas se pronuncian con igual intensidad de voz:

az-ka-ta-su-na o áz-ká-tá-sú-ná

Luego no hay acento tónico, y por lo tanto no puede haber acento gráfico que los represente.
(Euzketzale-Bazkuna 1909: 19)

REFERÊNCIAS

Obras gramaticais mencionadas

Abbadie, Antoine Th. 1836. Prolegomènes. In Antoine Th. Abbadie & Joseph Augustin Chaho. *Études grammaticales sur la langue euskarienne*, 1-50. Paris: Arthus Bertrand.

Abbadie, Antoine Th. & Joseph Augustin Chaho. 1836. *Études grammaticales sur la langue euskarienne*. Paris: Arthus Bertrand.

Añibarro, Pedro Antonio. s.a. [c. 1804]. *Gramática Bascongada*. V. Villasante (1969).

Apuntes. 1888. *Apuntes de Gramática práctica bascongada, recopilados por varios alumnos de la cátedra de lengua euskara creada en el Instituto de 2.ª enseñanza de Bilbao por la Excm. Diputación de Bizcaya y regentada por el presbítero Don Resurrección María de Azkue*. Bilbao: Manuel Laredo y Valle.

Arana Goiri, Sabino. 1896. *Lecciones de ortografía del euzkera bizkaino*. Bilbao: Tipografía de Sebastián de Amorrortu.

Aranzábal, Eugenio. 1883. *Método práctico de enseñar el castellano a los niños vascongados en las escuelas de Vizcaya*. Bilbao: Librería de Segundo Salvador.

Archu, Jean-Baptiste. 1852. *Grammaire basque-française à l'usage des écoles du Pays Basque. Uskara eta franzes gramatika, Uskalherrietaco haurrentzat eguina*. Bayonne: Foré et Lasserre. 2ª edn. 1853. 3ª edn. *Grammaire bilingue française et basque. Bi mihiren gramatika uskara eta frantsesa*. Bayonne: E. Lasserre, 1868.

Arrigarai, B.[ernardo] [pseud. de Celestino Peralta]. 1919. *Euskal-irakaspidea, o sea Gramática del Euskera (dialecto guipuzkoano)*. Totana: San Buenaventura. 2ª edn. *Nueva edición corregida por el R. P. Bonifacio de Ataun, franciscano-capuchino*. Donostia/San Sebastián: Imprenta y Librería “San Ignacio”, 1932.

Arrugain [pseud. de Mikel Arruza]. 1923. *Método Massé-Dixón traducido y adaptado al euskera. Lenengo idaztia (Libro primero)*. Bilbao: [s.n.].

Arruza, Mikel. 1925. *Método práctico para aprender vascuence traducido de otros idiomas y adaptado al nuestro. Primer libro*. Bilbao: Gaubeka. 2ª edn. Bilbao: Verdes-Atxirika'ren irarguan, 1934.

Astarloa, Pablo Pedro. 1803. *Apología de la lengua bascongada, ó ensayo crítico filosófico de su perfección y antigüedad sobre todas las que se conocen: en respuesta á los reparos propuestos en el Diccionario geográfico*

histórico de España, tomo ii, palabra Navarra. Madrid: Gerónimo Ortega.

Astarloa, Pablo Pedro. 1883 [1805]. *Discursos filosóficos sobre la lengua primitiva ó Gramática y análisis razonada de la euskara ó bascuence.* Bilbao: Pedro Velasco.

Astigarraga y Ugarte, Luis. 1825. *Diccionario manual bascongado y castellano, y elementos de gramática, para el uso de la juventud de la M. N. y M. L. provincia de Guipúzcoa, con ejemplos y parte de la doctrina cristiana en ambos idiomas.* Donostia/San Sebastián: Ignacio Ramón Baroja.

Azkue, Resurrección María. 1891. *Euskal-Izkindea. Gramática euskara.* Bilbao: José de Astuy.

Azkue, Resurrección María. 1896. *Método práctico para aprender el euskera bizkaino y guipuzkoano.* Bilbao: José de Astuy.

Azkue, Resurrección María. 1897. *Manual de conversación en euskera bizkaino arreglado por dos que aman al País Basko.* Bilbao: Euskalzale.

Azkue, Resurrección María. 1917. *Prontuario fácil para el estudio de la lengua vasca popular.* Bilbao: Garmendia y Compañía. 2ª edn. Bilbao: Editorial Vasca, 1932.

Azkue, Resurrección María. 1925. *Morfología vasca.* Bilbao: Editorial Vasca.

[Belausteguigoitia, Federico] B. tar P. 1912. *Euzkerazko ikasbide éraza - Método fácil para aprender el euskera.* Bilbao: Vda. e Hijos de Grijelmo.

[Belausteguigoitia, Federico] B. tar P. s.a. [c. 1916]. *¿Quiere V. hablar en euskera? El vascuence al alcance de todos: guía de conversaciones usuales... y método gramatical sencillísimo sin reglas.* Bilbao: Vda. e Hijos de Grijelmo.

Belsunce, Charles Henry. 1858. *Tableau analytique et grammatical de la langue Basque* (manuscrito conservado no Archivo Real y General de Navarra: ADN m/s B-6). Pamplona. V. Mounole (2003).

Bera, Erroman M. [nome de religioso de Juan María Román Dornaku Olaetxea]. 1909. *Euzkel-Iztiya, ó sea Gramática de la lengua vasca según el método de Ollendorf.* Bilbao: Eléxpuru Hermanos.

Bera, Erroman M. [nome de religioso de Juan María Román Dornaku Olaetxea]. 1910. *Euzkel-Iztiya Bizkayeraz, ó sea Gramática de la lengua vasca en dialecto bizkaino según el método Ollendorf.* Bilbao: Bilbao Marítimo y Comercial.

Bonaparte, Louis-Lucien. 1862. *Langue basque et langues finnoises.* London: Strangeways & Walden.

Bonaparte, Louis-Lucien. 1869. *Le verbe basque en tableaux.* London: Strangeways & Walden.

Campión, Arturo. 1884. *Gramática de los cuatro dialectos literarios de la lengua euskara.* Tolosa: Eusebio López.

Chaho, Joseph Augustin. 1836. Grammaire euskarienne. In Antoine Th. Abbadie & Joseph Augustin Chaho. *Études grammaticales sur la langue euskarienne*, 1-184 [51-234]. Paris: Arthus Bertrand.

Charencey, Hyacinthe de. 1867. *Des affinités de la langue basque avec les idiomes du Nouveau-Monde*. Caen: F. Le Blanc-Hardel.

Cortés Manterola, Nicolás. 1935. *Método autodidáctico para aprender vascuence*. Bilbao: Ordorika.

Darricarrère, Jean-Baptiste. 1885. *La langue basque et les idiomes aryens*. Barcelonette: E. Bougouin.

[Darrigol, Jean Pierre]. s.a. [1827]. *Dissertation critique et apologétique sur la langue basque, par un ecclésiastique du diocèse de Bayonne*. Bayonne: Duhart-Fauvet.

Echaide, Ignacio María. 1912. *Tratado de sintaxis del idioma euskaro*. Donostia/San Sebastián: J. Baroja e Hijos.

Eguren, Juan María. 1867. *Método práctico para enseñar el castellano en las escuelas vascongadas*. Vitoria-Gasteiz: Imprenta del Seminario.

Eguren, Juan María. 1876. *Manual de la conversación para uso de los que visitan el País Vasco*. Donostia/San Sebastián: A. Baroja. 2ª edn. Donostia/San Sebastián: Hijos de I. R. Baroja, 1895.

Etxeberri, Joanes. 1712. *Escual Herriari eta escualdun guztiei escuarazco hatsapenac latin ikhasteco* [Rudimentos em vasconço para ensinar latim no País Basco e a todos os bascos] (Convento de los franciscanos de Zarauz: Caja nº 20). V. Bilbao (2006a).

Euzkeltzale-Bazkuna. 1918-1919. *Método gradual para aprender el euzkera*, 2 vols. Bilbao: Editorial Vasca / Euzko-Argitaldaria.

Eyheramendy, [Pierre] l'Abbé. 1929. *Méthode pratique pour apprendre le basque*. Paris: Maisonneuve Frères.

Eys, Willem Jan van. 1867 [1865]. *Essai de grammaire de la langue basque*, 2ª edn. Amsterdam: C. M. van Gogh.

Eys, Willem Jan van. 1874. *Le verbe auxiliaire basque*. Paris: Maisonneuve.

Eys, Willem Jan van. 1875. *Étude sur l'origine et la formation des verbes auxiliaires basques*. Paris: Maisonneuve.

Eys, Willem Jan van. 1879. *Grammaire comparée des dialectes basques*. Paris: Maisonneuve.

Eys, Willem Jan van. 1883. *Outlines of Basque grammar* (Simplified Grammars of the principal Asiatic and European languages, III). London: Trübner.

[Fabre, Louis Marie Hyacinthe]. 1873. *Guide élémentaire de la conversation français-basque (labourdin) précédé d'un abrégé de grammaire*. Bayonne: P. Cazals.

Gavel, Henri. 1929. *Grammaire Basque. Tome I. Phonétique, Parties du discours autres que le Verbe*. Bayonne: Imprimerie du "Courrier".

Gèze, Louis. 1873. *Éléments de grammaire basque, dialecte souletin, suivi d'un vocabulaire basque-français & français-basque*. Bayonne: Veuve Lamaignère.

Gèze, Louis. 1883. De quelques rapports entre les langues berbères et le basque. *Mémoires de la Société Archéologique du Midi de la France* 13: 30-36.

Harriet, Martin. 1741. *Gramatica escuaraz eta francesez, composatua francez hitzcunça ikhasi nahi dutenen faboretan* [Gramática em basco e francês, composta para quem quer aprender a língua francesa]. Bayonan: Fauvet Alarguna eta J. Fauvet Erregueren Imprimadoriac baitan.

Hiriart, A. 1840. *Introduction à la langue française et à la langue basque*. Bayonne: Veuve Cluzeau.

Huici, Victoriano. 1899. *Manual de gramática bascongada*. Pamplona: Erice y García.

Humboldt, Wilhelm von. 1817. *Berichtigungen und Zusätze zum ersten Abschnitte des zweiten Bandes des Mithridates über die Cantabrische oder Baskische Sprache*. Berlin: Vossischen Buchhandlung. V. Humboldt (1933-1934).

Humboldt, Wilhelm von. 1821. *Prüfung der Untersuchungen über die Urbewohner Hispaniens vermittelt der Vaskischen Sprache*. Berlin: Ferdinand Dümmler.

Humboldt, Wilhelm von. 1933-1934. Correcciones y adiciones a la 1ª Sección del segundo volumen de la obra intitulada el *Mithridates* sobre la Lengua Cantábrica ó Vasca por Guillermo de Humboldt en Berlín año de 1817, en la Librería de Voss. *Revista Internacional de los Estudios Vascos* 24: 460-487; 25: 87-126.

Inchaurre, Miguel. 1928. *Método práctico del euskera*. Pamplona: José Aramendía.

Inchausepe, Emmanuel Th. 1858. *Le verbe basque*. Bayonne & Paris: Veuve Lamaignère & Benjamin Duprat.

Ithurry, Jean. 1920. *Grammaire basque, dialecte labourdin*. Bayonne: A. Lamaignère (Publicada em fascículos na revista *Euskalduna* de 1894 a 1907. Reimpressa num vol. em 1920).

[Iturriaga, Agustín Pascual] A. P. I. P. 1841. *Arte de aprender a hablar la lengua castellana: para el uso de las escuelas de primeras letras de Guipúzcoa*. Hernani: [s.n.].

Jauregui, Francisco. 1850. *Gramera berria, ikasteco Eskualdunec mintzatzen Espainoles, dibiditua bi partetan: lehena ortographiaren gainian, eta bigarrena linguayaren ikasteko erreski mintzatzen* [Nova gramática para os falantes do basco aprenderem o espanhol, dividida em duas partes: a primeira sobre a ortografia e a segunda para aprender a falar a língua facilmente]. Buenos Aires: Imprenta Errepublicanuan. 2ª edn. Buenos Aires: Librería de Pablo Morta, 1860. 3ª edn. Buenos Aires: Igon Hermanos, 1883.

Juvenal-Martyr, Frère [pseud. de Arnaud Aguirre Iribarnegaray]. 1899. *Vocabulaire trilingue français-espagnol-basque suivi des verbes auxiliaires, des conjugaisons modèles, des principaux verbes irréguliers, etc.: le tout dans les trois langues*. Bayonne: Typographie et Lithographie A. Lamaignère.

Lardizabal, Francisco Ignacio. 1856. *Gramática vascongada*. Donostia/San Sebastián: Ignacio Ramón Baroja.

Larramendi, Manuel. 1729. *El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada*. Salamanca: Antonio Joseph Villagordo.

Larramendi, Manuel. 1745. *Diccionario trilingüe del castellano, bascuence, y latin*, 2 vols. Donostia/San Sebastián: Bartolomé Riesgo y Montero.

Lécluse, Fleury. 1826. *Manuel de la langue basque*. Toulouse & Bayonne: J. M. Douladoure & L. M. Cluzeau. V. Lakarra (1987), Lakarra & Urgell (1988).

Lertxundi y Baztarrika, Juan Manuel. 1913. *Euzkal-iztiya: era berri ta pollit batez adierazten da bertan euskal aditza. Gramática baska: en ella se explica por un procedimiento nuevo y claro el verbo baskongado*. Donostia/San Sebastián: J. Baroja e Hijos.

López Mendizabal, Isaac. 1908. *Manual de conversación castellano-euskera, con extensos vocabularios de nombres, verbos y modismos, diálogos, cartas, refranes, anuncios y un compendio de gramática - Erderaz eta euskeraz itz egiteko eskuliburua, izen, aditz eta esakeren iztegiak, elkarrizketak, eskutitzak, esaera zarrak, iragarriak izkindecho batekin*. Tolosa: Eusebio López. 2ª edn. 1918; 3ª edn. 1932.

Lubieta, Joseph Domingo. 1728. *Diccionario en castellano y bazquence que sirve para la enseñanza de la bascongada* (Sociedad Bilbaina, Sección Vascongada: sign. 10163). Bilbao. Manuscrito inédito.

Mikoleta, Rafael. 1653. *Modo Breue de aprender la lengua Vizcayna* (British Library: Harley MS 6314). London. V. Sanpere y Miquel (1880), Dodgson (1897) & Zelaleta (1988, 1995).

Mispiratçeguy, Fenaille. s.a. [c. 1936]. *Initiation a la langue basque*. Paris: Editions Initiatiques.

Müller, Friedrich. 1885. Ueber die Sprache der Basken. *Grundriss der Sprachwissenschaft* III, 2(1): 1-48.

Oihenart, Arnaud. 1656 [1638]. *Notitia utriusque Vasconiae tum Ibericae tum Aquitanicae*, 2ª edn. Paris: Sebastian Cramois. V. Gorosterratzu (1926-1929), Ciérbide (1992) & Orpustan (2014).

Ribáry, Ferenc. 1877 [1866]. *Essai sur la langue basque*. Paris: F. Vieweg. Traducida y anotada por J. Vinson. [1ª edn. 1866: A baszk nyelv ismertetése. *Nyelvtudományi közlemények* 5: 37-75, 426-474.]

Schuchardt, Hugo. 1893. *Baskische Studien I. Über die Entstehung der Bezugsformen des baskischen Zeitworts*. Wien: Tempsky. [Trad. al esp. por Gerhard Bähr. 1972. Sobre la formación de las flexiones de relación del verbo vasco. *Boletín de la Sociedad Bascongada de los Amigos del País* 28(2/3): 217-337.]

Schuchardt, Hugo. 1895. Le verbe basque; à M. Julien Vinson. *Revue de Linguistique et de Philologie comparée* 28: 200-209.

Soloeta-Dima, P. [pseud. de Saturnino Soloeta Iturrondobeitia]. 1912. *Curso primero del idioma basco en dialecto guipuzkuano*. Buenos Aires: La Baskonia.

Soloeta-Dima, P. [pseud. de Saturnino Soloeta Iturrondobeitia]. 1913a. *Conjugación sintética del verbo basco comenzado por consonante*. Buenos Aires: La Euskaria.

Soloeta-Dima, P. [pseud. de Saturnino Soloeta Iturrondobeitia]. 1913b. *Le petit basque. Cours élémentaire de grammaire basque. Dialecte labourdin*. Buenos Aires: Vincenty, Bossio & Cia.

Urte, Pierre. s.a. [c. 1714]. *Grammaire Cantabrique* (Fundación Sancho el Sabio: ZRV 3470). Vitoria-Gasteiz. V. Webster (1900).

Vinson, Julien. 1874a. Le verbe basque. *Revue de Linguistique et de Philologie comparée* 6: 238-253.

Vinson, Julien. 1874b. Encore le verbe basque. *Revue de Linguistique et de Philologie comparée* 7: 99-109.

Vinson, Julien. 1875a. Le verbe auxiliaire basque. *Revue de Linguistique et de Philologie comparée* 7: 322-347.

Vinson, Julien. 1875b. Le basque et les langues américaines. In *Actes du Congrès International des Américanistes*, II, 46-80. Nancy: Crépin-Leblond.

Vinson, Julien. 1877. Avant-propos & Notes complémentaires. In Ferencz Ribáry, *Essai sur la langue basque*, x-xxv, 99-119. Paris: F. Vieweg.

Vinson, Julien. 1894. Les théories nouvelles sur le verbe basque. *Revue de Linguistique et de Philologie comparée* 27: 95-110.

Vinson, Julien. 1895. Le verbe basque, M. H. Schuchardt et la théorie passive. *Revue de Linguistique et de Philologie comparée* 28: 73-86.

Voltaire. s.a. [c. 1620]. *L'Interprect ou Traduction du françois espagnol & basque*. Lyon: A. Rouyer. V. Urkizu (1971) & Lakarra (1997, 1999).

Zabala, Juan Mateo. 1848. *El verbo regular vascongado del dialecto vizcaino*. Donostia/San Sebastián: Ignacio Ramón Baroja.

Zabala Arana, José. 1924. *Eliztia gipuzkeraz. I malla*. Donostia/San Sebastián: Loyola'tar Iñaki Deuna'ren irafkola.

Zabala Arana, José. 1930. *Gramática vasca. Guipuzkoera (primer grado)*. Zizurkil: Aristegi'tar Kepa'ren irarkola. 2ª edn. 1931.

Zamarripa, Pablo. 1909. *El Baskuence facilitado. Gramática del euskera bizkaino*. Bilbao: José de Astuy.

Zamarripa, Pablo. 1915. *Gramática Vascongada, con vocabulario vizcaino-castellano y castellano-vizcaino*. Bilbao: José A. de Lerchundi. 2ª edn. Bilbao: Gaubeka, 1928.

Bibliografia geral

Alberdi, Javier. 1989. Euskararen morfologiako ikerketak (1900-1936) [Estudios sobre morfología vasca (1900-1936)]. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 23(3): 769-796.

Auroux, Sylvain. 1994. *La révolution technologique de la grammatisation*. Liège: Mardaga.

Bergounioux, Gabriel. 1997. L'école de linguistique française avant le comparatisme. Linguistique et philologie universitaires de 1850 à 1870. In *Kontinuität und Innovation. Studien zur Geschichte der romanischen Sprachforschung vom 17. bis 19. Jahrhundert*, ed. por Gerda Haßler & Jürgen Storost, 237-257. Münster: Nodus.

Bilbao, Gidor. 2006a. Joanes Etxeberri Sarakoaren saiakera-lanak eta latina ikasteko gramatika: edizioa eta azterketa [As obras ensaísticas de Joanes Etxeberri de Sara e sua gramática para aprender latim: edição e estudo]. Tese de doutoramento, UPV/EHU. http://www.euskara.euskadi.eus/appcont/tesisDoctoral/PDFak/Gidor_Bilbao_TESIA.pdf.

Bilbao, Gidor. 2006b. Hannibal Codret eta Etxeberri Sarakoa: latina euskaraz irakasteko ikasliburua XVIII. mendearen hasieran [Hannibal Codret y Etxeberri de Sara: um manual de línguas para o ensino do latim em basco no início do século XVII]. In *Andolin gogoan. Essays in honour of Professor Eguzkitza*, ed. por Beatriz Fernández & Itziar Laka, 179-204. Bilbao: UPV/EHU.

Bilbao, Gidor. 2008. Claude Maugerren eskuliburua Urteren eredu [O manual de Claude Mauger modelo de Urte]. In *Gramatika Jaietan. Patxi Goenagaren omenez*, ed. por Xabier Artiagoitia & Joseba A. Lakarra, 129-152. Bilbao: UPV/EHU & Diputación Foral de Gipuzkoa.

Bilbao, Gidor. 2012. Lubieta, izen berri bat euskal testuen historian [Lubieta, um novo nome na história dos textos bascos]. In *2nd Conference of the Luis Michelena Chair - Koldo Mitxelena Katedraren II. Biltzarra - II. Congreso de la Cátedra Luis Michelena*, ed. por Joseba A. Lakarra, Joaquín Gorrochategui & Blanca Urgell, 621-649. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU.

Ciérbide, Ricardo, ed. 1992. *Notitia utriusque Vasconiae tum Ibericae tum Aquitanicae*. Vitoria-Gasteiz: Parlamento Vasco (Reed. fac-sím. com a trad. cast. de Gorosterratzu (1926-1929) e introdução de R. Ciérbide).

Dodgson, Edward Spencer, ed. 1897. *Modo Breve de aprender la lengua Vizcayna. Compuesto por el l.^{do} Rafael Micoleta, presbyt.^o de la muy leal y noble Villa de Bilbao. 1653*. Sevilla: Francisco de P. Díaz.

Etxagibel, Javier. 2014. Pouvreauren hiztegia: testukritika eta metalexikografiaren argitan [O dicionário de Pouvreau: à luz da crítica textual e da metalexicografia]. Tese de doutoramento, UPV/EHU.

Fernández de Gobeo, Nerea. 2017. Materiales bilingües para la enseñanza del castellano en el País Vasco durante el siglo XIX. Tese de doutoramento, Universidad Complutense de Madrid.

Fernández de Gobeo, Nerea. 2018. *La enseñanza del castellano en las escuelas vascas del siglo XIX. Estudio histórico y lingüístico*. Bilbao: UPV/EHU.

Garate, Justo. 1933. *Guillermo de Humboldt. Estudio de sus trabajos sobre Vasconia*. Bilbao: Junta de Cultura Vasca.

Garate, Justo. 1935. Extracto del *Plan de Lenguas* de Astarloa por Guillermo de Humboldt. *Revista Internacional de los Estudios Vascos* 26: 94-121.

Gómez-López, Ricardo. 1989. Bonaparte printzearen inguruko hizkuntz eztabaidak [Polémicas lingüísticas em torno do príncipe Bonaparte]. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 23(2): 355-392.

Gómez-López, Ricardo. 1996. La aportación de W. von Humboldt a la gramática vasca. *Revista Internacional de los Estudios Vascos* 41(2): 607-622.

Gómez-López, Ricardo. 1999. El verbo en movimiento: una teoría sobre el verbo vasco de comienzos del XIX. In *Actas del I Congreso Internacional de la Sociedad Española de Historiografía Lingüística*, ed. por Mauro Fernández, Francisco García & Nancy Vázquez, 347-360. Madrid: Arco/Libros.

Gómez-López, Ricardo. 2001. Artículo y "artículo" en la tradición gramatical vasca. In *Actas del II Congreso Internacional de la Sociedad Española de Historiografía Lingüística. León, 2-5 de marzo de 1999*, ed. por Marina Maquieira, María Dolores Martínez Gavilán & Milka Villayandre, 465-478. Madrid: Arco/Libros.

Gómez-López, Ricardo. 2002a. La teoría del 'verbo único' en la gramaticografía vasca del s. XIX. In *SEHL 2001. Estudios de Historiografía Lingüística. Actas del III Congreso Internacional de la Sociedad Española de Historiografía Lingüística. Vigo, 7-10 de febrero de 2001*, ed. por Miguel Ángel Esparza, Benigno Salgado & Hans-Josef Niederehe, 179-196. Hamburg: Helmut Buske.

Gómez-López, Ricardo. 2002b. Los inicios de la vascoología en Holanda: El *Essai de grammaire de la langue basque* de Willem J. van Eys (1865, 1867). In *Erramu boneta: Festschrift for Rudolf P. G. de Rijk*, ed. por Xabier Artiagoitia, Patxi Goenaga & Joseba A. Lakarra, 277-298. Bilbao: UPV/EHU.

Gómez-López, Ricardo. 2002c. Astarloaren ekarpena euskal gramatikaren ikerketetan [A contribuição de Astarloa para estudos da gramática basca]. *Euskera* 47(2): 857-867.

Gómez-López, Ricardo. 2003. Darrigolen gramatikaz [Sobre a gramática de Darrigol]. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 37(1): 139-156.

Gómez-López, Ricardo. 2004. Astarloaren *Discursos filosóficos*: iturriak eta axiomak [Os *Discursos filosóficos* de Astarloa: fontes e axiomas]. *Lapurdum* 9: 117-133. DOI: <https://doi.org/10.4000/lapurdum.822>.

Gómez-López, Ricardo. 2007. *XIX. mendeko euskal gramatikagintzari buruzko ikerketak* [Estudos sobre a gramaticografia basca do séc. XIX]. Bilbao: UPV/EHU.

Gómez-López, Ricardo. 2008a. Euskal gramatikagintza zaharraren historia laburra: xvii-xviii. mendeak [Breve história da gramaticografia basca antiga: séculos XVII-XVIII]. In *Gramatika Jaietan. Patxi Goenagaren omenez*, ed. por Xabier Artiagoitia & Joseba A. Lakarra, 329-349. Bilbao: UPV/EHU & Diputación Foral de Gipuzkoa.

Gómez-López, Ricardo. 2008b. Berriz Aizkibelen *Euskera* eskuizkribuaz: edizioa eta iturriak [Novamente sobre o manuscrito *Euskera* de Aizkibel: edição e fontes]. *Anuario del Seminario de Filología Vasca “Julio de Urquijo”* 42(1): 333-379.

Gómez-López, Ricardo. 2008c. Las ideas lingüísticas de Juan Mateo Zabala: *El verbo regular vascongado del dialecto vizcaino* (1848). *Oihenart* 23: 165-183.

Gómez-López, Ricardo. 2009. Las ideas lingüísticas de José Francisco Aizkibel: el manuscrito *Euskera*. In *Las ideas y realidades lingüísticas en los siglos xviii y xix*, ed. por Victoriano Gaviño, 261-277. Cádiz: Universidad de Cádiz.

Gómez-López, Ricardo. 2010. Gehiago Pierre Urteren gramatikaren iturriez: Lilyren gramatika [Mais sobre as fontes da gramática de Pierre Urte: a gramática de Lily]. *Anuario del Seminario de Filología Vasca “Julio de Urquijo”* 44(2): 335-365.

Gómez-López, Ricardo. 2012. Astarloaren sintaxia eta hitz ordena naturala [A sintaxe de Astarloa e a ordem natural das palavras]. In *2nd Conference of the Luis Michelena Chair - Koldo Mitxelena Katedraren II. Biltzarra - II. Congreso de la Cátedra Luis Michelena*, ed. por Joseba A. Lakarra, Joaquín Gorrochategui & Blanca Urgell, 247-262. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU.

Gómez-López, Ricardo. 2014. La enseñanza del euskera en Argentina durante el “Renacimiento Vasco”: el *Curso primero del idioma basco en dialecto guipuzkuano* (1912) de Soloeta-Dima. *Revista argentina de historiografía lingüística* 6(1): 25-49. <https://www.rahl.ar/index.php/rahl/article/view/75>.

Gómez-López, Ricardo. 2017. *Old grammars of Basque language*. Acedido em 14 de maio de 2022: <https://labur.eus/hB8wK>.

Gómez-López, Ricardo. 2020. Grammatical ideas on the Basque language. In *Linguistic Minorities in Europe online*, ed. por Lenore Grenoble, Pia Lane & Unn Røyneland. Berlin & Boston: De Gruyter Mouton. DOI: <https://doi.org/10.1515/lme.10166598>.

Gómez-López, Ricardo & Blanca Urgell. 2010. Descripción y defensa de la lengua vasca durante los siglos XVI y XVII. In *Post tenebras spero lucem: Los estudios gramaticales en la España medieval y renacentista*, ed. por Antonio M. González Carrillo, 257-320. Granada: Universidad de Granada.

Gorosterratzu, Javier. 1926-1929. Noticia de las dos Vasconias, la Ibérica y la Aquitana... *Revista Internacional de los Estudios Vascos* 17: 141-174, 329-355, 475-515; 18: 79-110, 241-291, 470-512, 579-619; 19: 26-47, 234-279, 346-380, 493-547; 20: 13-23 (Trad. cast. da 2ª ed. de 1656 e prólogo de J. Gorosterratzu).

Hurch, Bernhard, ed. 2002. *Die baskischen Materialien aus dem Nachlaß Wilhelm von Humboldts. Astarloa, Charpentier, Fréret, Aizpitarte und anderes*. Paderborn: Ferdinand Schöningh.

Hurch, Bernhard. 2004. Die Formierung der grammatischen Analyse: Die Rolle des Baskischen auf dem Weg Humboldts als Grammatiker. Einige editorische Anmerkungen zu den frühen baskologischen Arbeiten. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 38(1): 333-351.

Hurch, Bernhard. 2006. Das baskologische Beschaffungsprogramm Wilhelm von Humboldts. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 40(1-2): 471-486.

Hurch, Bernhard, ed. 2010. *Wilhelm von Humboldt. Schriften zur Anthropologie der Basken*. Paderborn: Ferdinand Schöningh.

Hurch, Bernhard, ed. 2012. *Wilhelm von Humboldt. Baskische Wortstudien und Grammatik. Mit einer Einleitung und Kommentar*. Paderborn: Ferdinand Schöningh.

Hurch, Bernhard, ed. 2022. *Wilhelm von Humboldt. Schriften zur Geschichte und Frühgeschichte der Basken und des Baskischen*. Paderborn [etc.]: Brill & Schöningh.

Joly, André. 1980. Le problème de l'article et sa solution dans les grammaires de l'époque classique. *Langue française* 48: 16-27.

Kintana, Xabier, ed. 1972. *Joannes Etxeberri Sarakoaren lan hautatuak* [Obras seleccionadas de Jonnes Etxeberri]. Donostia/San Sebastián: Lur.

Laka, Itziar. 1986. *Euskal Izkindeako aditza* (Hiperbizkaieraren historia II) [O verbo do *Euskal Izkindea* (Sobre a história do «hiperbizcaíno» II)]. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 20(3): 705-754.

Lakarra, Joseba A. 1985. Larramendiren hiztegegintzaren inguruan [À volta da lexicografia de Larramendi]. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 19(1): 9-50

Lakarra, Joseba A. 1987. Lécluse-ren euskal gramatika. Euskalaritzaren historiako lanabesak (I) [A gramática basca de Lécluse. Ferramentas para a história da bascologia (I)]. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 21(3): 813-916.

Lakarra, Joseba A. 1993. XVIII. mendeko hiztegitzaren etorkiez [Sobre as origens da lexicografia do século XVIII]. Tese de doutoramento, UPV/EHU. http://www.euskara.euskadi.eus/appcont/tesisDoctoral/PDFak/Joseba_Lakarra_TESIA.pdf.

Lakarra, Joseba A. 1997. Hizkuntz eskuliburuen tradizioa Euskal Herrian: I. *L'interpréct ou Traduction du François, Espagnol & Basque* (~1620) [A tradição dos manuais de línguas no País Basco: I. *L'interpréct ou Traduction du François, Espagnol & Basque* (~1620)]. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 31(1): 1-66.

Lakarra, Joseba A. 1999. *L'interpréct ou Traduction du François, Espagnol & Basque* (~1620): II: Elkarrizketak [*L'interpréct ou Traduction du François, Espagnol & Basque* (~1620): II. Diálogos]. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 33(2): 493-568.

Lakarra, Joseba A. & Blanca Urgell, 1988. Lécluseren hiztegia. Euskalaritzaren historiarako lanabesak (II) [O dicionário de Lecluse. Ferramentas para a história da Bascologia (II)]. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 22(1): 99-211.

Madariaga Orbea, Juan. 2008. *Apologistas y detractores de la lengua vasca*. Donostia/San Sebastián: FEDHAV.

Michael, Ian. 1970. *English grammatical categories and the tradition to 1800*. Cambridge: Cambridge University Press.

Mitxelena, Koldo. 1973. Gillaume de Humboldt et la langue basque. *Lingua e stile* 8: 107-125.

Mitxelena, Koldo. 1980. [Recensão de] *Mitologia e ideologia sobre la lengua vasca*. *Muga* 10: 122-128.

Mitxelena, Koldo. 1981. Lengua común y dialectos vascos. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 15: 291-313.

Mitxelena, Koldo. 1983. Mendiburu eta Larramendi [Mendiburu e Larramendi]. *Euskera* 28(1): 19-23.

Mitxelena, Koldo. 1984. Aurkezpena [Apresentação]. In Ibon Sarasola. *Hauta-Lanerako euskal hiztegia. A-aurten*, 11-23. Donostia/San Sebastián: Gipuzkoako Kutxa.

Mounole, Céline, ed. 2003. *C. H. de Belsunce bizkondea: Tableau analytique et grammatical de la langue basque (1858). Azterketa eta edizioa* [O visconde C. H. de Belsunce: *Tableau analytique et grammatical de la langue basque* (1858). Estudo e edição]. Donostia/San Sebastián & Bilbao: Diputación Foral de Gipuzkoa & UPV/EHU.

Mounole, Céline. 2014. *Le verbe basque ancien: étude philologique et diachronique* (Monumenta linguae Vasconum: Studia et Instrumenta, VII). Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU.

Mounole, Céline & Ricardo Gómez-López. 2018. Euskera Antigo y Clásico. In *Historia de la Lengua Vasca*, ed. por Joaquín Gorrochategui, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra, 509-592. Vitoria-Gasteiz: Eusko Jaurlaritz-Gobierno Vasco.

Mujika, Jose Antonio, 2006. Lardizabalen gramatika. Larramendirenaren bertio 'didaktiko' [A gramática de Lardizabal. Uma versão 'didática' da de Larramendi]. In Francisco I. Lardizabal. *Gramática vascongada*, 283-301. Donostia/San Sebastián: Diputación Foral de Gipuzkoa.

Orpustan, Jean-Baptiste, ed. 2014. *Notitia utriusque Vasconiae... Connaissance des deux Vasconies*. Baigorri: ZTK Elkartea. (Trad. fr. da 1ª ed. de 1636, com um apêndice das variantes do cap. XIV da 2ª ed. Trad. e notas de J.-B. Orpustan).

Oyharçabal, Beñat. 1989. Les travaux de grammaire basque avant Larramendi (1729). *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 23(1): 59-73.

Oyharçabal, Beñat. 1991. Note sur les antécédents romantiques de la théorie de la passivité du verbe dans les études euskariennes. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 25(3): 965-975.

Oyharçabal, Beñat. 1993. Les premières analyses des particularités morphosyntaxiques du basque au 17ème siècle. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 27(1): 265-284.

Oyharçabal, Beñat. 1998. A. Abbadieren euskal gramatikari buruzko ideiak eta ordu arteko euskal gramatikagintza [As ideias gramaticais bascas de A. Abbadie e a gramaticografia de até então]. In *Antoine d'Abbadie 1897-1997. Congrès International. Eusko Ikaskuntza. Ezohizko Kongresua. Euskaltzaindia. XIV. Biltzarra. (Hendaye-Sare 1997)*, 431-451. Hendaya & Bilbao: Eusko Ikaskuntza & Euskaltzaindia.

Oyharçabal, Beñat. 2006. Lardizabalen gramatikaren iturri, ezaugarri eta helburuak [As fontes, características e objetivos da gramática de Lardizabal]. *Euskera* 51(1): 105-118.

Oyharçabal, Beñat. 2007. Les conceptions naturalistes de Julien Vinson au sujet de la langue basque. *Histoire Epistémologie Langage* 29(2): 61-89. DOI: <https://doi.org/10.3406/hel.2007.3006>.

Oyharçabal, Beñat. 2008. Naturalist conceptions about agglutinative languages: Vinson's ideas about Basque and linguistic Darwinism. In *Gramatika Jaietan. Patxi Goenagaren omenez*, ed. por Xabier Artiagoitia & Joseba A. Lakarra, 665-690. Bilbao: UPV/EHU & Diputación Foral de Gipuzkoa.

Padley, G. Arthur. 1988. *Grammatical theory in Western Europe 1500-1700: Trends in vernacular grammar II*. Cambridge: Cambridge University Press.

Pagola, Inés. 1984. Neologismos en los Juegos Florales. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 18(1): 53-159.

Pagola, Inés. 2005. *Neologismos en la obra de Sabino Arana Goiri*. Bilbao: Euskaltzaindia.

Quijada, Carmen. 2015. La enseñanza del castellano como L2 a vascoparlantes en el siglo XIX. *ReCHERches* 14: 175-194. DOI: <https://doi.org/10.4000/cher.5137>.

Ridruėjo, Emilio. 2002. Sobre la recepción en España del positivismo lingüístico. In *SEHL 2001. Estudios de Historiografía Lingüística. Actas del III Congreso Internacional de la Sociedad Española de Historiografía Lingüística. Vigo, 7-10 de febrero de 2001*, ed. por Miguel Ángel Esparza, Benigno Salgado & Hans-Josef Niederehe, 653-667. Hamburg: Helmut Buske.

Ridruėjo, Emilio. 2007. Lingüística misionera. In *Historiografía de la lingüística en el ámbito hispánico. Fundamentos epistemológicos y metodológicos*, ed. por Josefa Dorta, Cristobal Corrales & Dolores Corbella, 435-477. Madrid: Arco/Libros.

[Sanpere y Miquel, Salvador], ed. 1880. *Modo breve para aprender la lengua Vizcayna. Compuesto por el Doctor Rafael Micoleta, presbítero de la M. L. y N. villa de Bilbao - 1653*. Girona: V. Dorca (= *Revista de ciencias históricas* 2 (1880), 122-156).

Sarasola, Ibon. 1977. Sobre la bipartición inicial en el análisis en constituyentes inmediatos. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 11: 49-90.

Sarasola, Ibon. 1986. Larramendiren eraginaz eta [Sobre a influência de Larramendi]. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 20(1): 203-215.

Sarasola, Ibon. 1989. Van Eysen gramatika-lanak [As obras gramaticais de van Eys]. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 23(1): 87-94.

Sarasola, Ibon. 1998. *Euskal hiztegi gintza XX. mendea arte* [Lexicografía vasca até ao século XX]. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU. Projeto para professor catedrático inédito.

Tovar, Antonio. 1980. *Mitología e ideología sobre la lengua vasca*. Madrid: Alianza Editorial.

Urgell, Blanca. 1997. Estudios en torno a la historia de la lexicografía vasca. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 31(2): 643-685.

Urgell, Blanca. 2000. Larramendiren *Hiztegi Hirukoitzaren* osagaiez [Sobre os componentes do *Diccionario Trilingüe* de Larramendi]. Tese de doutoramento, UPV/EHU. http://www.euskara.euskadi.net/appcont/tesisDoctoral/PDFak/Blanca_Urgell_TESIA.pdf.

Urgell, Blanca. 2002. *Euskal Lexikografia. Irakaskuntza proiektua* [Lexicografía vasca. Projeto docente]. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU. Projeto docente inédito.

Urgell, Blanca. 2003. Studies in the History of Basque Lexicography. In *Basque and (Paleo)Hispanic Studies in the wake of Michelena's work. Proceedings of the First Conference of the Koldo Mitxelena Chair*, ed. por Joaquín Gorrochategui, 109-146. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU.

Urkizu, Patri, ed. 1971. Tresora hirur linguayetakua Frantzesa, Española eta Heskuara [Tesouro das três línguas francesa, espanhola e basca]. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 5: 175-191.

Urkizu, Patri. 1989. *Pierre d'Urteren hiztegia* [O dicionário de Pierre d'Urte]. Donostia/San Sebastián: Universidad de Deusto-EUTG.

Urquijo, Julio. 1907. *Obras vascongadas del doctor labortano Joannes d'Etcheberri (1712)*. Paris: Paul Geuthner.

Urquijo, Julio. 1911. Les études basques: leur passé, leur état présent et leur avenir. *Revista Internacional de los Estudios Vascos* 5: 560-580.

Urquijo, Julio. 1919. Estado actual de los estudios relativos a la lengua vasca. In *I Congreso de Estudios Vascos*, 403-427. Bilbao: Eusko Ikaskuntza-Sociedad de Estudios Vascos.

Villasante, Luis, ed. 1969. Gramática Bascongada. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* 3: 3-169.

Vinson, Julien. 1891-1898. *Essai d'une bibliographie de la langue basque*, 2 vols. Paris: Maisonneuve.

Vinson, Julien. 1892. *Les petites oeuvres de Silvain Pouvreau*. Chalon-sur-Saône: L. Marceau.

Vollmann, Ralf. 2002. 'Das Vorschreiten von der Ursach zur Wirkung': Wilhelm von Humboldts Kasuskonzeption in seinen Arbeiten zum Baskishen. *Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft* 12(2): 209-236.

Webster, Wentworth, ed. 1900. *Grammaire Cantabrique Basque faite par Pierre d'Urte*. Bagnères-de-Bigorre: D. Bérot.

Zabaltza, Xabier. 2018. *Pizkunde: los «renacimientos» de la lengua vasca*. *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna* 11: 86-107. DOI: <https://doi.org/10.7203/scripta.11.12586>.

Zelaieta, Angel, ed. 1988. Rafael Micoleta Çamudio: *Modo Breue de aprender la lengua vizcayna*. *Hizkuntza eta Literatura* 7: 133-214.

Zelaieta, Angel, ed. 1995. *Rafael Mikoletaren era llaburra* [O modo breve de Rafael Micoleta]. Bilbao: AEK.

Zubiaur, José Ramón, 1990. *Las ideas lingüísticas vascas en el s. XVI (Zaldibia, Garibay, Poza)*. Donostia/San Sebastián: Universidad de Deusto-EUTG.

Zulaika Hernández, Josu M. 2014. Las fuentes vascas de la *Idea dell'Universo* de Lorenzo Hervás. *Litterae vasconicae: euskeraren iker atalak* 14: 167-209.

JOAN SOLÀ, UNA FIGURA CLAU DE LA GRAMATICOGRAFIA CATALANA

ABSTRACT

This chapter presents an overview of the trajectory and work of the Catalan linguist Joan Solà (Bell-lloc d'Urgell, 1940 - Barcelona, 2010). As an introduction with a contextualizing purpose, it provides general information about the Catalan language and its standardization process. Next, Joan Solà's academic and scientific career, his major work, and the most important awards and recognitions he received are presented. The core of the text is the characterization of the way he approached the study of linguistic phenomena. This characterization is done first broadly, and then it is illustrated with an example of spelling (his early proposal to reduce the number of diacritical accents) and another of syntax (his view of the codification of relative clauses). After mentioning other aspects of normative syntax he addressed, the text makes a brief reference to Solà's method and to the criteria that, in his opinion, had to be applied to address the update of syntactic norms, which he presented in his last lecture at the University of Barcelona. Throughout the text, necessarily panoramic, several references are presented that will allow interested readers to access more complete information.

KEY-WORDS

Joan Solà, Catalan linguistics, grammaticography, grammatical historiography, standard, codification.

RESUM

En aquest capítol es presenta d'una manera panoràmica la trajectòria i l'obra del lingüista català Joan Solà (Bell-lloc d'Urgell, 1940 – Barcelona, 2010). Com a introducció i amb una finalitat contextualitzadora, es proporciona una informació general sobre la llengua catalana i el seu procés d'estandardització. Tot seguit, i d'una manera resumida, es presenta la trajectòria acadèmica i científica de Joan Solà, la seva obra principal, i els premis i reconeixements més importants que va rebre. El nucli del text el constitueix la caracterització de la manera com afrontava l'estudi dels fenòmens lingüístics. Aquesta caracterització es fa en primer lloc d'una manera general, i a continuació s'il·lustra amb un exemple d'ortografia (la seva proposta primerenca de reduir el nombre d'accents diacrítics) i un altre de sintaxi (la seva visió de la codificació de les oracions subordinades de relatiu). Després d'esmentar altres aspectes de la sintaxi normativa que va abordar, el text fa una referència breu al mètode de treball de Solà i als criteris que, al seu entendre, s'havien d'aplicar per afrontar l'actualització de la normativa sintàctica, que va presentar en l'última classe que va fer a la Universitat de Barcelona. Al llarg del text, necessàriament panoràmic, es remet a diverses fonts que permetran als lectors interessats ampliar la informació que es presenta aquí.

PARAULES CLAU

Joan Solà, lingüística catalana, gramaticografia, historiografia gramatical, estàndard, codificació.

1 - INTRODUCCIÓ: LA CODIFICACIÓ DEL CATALÀ

El català és una llengua romànica occidental, situada entre les llengües gal·loromàniques i les iberoromàniques. Es parla en una àrea que inclou els territoris següents: al Principat d'Andorra, un petit estat independent situat al Pirineu; dins l'Estat espanyol, a Catalunya, una part del País Valencià, les Illes Balears, la Franja d'Aragó i el Carxe (Múrcia); a França, a la Catalunya del Nord (Departament dels Pirineus Orientals); i a Itàlia, a la ciutat de l'Alguer (Sardenya). És una llengua mitjana d'Europa, la que té un nombre de parlants més gran entre les no oficials de la Unió Europea: al voltant de 10 milions de persones (Sorolla 2013).

Figura 1: el territori on es parla català.
 Font: Institut Ramon Llull.

El procés d'estandardització del català va començar a principis del segle xx a Catalunya, en un context de recuperació de la identitat i la cultura catalanes. Els dos segles anteriors, després de la guerra de Successió i l'arribada de Felip V al tron d'Espanya, el català, com totes les altres llengües de l'Estat que no fossin el castellà, havia estat prohibit, per mitjà dels Decrets de Nova Planta, en tots els usos públics de la llengua, entre altres l'Administració i l'ensenyament.

El 1907 es va fundar a Barcelona l'Institut d'Estudis Catalans i el 1911, dins seu, la Secció Filològica, que es va constituir com a acadèmia de la llengua catalana i va rebre l'encàrrec d'establir-ne la normativa. Sota la direcció de Pompeu Fabra, aquest encàrrec es va concretar en la publicació de les *Normes ortogràfiques* (1913), el *Diccionari ortogràfic* (1917), la *Gramàtica catalana* (1918 [1933]) i el *Diccionari general de la llengua catalana* (1932). Amb aquestes eines bàsiques, la codificació fundacional del català quedava culminada i el procés d'estandardització de la llengua es posava en marxa.

La derrota republicana a la Guerra Civil Espanyola va significar l'arribada d'un nou període de prohibició de l'ús públic de totes les llengües

de l'Estat espanyol que no fossin el castellà. Durant quaranta anys, la llengua i la cultura catalanes van sobreviure bàsicament en l'ús privat i en la clandestinitat. Amb la mort del dictador Francisco Franco i el final de la dictadura franquista, va començar la represa. La incorporació del català, en graus diversos, en l'ús de les administracions i dels mitjans de comunicació, i la represa de l'activitat cultural, van fer necessària l'actualització de la normativa fundacional i van fer evident que s'havia d'adaptar a les necessitats comunicatives de l'últim quart del segle xx. Els primers resultats d'aquest procés d'actualització van ser els dos volums de la *Proposta per a un estàndard oral de la llengua catalana* (IEC: 1990 i 1992), dedicats a la fonètica i la morfologia, respectivament, elaborats i publicats per la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans. Se'n poden destacar, des del punt de vista gramaticogràfic, dos aspectes innovadors: el plantejament en forma de proposta i l'atenció a la llengua oral formal.

L'actualització de la normativa en el camp del lèxic va arribar amb la publicació del *Diccionari de la llengua catalana* (1995), el DIEC, que es va elaborar a partir del diccionari normatiu precedent, el del 1932. Arran de la publicació del DIEC es van fer alguns retocs en l'ortografia.

L'actualització de la gramàtica va trigar una mica més. No va ser fins al 2016 que l'Institut d'Estudis Catalans va publicar la *Gramàtica de la llengua catalana*, la GIEC, una obra institucional i d'elaboració col·lectiva que, com a principal novetat, introduïa d'una manera sistemàtica la variació funcional en la configuració de la normativa. En el tram final d'elaboració de la GIEC es va decidir tornar a retocar l'ortografia i recollir tots els canvis, menors, que s'hi havien introduït des del 1913 en una obra nova, l'*Ortografia catalana*, l'OIEC (2017), que també va permetre incorporar criteris ortogràfics que fins aleshores no s'havien tingut en compte (per exemple, l'ús de l'apòstrof davant de símbols, cometes o cursiva).

2 - QUI ERA JOAN SOLÀ¹

Joan Solà va néixer el 1940 a Bell-lloc d'Urgell, un poble de prop de Lleida. Quan tenia deu anys va ingressar en el seminari de Lleida i hi va estudiar el batxillerat. Es va diplomiar en magisteri a l'Escola Normal, també de Lleida, el 1959. Del 1960 al 1965 va estudiar Filologia Clàssica a la Universitat de Barcelona i el 1970 es va doctorar amb la tesi "Problemes actuals de la gramàtica catalana: 1. La negació" (Solà 1970), dirigida pel

¹ L'exposició virtual "Joan Solà, bibliòfil" proporciona informació sobre diverses facetes de la seva trajectòria, i també inclou una breu biografia il·lustrada, elaborada per la seva filla Nausica. Es pot consultar a l'adreça: <<https://crai.ub.edu/ca/coneix-el-crai/biblioteques/biblioteca-lletres/exposicio-virtual-solabibliofil>> <consulta: 03/03/2023>.

professor Antoni M. Badia i Margarit i amb un títol que ja feia preveure cap a on anirien els seus interessos en relació amb la gramàtica catalana.

Abans de doctorar-se va entrar com a professor ajudant a l'aleshores Departament de Llengua Catalana de la Universitat de Barcelona. Posteriorment, el 1983, va obtenir la càtedra de Filologia Catalana. Va ser professor de la Universitat de Barcelona fins al 2010, any en què va passar a ser-ne professor emèrit. Malauradament, va morir pocs mesos més tard, l'octubre d'aquell mateix any.

El 1999 va entrar a formar part de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans, l'acadèmia de la Llengua catalana, com ja he dit, i va participar d'una manera destacada, com veurem, en l'elaboració de la part de sintaxi de la nova gramàtica normativa.

3 - L'OBRA DE JOAN SOLÀ

Sense cap pretensió d'exhaustivitat, podem considerar que l'obra principal de Joan Solà consta de les publicacions que detallo tot seguit.²

3.1 - Gramàtica

- 1972-73** *Estudis de sintaxi catalana* (1 i 2)
1986 *Sintaxi generativa catalana* (amb Sebastià Bonet)
1987 *Qüestions controvertides de sintaxi catalana*
L'obra de Pompeu Fabra
1990 *Lingüística i normativa*
1994 *Sintaxi normativa: estat de la qüestió*
2002 *Gramàtica del català contemporani (Gcc)*³ (amb M. Rosa Lloret, Joan Mascaró i Manuel Pérez Saldanya, dirs.)
2005-21 *Obres completes* de Pompeu Fabra (amb Jordi Mir, dirs.)
2011 "Construcció d'una sintaxi normativa. Criteris. Exemples"
(a Solà 2011)

Tot i que no es pot considerar una obra seva, crec que també cal esmentar aquí la nova gramàtica normativa, la GIEC. Perquè, pel fet que va ser el

² Vegeu la referència completa de totes les obres de Joan Solà citades en aquest text a la bibliografia final, i una bibliografia exhaustiva, que també inclou conferències i parlaments de diversa mena, a Nogué, Boix, Bonet i Payrató, eds. (2010: 239-292), a cura de Nausica Solà i Xavier Fargas. Aquest volum conté deu estudis relacionats amb Solà, elaborats per col·laboradors seus.

³ La *Gcc* és una obra descriptiva que constitueix un punt d'inflexió en l'estudi de la gramàtica catalana. Consta de tres volums d'unes mil pàgines cadascun, dos dels quals estan dedicats a la sintaxi, i l'altre a la fonologia i la morfologia. És una gramàtica comparable, pel seu contingut i objectiu a la *Grande grammatica italiana di consultazione* (Renzi, Salvi i Cardinaletti, eds. 1988-95), la *Gramàtica descriptiva del español* (Bosque i Demonte, eds., 1999) i la *Cambridge Grammar of the English Language* (Huddleston i Pullum 2002).

primer ponent de la part de sintaxi, la seva hi petjada és, sens dubte, important, i també per la seva influència en la concepció mateixa de l'obra.⁴

3.2. Historiografia gramatical

- 1977** *Del català incorrecte al català correcte*
Història dels criteris de correcció lingüística
- 1991** *Episodis d'història de la llengua catalana*
- 1995** *Gramàtica i lexicografia catalanes: síntesi històrica*
(amb Albert Rico)
- 1998** *Història de la lingüística catalana 1775-1900. Repertori crític* (amb Pere Marcet)
- 2007** *Pompeu Fabra: vida i obra* (amb Jordi Ginebra)

3.3 - Altres

Joan Solà va publicar amb el seu col·lega i amic Josep Maria Pujol dues obres sobre aspectes gràfics i tipografia: *Tractat de puntuació* (1989) i *Ortotipografia* (1995). La seva obra i el seu llegat també han tingut un component aplicat: va dirigir el llibre d'estil de dos organismes tan importants com "la Caixa" (1991), una de les entitats bancàries més importants de Catalunya i de l'Estat, i l'Ajuntament de Barcelona (1995). Més enllà de la incidència que aquests dos llibres d'estil han tingut en els usos de les dues entitats per a les quals van ser concebuts, els criteris que s'hi van adoptar també han estat aplicats per altres entitats i organismes públics i privats, i per tant han abastat una part important de l'ús públic de la llengua des de finals del segle xx.

Joan Solà també va participar en l'edició de volums col·lectius de caràcter divers (per exemple, els dedicats a Joan Coromines i l'enciclopèdia *Gran Larousse Català*) i va assessorar l'elaboració de materials didàctics com llibres de text i el mètode d'aprenentatge de català com a L2 *Digui, digui* (1984), amb el qual van aprendre català desenes de milers de no catalanoparlants durant més de vint anys.

Finalment, Solà va dedicar una part important de la seva activitat professional a divulgar la recerca que feia, i ho va fer, més enllà de l'àmbit científic i docent, donant conferències i entrevistes, participant en actes diversos, i amb més d'un miler d'articles de premsa, de periodicitat normalment setmanal, des del 1976 fins una setmana abans de morir. Aquests articles tractaven de qüestions de gramàtica, i de lingüística en general, però també de qüestions socials i polítiques relacionades amb la

⁴ Així ho explicita Marí (2010). Isidor Marí, també lingüista, va ser company de Joan Solà a la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans, i dins seu, a la Comissió de Gramàtica.

llengua catalana. Els reculls següents n'inclouen una selecció de dimensions prou considerables:

- 1977** *A l'entorn de la llengua*
- 1993** *La llengua, una convenció dialèctica*
- 1999** *Parlem-ne*
- 2003** *Ensenyar la llengua*
- 2009** *Plantem cara*

4 - PREMIS I RECONeixEMENTS

Al llarg de la seva trajectòria acadèmica, Joan Solà va rebre reconeixements molt diversos, que es van intensificar en els últims anys de la seva vida. Tot seguit en tenim una tria:⁵

- 1982** Inauguració del curs 1982-83 a la Universitat de Barcelona, amb la lliçó “Pompeu Fabra i la gramàtica catalana”, que es va publicar posteriorment (Solà 1984a)
- 2005** Inauguració del curs 2005-06 a la Universitat de Barcelona, amb la lliçó “Joan Coromines com a exemple”, que també es va publicar (Solà 2005)
- 2005** Creu de Sant Jordi, Generalitat de Catalunya
- 2009** Doctorat *honoris causa*, Universitat de Lleida
- 2009** Premi d'Honor de les Lletres Catalanes, Òmnium Cultural (la màxima distinció de la cultura catalana)
- 2009** Discurs al Parlament de Catalunya, “La paraula”. Joan Solà va ser la primera, i fins ara única, persona de la “societat civil” que va ser convidada a adreçar-se als diputats
- 2010** *L'homenatge no convocat*, immediatament després de la seva mort; agrupa 329 escrits de condol i, com el seu nom indica, va ser un homenatge totalment espontani (consultable a: <<https://vpamies.dites.cat/2010/10/lhomenatge-no-convocat-escrits-de.html>> <consulta: 29/04/2022>)

5 - L'ACTITUD DE JOAN SOLÀ DAVANT LA LLENGUA I DAVANT LA NORMA

El títol de les dues lliçons que Joan Solà va donar com a inauguració de curs a la Universitat de Barcelona, deixa entreveure, i de fet era així, que Pompeu

⁵ Els discursos corresponents al doctorat *honoris causa*, al Premi d'Honor de les Lletres Catalanes i al Parlament de Catalunya, es van incloure al llibre pòstum Solà (2011).

Fabra i Joan Coromines eren dos lingüistes de referència per a Joan Solà. Però, ¿per què Joan Solà és un lingüista i un gramàtic de referència per a la llengua catalana i per a la gent que l'estudia i hi treballa? ¿Per què, quan va morir, se'l va posar al nivell, justament, de Pompeu Fabra i Joan Coromines?⁶

Per respondre aquestes preguntes faré una caracterització general de l'actitud de Joan Solà davant dels fenòmens lingüístics i, especialment, normatius, i la il·lustraré amb diversos exemples procedents de diferents moments de la seva trajectòria.

Des del començament de la seva carrera acadèmica, Solà va adoptar una perspectiva que no assumia acríticament les solucions normatives proposades per Pompeu Fabra o pels gramàtics que les van divulgar, interpretar (sovint d'una manera restrictiva) i ampliar.⁷ Des dels primers estudis (la tesi doctoral i els *Estudis de sintaxi catalana* (1972-73)), Solà va entendre que el llegat de Fabra, de la codificació fundacional en definitiva, demanava una mirada oberta que permetés completar-lo i, sempre que calgués, retocar-lo i actualitzar-lo. Només així es podria dotar el català d'un model de referència que fos apte per a les necessitats de les últimes dècades del segle xx, i posteriorment per a les primeres del segle xxi. Tot plegat aparellat, sense contradicció, i això vull destacar-ho, amb l'estudi i la valoració extremadament positiva de l'obra de Fabra i de la seva contribució decisiva a la recuperació del prestigi i l'ús públic de la llengua.⁸

No era, ni molt menys, la posició dominant en aquells anys, i la seva actitud va ser vista amb recel durant molt de temps. Joan Solà era considerat un heterodox per molts acadèmics (tant de la universitat com de l'acadèmia de la llengua), professors i correctors de català. La seva relació amb l'Institut d'Estudis Catalans, i en concret amb la Secció Filològica, no va ser, durant anys, gens fàcil. Malgrat això, el 1999 va ser elegit membre de l'acadèmia, com ja he dit, i poc després va rebre l'encàrrec de dissenyar la part de sintaxi de la nova gramàtica normativa i de redactar la primera versió dels capítols corresponents. En el temps que hi va poder treballar, va redactar aproximadament la meitat de les primeres versions dels capítols de sintaxi. Posteriorment se sotmetrien a discussió a la Comissió de Gramàtica i s'acabarien aprovant, molts ja després de la seva mort i amb els retocs que la majoria va sol·licitar, en el ple de la Secció Filològica.⁹

Però vegem com es concreta aquesta actitud en el tractament que va donar Joan Solà a diversos fenòmens. Intentaré il·lustrar l'exposició amb exemples que puguin ser d'interès per als lectors que treballen en altres llengües, més enllà de la seva aplicació de la llengua catalana.

⁶ Vegeu, per exemple, Cornudella (2010) i Mari (2010).

⁷ Sobre el caràcter restrictiu de bona part de la interpretació de la gramàtica normativa de Fabra, vegeu Benavent (2020) i, d'una manera més detallada, Benavent (2018).

⁸ Vegeu, per exemple, Ginebra i Solà (2006).

⁹ Ho expliquen amb una mica més de detall Rigau i Mir (2021: 6).

5.1 - Joan Solà i l'ortografia

Començaré amb un exemple d'ortografia, que té interès en si mateix, però també pel moment en què Solà el va plantejar.

El 1968, encara en ple franquisme i amb 28 anys, Joan Solà va participar en el I Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, que va tenir lloc a Estrasburg, amb una ponència sobre ortografia en què defensava la simplificació de diverses regles, entre altres la reducció del nombre de paraules que porten accent diacrític i la supressió de les excepcions en la regla d'apostrofació de l'article i el pronom àton femení singular. El text de la seva ponència, originàriament en francès, el va publicar posteriorment en català, el 1990. Els seus arguments en relació amb els accents diacrítics eren els següents (la negreta és meva):

Ens sembla que aquest és un dels punts de la nostra ortografia que valdria la pena simplificar, i que l'operació es podria fer sense gaires dificultats. [...] [S]erà útil de fer alguna reflexió general sobre aquesta qüestió, d'acord amb la visió funcional i moderna dels fets lingüístics: **visió funcional oposada a la visió clàssica, que era més aviat morfològica**. Aquesta visió és **més econòmica** i, a fi de comptes, **més pedagògica**.

[...] L'ús de l'accent en el cas que ens ocupa suposa les condicions següents:

a) que la paraula afectada tingui algun homògraf; [...]

b) que els homògrafs formin part d'una mateixa categoria sintàctica (o que en puguin formar part fàcilment), és a dir, que siguin intercanviables en una frase;

c) que, en un percentatge notable de casos, el context no permeti entendre el sentit, almenys amb una rapidesa suficient;

d) que aquestes paraules siguin d'un ús prou normal i freqüent perquè valgui la pena de prendre-les en consideració i **sobrecarregar l'ortografia**.

[...] Però resulta que:

a) d'aquestes 90 paraules, unes disset no tenen homògraf: porten un accent perquè són derivats, compostos o formes flexionals d'altres paraules que en porten; [...] aquest criteri, però, no s'aplica sempre...; [...]

b) la majoria d'aquests homògrafs no es poden confondre en un text, perquè pertanyen a categories sintàctiques tan diferents com, per exemple, el substantiu i l'article contracte (*pèl*, fr. "poil", i *pel*, fr. "pour", "par le"), o també perquè el seu lloc a la frase és totalment diferent (*vós*, pronom fort, i *-vos*, pronom enclíctic);

c) uns quants (cap a 15) són paraules d'un àmbit molt especialitzat o d'un ús molt limitat, paraules dialectals o fins i tot totalment desconegudes (almenys nosaltres no les hem trobades mai).

[...] Aquestes constatacions, i d'altres que no cal afegir aquí, demostren que la llista s'ha establert amb poc criteri: s'han confós o s'han valorat poc els diferents punts de vista, fonètic, sintàctic, morfològic; s'han tingut en compte uns homògrafs i no se n'ha tingut en compte uns altres de tan (o tan poc) importants com els primers, etc.

(Solà 1990 [1968]: 26-29)¹⁰

¹⁰ Durant l'elaboració de les *Normes ortogràfiques* (1913), no hi va haver unanimitat a l'hora d'establir els criteris que s'haurien de seguir per distingir les paraules homògrafes. El 1911 la Secció Filològica n'havia de fer la llista completa, i mentrestant s'accentuarien els casos en què es considerés indispensable per claredat (Fabra 1911: 182). D'altra banda, inicialment, i en contra del criteri de Pompeu Fabra, es va decidir accentuar les dues paraules afectades (*vènen*, de *vendre*, i *vènen*, de *venir*, posem per cas). No va ser fins a la publicació del *Diccionari ortogràfic* (1917) que Fabra va poder simplificar la regla limitant l'accentuació excepcional a un sol element, el tònic quan l'oposició era entre una paraula accentuada i una d'àtona (*pèl/pel*, per posar un dels exemples citats per Solà) i el que havia de portar accent greu quan totes dues eren paraules amb accent (només *vènen*, de *venir*, i no *venen*, de *vendre*), criteri que afectava una setantena de paraules (Segarra 1985: 335-336). Sembla, doncs, que la norma que es va acabar imposant no coincideix amb el que hauria volgut Fabra, sinó que és el resultat d'una negociació més o menys implícita entre criteris oposats.

La perspectiva crítica que trobem en la citació precedent, acompanyada d'una preocupació fonda per l'ensenyament de la llengua que el va acompanyar sempre, és especialment meritòria en un context de prohibició de l'ús públic de la llengua, en què el català només s'ensenyava en cercles molt reduïts, sovint clandestins. És un context que més aviat afavoreix actituds de resistència lingüística i criteris puristes, i aquest va ser també el cas del català. Però Solà remava contra corrent ja aleshores, i en certa mesura va remar contra corrent tota la vida.

L'OIEC, publicada el 2017, va reduir dràsticament el nombre de paraules que porten accent diacrític: d'unes 150 a 15 (més 6 plurals). No podem saber si Joan Solà hauria estat d'acord amb la solució que es va adoptar, amb les 15 paraules concretes que han mantingut l'accent, però sigui com sigui la reducció esmentada va en la línia del que ell va proposar quasi cinquanta anys abans.

5.2 - Joan Solà i la sintaxi

Joan Solà va dedicar la major part de la seva recerca a la sintaxi. Vegem ara com va tractar un dels fenòmens que més va estudiar els últims anys de la seva trajectòria, tant des d'un punt de vista descriptiu com normatiu: les subordinades de relatiu. Començarem amb dos fragments del capítol que hi va dedicar a la *Gcc*, el seu capítol dins d'aquesta gramàtica:

Les modalitats cultes escrites de les principals llengües del nostre entorn han adoptat pel que fa al relatiu un criteri d'actuació que es pot desglossar en les característiques següents: *a)* en principi, s'adopten unes estructures que són continuació de les llatines, i es desestimen el sistema de les llengües orals; *b)* s'hi afegeix una regla de tipus lògic que ve a omplir o almenys a dissimular qualsevol llacuna de tipus pràctic o teòric: la regla diu que no hi pot haver cap altre pronom coreferent amb el relatiu (sense aclarir en quins àmbits ni altres detalls); *c)* es desestimen (millor dit, s'ignoren) certs matisos prou visibles i fins necessaris que impliquen duplicació pronominal. Pel que fa concretament a la duplicació pronominal [...], les veus revisionistes s'han anat fent cada cop més nombroses, avalades i impulsades per la persistència tenaç dels sistemes orals, que afecten els sistemes estàndard fins a fer-los esdevenir de fet en algun punt, inevitablement, sistemes mixtos [...].

(*Gcc* 2002: § 21.1.1)

Contra el que la tradició llatinitzant de les gramàtiques escolars pressuposa o afirma, les llengües orals posseeixen un «sistema coherent y perfectamente estructurado» que consisteix en el següent: en l'«oració de relatiu» usen un *que* conjunció i no pas relatiu (en podem dir, amb Cid, «conjunció relativa») i adopten una estratègia *màximament econòmica* per aclarir la funció de l'antecedent dins aquesta oració.

(*Gcc* 2002: § 21.5.7)¹¹

¹¹ Solà es refereix a l'article següent: Carlos Cid Abasolo (1999): "Cláusulas relativas con conjunción en las lenguas románicas, eslavas y vasca". *Revista de Filología Románica* (Madrid) 16, 267-288.

Diversos exemples del sistema oral del català, extrets del seu capítol, poden ajudar a entendre el que diu Solà:

1. T'he enviat els préssecs **que** et vaig parlar
(versió "culta": *T'he enviat els préssecs de **què** / dels **quals** et vaig parlar*)
2. Faltaven dos quilòmetres per al poble **que** anàvem
(versió "culta": *Faltaven dos quilòmetres per al poble **on** / a **on** anàvem*)
3. Ho donarem al noi **que** ho vas donar tu
(versió "culta": *Ho donarem al noi a **qui** / al **qual** ho vas donar tu*)
4. El xiquet **que li** vaig dir que em portara el diari no em va fer gens de cas
(versió "culta": *El xiquet a **qui** / al **qual** vaig dir que em portara el diari no em va fer gens de cas*; extret, al seu torn, d'un text de Pelegrí Sancho)
5. Et presentaré l'advocat **que sense ell** no hauríem guanyat el plet
(versió "culta": *Et presentaré l'advocat **sense el qual** no hauríem guanyat el plet*)
6. Parleu amb la noia **que el seu** germà treballa a l'ajuntament
(versió "culta": *Parleu amb la noia el germà **de la qual** treballa a l'ajuntament*)

Com veiem, Joan Solà es mostra partidari d'una codificació que prengui la distància necessària de la tradició gramatical precedent, que tingui en compte l'ús oral de la llengua i que s'hi acosti. Però aleshores, ¿quina valoració feia de les solucions que va proposar Fabra en la normativa fundacional, les que corresponen a la versió "culta" dels exemples anteriors? Trobem la resposta a aquesta pregunta en el text publicat de la lliçó que correspon a la inauguració del curs 1982-83 a la Universitat de Barcelona, a què m'he referit més amunt (§ 4), lliçó que, com hem vist, Solà va dedicar a la figura de Pompeu Fabra:

El sistema normatiu del relatiu és un cas tan interessant com el dels pronoms febles: per un gramàtic del segle XIX era inacceptable que cada forma de relatiu no tingués la funció i la forma específiques que la tradició llatinitzant li atribuïa. Però ara no es tractava solament de posar fre a les solucions de la llengua parlada, normalment considerades «vulgars»: es tractava també de no singularitzar-se dins la comunitat de llengües cultes europees, que aguantaven fèrriament (també amb prou feines i fatigues) el sistema llatinitzant. Realment era més còmode seguir aquesta tradició que no pas haver-se d'enfrontar amb la tasca de descriure el sistema del relatiu de la llengua parlada i elevar-lo a la categoria de la llengua escrita. Però, en un moment que la nostra llengua escrita presentava precisament en aquest punt qui-sap-les defectuositats i que disposàvem d'un home excepcional per introduir a la llengua qualsevol tipus de millora, no podem deixar de lamentar la pèrdua d'una ocasió irrecuperable d'aproximar per sempre el català escrit al parlat en un punt tan crucial de la gramàtica.

Si no volem ser injustos amb aquest home, no perdem de vista, tanmateix, els condicionaments generals a què estava sotmès [...]. Vull dir que, si hagués passat per la ment de Fabra de rescatar per a la llengua escrita el relatiu parlat, a molts escriptors i teoritzadors potser se'ls hauria fet massa costa amunt d'acceptar un canvi tan radical, de la mateixa manera que no pogueren suportar l'eliminació de les hacs de la nostra ortografia.

(Solà 1984: 36-37)

De fet, Joan Solà va començar a adoptar, si es vol d'una manera tímida, alguna de les construccions relatives no normatives, concretament la duplicació de pronom relatiu i pronom feble, en els últims textos que va escriure, entre altres “Construcció d’una sintaxi normativa. Criteris. Exemples” (a Solà 2011), ja esmentat quan m’he referit a la seva obra gramatical. Marta Busquets, en el seu estudi sobre el tractament normatiu de les oracions de relatiu, ho explica així, comentant un exemple de duplicació de relatiu i pronom feble (*la Comissió de Gramàtica va descobrir detalls dels quals abans, com a molt, se’n tenia una vaga notícia*), extret d’aquest text:

Aquesta oració s’ha de veure com una decisió conscient de col·locar el clític en una estructura que a l’autor li semblava més natural construïda amb aquesta partícula. Cal tenir en compte que en el moment de redactar aquest text Solà ja havia escrit el capítol de la *Gramàtica del català contemporani* dedicat a les oracions de relatiu, on s’analitzen àmpliament les construccions amb duplicació pronominal, i havia participat en l’elaboració del capítol de la GIEC que tracta aquestes estructures. L’exemple [...], per tant, s’ha d’interpretar com una tria intencionada de l’autor i una mostra més que les relatives amb duplicació pronominal, més enllà del que estableix la normativa, són construccions que també es mantenen en la llengua elaborada i que en certs casos esdevenen les més respectuoses amb la naturalitat expressiva i la intuïció lingüística dels parlants, fins i tot quan s’utilitzen fora dels registres informals.

(Busquets 2020: 135)

Altres aspectes de la sintaxi que Joan Solà va estudiar, i sobre els quals va fer propostes normatives, són els següents (indico amb un signe + els que han estat incorporats seguint el seu criteri a la GIEC):

1. Ordre dels constituents de l’oració: dislocacions, “pleonasmes”... (+)
2. Construccions inacusatives, incloent-hi la concordança del verb *haver-hi* (+)¹²
3. El valor intensificador i abstractiu de l’article
4. Alguns usos dels pronoms àtons del català: *hi posa, hi diu*, impersonals (+)
5. La concordança en subjectes amb noms col·lectius: *la gent parla/parlen massa* (+)
6. Gramaticalització d’interjeccions: *sisplau* (‘por favor’, ‘s’il-vous-plaît’), *esclar* (‘claro’)
7. La locució preposicional *d’aquí (a) deu dies* (+)
8. La construcció *pizzes per emportar(-se(-les))* (+)

I molts altres.

¹² L’acceptació de la concordança del verb *haver-hi* no ha estat pas exempta de polèmica. De fet, a partir d’una formulació que no és, certament, la més clara possible, no tots els experts consideren que s’hagi acceptat. A Nogué (2018), d’una manera sintètica, i a Nogué (2023), d’una manera més detallada i des d’una perspectiva historiogràfica de cent anys de tractament gramatical, es poden trobar els arguments que avalen que la GIEC l’accepta.

6 - ALTRES

Tot i que és una qüestió que requeriria un estudi aprofundit, em referiré breument al mètode de treball que es desprèn dels estudis de Joan Solà. Abans d'arribar a conclusions de cap mena, solia atendre, en relació amb l'estructura analitzada: l'ús en la llengua antiga, l'ús en la llengua contemporània, la comparació entre usos orals i usos escrits, la comparació amb altres llengües, els usos en llatí i grec, l'estudi de multitud d'exemples reals, una anàlisi detallada que solia incloure quadres extensos, la relació amb altres fenòmens (que es desprèn de la concepció de la llengua com un tot), etc.

I acabaré aquest text amb l'última aportació que va fer Solà a l'estudi de la sintaxi: la presentació dels criteris que, a parer seu, havien de regir l'actualització de la normativa sintàctica, a l'última lliçó que va donar com a professor de la Universitat de Barcelona, quan es va jubilar, ja esmentada més amunt. El text d'aquesta lliçó es va publicar pòstumament, juntament amb altres, en un volum que el mateix Solà va tenir temps de preparar els últims mesos de la seva vida (Solà 2011), text al qual remeto per a una explicació més detallada, i que ja he esmentat més amunt a propòsit de l'ús del mateix Solà quan parlava de les subordinades de relatiu. Citaré els criteris amb el títol que els va donar el mateix Solà, i només en algun cas hi afegiré una petita explicació, també extreta del seu propi text, que pot facilitar-ne la comprensió:

- A. Distingir allò que és intern a la llengua d'allò que hi és extern
- B. Integrar els grans dialectes (“Fabra no va poder arribar-hi”)
- C. Aprofitar la informació acumulada
- D. Ser realistes (“acceptar certs fets de llengua”)
- E. Treballar especialment per a les generacions que pugen (“sintaxi normativa al màxim de clara i raonable”)
- F. Adhesió o aversió personal / sentimental

Aquests criteris ajuden a entendre en part les característiques de la part de sintaxi de la GIEC, i han de contribuir en un futur, esperem que no gaire llunyà, a determinar quina ha estat la contribució concreta de Joan Solà en el text: fins a quin punt els criteris aprovats coincideixen amb la seva proposta inicial i en quins casos aquesta proposta ha estat retocada o substituïda, tant en la Comissió de Gramàtica com en el ple de la Secció Filològica. El text mateix de Solà suggereix que l'últim criteri pot haver tingut un pes important en els retocs o canvis que es puguin haver introduït a la seva proposta inicial.¹³

¹³ Fàbregas (2022) és, fins on jo sé, el primer estudi que inclou aquesta perspectiva en l'estudi de la gramàtica normativa catalana.

7 - CLOENDA

L'estudi gramatical, la normativa i l'ús del català en contextos formals, no serien els mateixos sense l'obra de Joan Solà. Malgrat totes les dificultats i reticències, és indubtable que la seva influència ha deixat un rastre ben marcat en l'ús formal de la llengua. I en la mesura que aquest ús formal acaba influïent en el conjunt dels registres i usos de la llengua, i jo crec que és així, crec que es pot afirmar que la llengua catalana avui no seria la mateixa sense la seva obra i la seva influència.

BIBLIOGRAFIA CITADA

Benavent Llinares, Laia (2018). *La transmissió de les segones opcions de la Gramàtica catalana de Pompeu Fabra (1918)*. Treball final de màster. Universitat de Barcelona. Departament de Filologia Catalana i Lingüística General. (Accessible a: <http://hdl.handle.net/2445/144199> <Consulta: 29/04/2022>.)

Benavent Llinares, Laia (2020). “Les segones opcions de Fabra (1918) a la GIEC (2016)”. Dins: Josep Murgades, Neus Nogué i Eloi Bellés (eds.). *Pompeu Fabra, a la Universitat i de la Universitat*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 95-115. (Obra descarregable a: <http://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/174595> <Consulta: 03/03/2023>.)

Bosque, Ignacio, i Violeta Demonte (eds.) (1999). *Gramàtica Descriptiva de la Lengua Española*. 3 vol. Madrid: Espasa Calpe.

Busquets de Jover, Marta (2020). “De la *Gramàtica catalana* (1918) de Pompeu Fabra a la GIEC (2016): les oracions de relatiu amb duplicació pronominal”. Dins: Josep Murgades, Neus Nogué i Eloi Bellés (eds.). *Pompeu Fabra, a la Universitat i de la Universitat*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 117-138. (Obra descarregable a: <http://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/174595> <Consulta: 03/03/2023>.)

Cornudella, Jordi (2010). “«Brillo!»”. *El Punt Avui*, 28/10/2010. (Consultable a: <http://www.elpuntavui.cat/cultura/article/19-cultura/322781-brillo.html>; Consulta: 29/04/2022>.)

DIEC = Institut d'Estudis Catalans. Secció Filològica (1995 [2007]). *Diccionari de la llengua catalana*. Barcelona; Palma de Mallorca; València: Edicions 3 i 4; Enciclopèdia Catalana; Moll; Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Fabra, Pompeu (1911 [2008]). *Qüestionari Fabra*. Dins: Jordi Mir i Joan Solà (dirs.). *Pompeu Fabra. Obres completes*. Barcelona; València; Palma de Mallorca: Enciclopèdia Catalana; Edicions 62; Edicions 3i4; Editorial Moll. Vol. 4.

Fabra, Pompeu (1913 [2008]). *Normes ortogràfiques*. Dins: Jordi Mir i Joan Solà (dirs.). *Pompeu Fabra. Obres completes*. Barcelona; València; Palma de Mallorca: Enciclopèdia Catalana; Edicions 62; Edicions 3i4; Editorial. Moll. Vol. 4.

Fabra, Pompeu (1917 [2008]). *Diccionari ortogràfic*. Dins: Jordi Mir i Joan Solà (dirs.). *Pompeu Fabra. Obres completes*. Barcelona; València; Palma de Mallorca: Enciclopèdia Catalana; Edicions 62; Edicions 3i4; Editorial Moll. Vol. 4.

Fabra, Pompeu (1918 [1933] [2008]). *Gramàtica catalana*. Dins: Jordi Mir i Joan Solà (dirs.). *Pompeu Fabra. Obres completes*. Barcelona; València; Palma de Mallorca: Enciclopèdia Catalana; Edicions 62; Edicions 3i4; Editorial Moll. Vol. 6.

Fabra, Pompeu (1932 [2007]). *Diccionari general de la llengua catalana*. Dins: Jordi Mir i Joan Solà (dirs.). *Pompeu Fabra. Obres completes*. Barcelona; València; Palma de Mallorca: Enciclopèdia Catalana; Edicions 62; Edicions 3i4; Editorial Moll. Vol. 5.

Fàbregas Vila-Puig, Sergi (2022). *Joan Solà i la normativa: l'elisió de preposició davant de conjunció*. Treball final de grau. Universitat de Barcelona. Departament de Filologia Catalana i Lingüística General.

GIEC = Institut d'Estudis Catalans. Secció Filològica (2016). *Gramàtica de la llengua catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

Ginebra, Jordi, i Joan Solà (2007). *Pompeu Fabra: vida i obra*. Barcelona: Teide.

Huddleston, Rodney, i Geoffrey K. Pullum (2002). *The Cambridge Grammar of the English Language*. Cambridge: Cambridge University Press.

IEC (1990) = Institut d'Estudis Catalans. Secció Filològica (1990). *Proposta per a un estàndard oral de la llengua catalana (I, fonètica)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. [També publicat a Institut d'Estudis Catalans. Secció Filològica (1992). *Documents de la Secció Filològica II*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.]

IEC (1992) = Institut d'Estudis Catalans. Secció Filològica (1992). *Proposta per a un estàndard oral de la llengua catalana (II, morfologia)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. [També publicat a Institut d'Estudis Catalans. Secció Filològica (1996). *Documents de la Secció Filològica III*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.]

Marí, Isidor (2010). “La grandesa de Joan Solà, lingüista, mestre, referent cívic i amic”. *La Vanguardia*, 28/10/2020 (Consultable a: <https://www.lavanguardia.com/20101028/54060915769/la-grandesade-joan-sola-linguista-mestre-referent-civic-i-amic.html> <consulta: 29/04/2022>.)

Mir, Jordi, i Joan Solà (dirs.) (2005-20). *Pompeu Fabra. Obres completes*. Barcelona; València; Palma de Mallorca: Enciclopèdia Catalana; Edicions 62; Edicions 3i4; Editorial Moll.

Nogué, Neus, Emili Boix, Sebastià Bonet i Lluís Payrató (2010). *Joan Solà. 10 textos d'homenatge*. Barcelona: Empúries.

Nogué, Neus (2018 [2019]). *La nova normativa a la butxaca. L'Ortografia catalana i la Gramàtica de la llengua catalana: principals novetats*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Nogué, Neus (2023). “La concordança del verb *haver-hi*: de Pompeu Fabra a la nova normativa”. (Obra descarregable a: <http://dipositub.edu/dspace/handle/zuus/124360> <Consulta: 03/03/2023>.)

OIEC = Institut d'Estudis Catalans. Secció Filològica (2017). *Ortografia catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

Renzi, Lorenzo, Giampaolo Salvi, i Anna Cardinaletti (eds.) (1988-95). *Grande grammatica italiana di consultazione*. 3 vols. Bologna: il Mulino.

Rico, Albert, i Joan Solà (1995). *Gramàtica i lexicografia catalanes: síntesi històrica*. València: Universitat de València.

Rigau i Oliver, Gemma, i Jordi Mir i Parache (2021). *Joan Solà i Cortassa: semblança biogràfica*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

Segarra, Mila (1985). *Història de l'ortografia catalana*. Barcelona: Empúries.

Solà, Joan (1970). “Problemes actuals de la gramàtica catalana: 1. La negació”. Tesi doctoral. Barcelona: Departament de Llengua Catalana. Universitat de Barcelona. Dins: mar Font, Maite Puig i Joan Ramon Veny-Mesquida (eds.). In memoriam *Joan Julia-Muné. Miscelània d'homenatge*. Lleida: pagès, 187-206.

Solà, Joan (1972). *Estudis de sintaxi catalana/1*. Barcelona: Edicions 62.

Solà, Joan (1973). *Estudis de sintaxi catalana/2*. Barcelona: Edicions 62.

Solà, Joan (1977a). *Del català incorrecte al català correcte*. Barcelona: Edicions 62.

Solà, Joan (1977b [1984]). *A l'entorn de la llengua*. Barcelona: Laia.

Solà, Joan (1984). “Pompeu Fabra i la gramàtica catalana”. Dins: *Pompeu Fabra, Sanchis Guarner i altres escrits*. València: Eliseu Climent, ed.

Solà, Joan (1987a). *Qüestions controvertides de sintaxi catalana*. Barcelona: Edicions 62.

Solà, Joan (1987b). *L'obra de Pompeu Fabra*. Barcelona: Teide.

Solà, Joan (1990). *Lingüística i normativa*. Barcelona: Empúries.

Solà, Joan (ed.) (1992). *Sobre lexicografia catalana actual*. Barcelona: Empúries.

Solà, Joan (dir.) (1993). *Llibre d'estil*. Barcelona: Direcció de Comunicació de la Caixa d'Estalvis i Pensions de Barcelona.

Solà, Joan (1994). *Sintaxi normativa: estat de la qüestió*. Barcelona: Empúries.

Solà, Joan (dir.) (1995). *Llibre d'estil de l'Ajuntament de Barcelona*. Barcelona: Centre de Normalització Lingüística de Barcelona; Ajuntament de Barcelona.

Solà, Joan (1999 [2020]). *Parlem-ne. Converses lingüístiques*. Barcelona: Empúries.

Solà, Joan (2002). “Les subordinades de relatiu”. Dins: Solà, Lloret, Mascaró i Pérez Saldanya (dirs.), vol. 3, p. 2455-2565.

Solà, Joan (2005). *Joan Coromines com a exemple*. Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona.

Solà, Joan (2009 [2020]). *Plantem cara*. Barcelona: Empúries.

Solà, Joan (2011). *L'última lliçó. Parlaments polítics i acadèmics*. Barcelona: Empúries.

Solà, Joan, Maria Rosa Lloret, Joan Mascaró i Manuel Pérez Saldanya (dirs.) (2002 [2008]). *Gramàtica del català contemporani*. 3 vol. Barcelona: Empúries.

Sorolla, Natxo (2013). “Context demogràfic i econòmic. L'evolució de la comunitat lingüística”. Dins: Xarxa CRUSCAT. *VI Informe sobre la situació de la llengua catalana*. Barcelona: Observatori de la Llengua Catalana, 10-43. Accés: <http://130.206.88.7/cruscat/web/informe/informe2012.pdf> <Consulta: 27/04/2022>.)

JOAN SOLÀ, UNA FIGURA CLAU DE LA GRAMATICOGRAFIA CATALANA*

ABSTRACT

This chapter presents an overview of the trajectory and work of the Catalan linguist Joan Solà (Bell-lloc d'Urgell, 1940 - Barcelona, 2010). As an introduction with a contextualizing purpose, it provides general information about the Catalan language and its standardization process. Next, Joan Solà's academic and scientific career, his major work, and the most important awards and recognitions he received are presented. The core of the text is the characterization of the way he approached the study of linguistic phenomena. This characterization is done first broadly, and then it is illustrated with an example of spelling (his early proposal to reduce the number of diacritical accents) and another of syntax (his view of the codification of relative clauses). After mentioning other aspects of normative syntax he addressed, the text makes a brief reference to Solà's method and to the criteria that, in his opinion, had to be applied to address the update of syntactic norms, which he presented in his last lecture at the University of Barcelona. Throughout the text, necessarily panoramic, several references are presented that will allow interested readers to access more complete information.

KEY-WORDS

Joan Solà, Catalan linguistics, grammaticography, grammatical historiography, standard, codification.

* A tradução deste artigo foi financiada por fundos nacionais através da FCT - Fundação para a Ciência e a Tecnologia, I.P., no âmbito do projeto UIDB/00022/2020.

RESUMO

Neste capítulo apresenta-se de uma forma panorâmica a trajetória e a obra do linguista catalão Joan Solà (Bell-lloc d'Urgell, 1940 - Barcelona, 2010). A título de introdução e para fins de contextualização, fornecem-se informações gerais sobre a língua catalã e o seu processo de padronização. A seguir, e de forma resumida, apresenta-se o percurso académico e científico de Joan Solà, a sua principal obra, e os mais importantes prémios e reconhecimentos que recebeu. O cerne do texto é a caracterização da forma como ele abordou o estudo dos fenómenos linguísticos. Esta caracterização faz-se primeiro de maneira geral e, em seguida, ilustra-se com um exemplo de ortografia (a sua proposta inicial de reduzir o número de acentos diacríticos) e outro de sintaxe (a sua visão da codificação das orações subordinadas relativas). Depois de referir outros aspetos da sintaxe normativa que ele abordou, o texto faz uma breve referência ao método de trabalho de Solà e aos critérios que, na sua opinião, se deviam aplicar para enfrentar a atualização da normativa sintática, que ele apresentou na última aula que deu na Universidade de Barcelona. Ao longo do texto, necessariamente panorâmico, fazem-se referências a diversas fontes que permitirão aos leitores interessados ampliar as informações aqui apresentadas.

PALAVRAS-CHAVE

Joan Solà, linguística catalã, gramaticografia, historiografia gramatical, norma, codificação.

1 - INTRODUÇÃO: A CODIFICAÇÃO DO CATALÃO

O catalão é uma língua românica ocidental, situada entre as línguas galo-românicas e ibero-românicas. Fala-se numa área que inclui os seguintes territórios: no Principado de Andorra, um pequeno estado independente localizado nos Pirinéus; dentro do Estado espanhol, na Catalunha, numa parte do País Valenciano, nas Ilhas Baleares, na Faixa de Aragão e Carxe (Múrcia); em França, no norte da Catalunha (Departamento dos Pirenéus Orientais); e em Itália, na cidade de Alghero (Sardenha). É uma língua europeia média, aquela com maior número de falantes entre as línguas não oficiais da União Europeia: cerca de 10 milhões de pessoas (Sorolla 2013).

Figura 1: o território onde se fala catalão.
Fonte: Instituto Ramón Llull.

O processo de padronização do catalão começou no início do século XX na Catalunha, num contexto de recuperação da identidade e cultura catalãs. Os dois séculos anteriores, depois da guerra da Sucessão e da chegada de Filipe V ao trono de Espanha, o catalão, como todas as outras línguas do Estado que não fossem o castelhano, foi proibido, através dos Decretos da Nova Planta, em todos os usos públicos da língua, incluindo a Administração e o ensino.

Em 1907 fundou-se o Institut d'Estudis Catalans (Instituto dos Estudos Catalães) em Barcelona e em 1911, dentro dele, a Secció Filològica, que se criou como uma academia da língua catalã e se encarregou de estabelecer a sua normativa. Sob a direção de Pompeu Fabra, este encargo concretizou-se na publicação das *Normes ortogràfiques* (1913), do *Diccionari ortogràfic* (1917), da *Gramàtica catalana* (1918 [1933]) e do *Diccionari general de la llengua catalana* (1932). Com estas ferramentas básicas, a codificação fundamental do catalão ficava concluída e iniciava-se o processo de normalização da língua.

A derrota republicana na Guerra Civil Espanhola significou a chegada de um novo período de proibição do uso público de todas as línguas do

Estado espanhol que não fossem o castelhano. Durante quarenta anos, a língua e a cultura catalãs sobreviveram basicamente com o uso privado e clandestino. Com a morte do ditador Francisco Franco e o fim da ditadura franquista, começou a recuperação. A incorporação do catalão, em graus variados, no uso das administrações e dos meios de comunicação, e a retoma da atividade cultural, tornou necessária a atualização da normativa fundadora e deixou claro que era necessário adaptar-se às necessidades comunicativas do último quarto do século XX. Os primeiros resultados deste processo de atualização foram os dois volumes da *Proposta per a un estàndard oral de la llengua catalana* (IEC: 1990 e 1992), dedicados à fonética e à morfologia, respetivamente, elaborados e publicados pela Secção Filológica do Instituto de Estudos Catalães. Do ponto de vista gramatical, podem destacar-se dois aspetos inovadores: a abordagem em forma de proposta e a atenção à linguagem oral formal.

A atualização da normativa no campo do léxico chegou com a publicação do *Diccionari de la llengua catalana* (1995), o DIEC, que foi elaborado a partir do dicionário normativo anterior, o de 1932. Após a publicação do DIEC, foram feitas algumas correções na ortografia.

A atualização da gramática demorou um pouco mais. Foi só em 2016 que o Instituto de Estudos Catalães publicou a *Gramàtica de la llengua catalana*, a GIEC, uma obra institucional e de elaboração coletiva que, como principal inovação, introduziu sistematicamente a variação funcional na configuração da normativa. Na fase final da elaboração da GIEC, decidiu-se retocar novamente a ortografia e recolher todas as pequenas alterações que tinham sido introduzidas desde 1913 numa nova obra, a *Ortografia catalana*, a OIEC (2017), que também possibilitou a inclusão de critérios ortográficos até então não considerados (por exemplo, o uso do apóstrofe depois de símbolos, aspas ou itálico).

2 - QUEM FOI JOAN SOLÀ?¹⁴

Joan Solà nasceu em 1940 em Bell-lloc d'Urgell, uma cidade perto de Lleida. Aos dez anos entrou no seminário de Lleida e lá estudou o ensino médio. Diplomou-se em magistério na Escola Normal, também em Lleida, em 1959. De 1960 a 1965 estudou Filologia Clássica na Universidade de Barcelona e em 1970 obteve o doutoramento com a tese «Problemas atuais da gramática catalã: 1. A negação» (Solà 1970), dirigida pelo professor Antoni M. Badia e Margarit e com um título que já previa para onde iriam os seus interesses em relação à gramática catalã.

¹⁴ A exposição virtual «Joan Solà, bibliòfil» traz informações sobre várias facetas da sua trajetória, além de incluir uma pequena biografia ilustrada, elaborada pela sua filha Nausica. Pode consultar-se no endereço: < <https://crai.ub.edu/ca/coneix-el-crai/biblioteques/biblioteca-lletres/solabibliofil> > < consulta: 29/04/2022 >.

Antes de fazer o seu doutoramento, ingressou no então Departamento de Língua Catalã da Universidade de Barcelona como professor assistente. Mais tarde, em 1983, obteve a cátedra de Filologia Catalã. Foi professor da Universidade de Barcelona até 2010, ano em que se tornou professor emérito. Infelizmente, morreu alguns meses depois, em outubro daquele mesmo ano.

Em 1999 passou a integrar a Secção Filológica do Instituto de Estudos Catalães, a academia da língua catalã, como já disse, e participou com destaque, como veremos, na preparação da parte sintática da nova gramática normativa.

3 - A OBRA DE JOAN SOLÀ

Sem qualquer pretensão de sermos exaustivos, podemos considerar que a principal obra de Joan Solà consiste nas publicações apresentadas abaixo.¹⁵

3.1. Gramática

- 1972-73** *Estudis de sintaxi catalana* (1 e 2) [Estudos de sintaxe catalã]
- 1986** *Sintaxi generativa catalana* (com Sebastià Bonet) [Sintaxe generativa catalã]
- 1987** *Qüestions controvertides de sintaxi catalana*
L'obra de Pompeu Fabra [Questões controversas da sintaxe catalã. A obra de Pompeu Fabra]
- 1990** *Lingüística i normativa* [Linguística e normativa]
- 1994** *Sintaxi normativa: estat de la qüestió* [Sintaxe normativa: estado da questão]
- 2002** *Gramàtica del català contemporani (Gcc)*¹⁶ (com M. Rosa Lloret, Joan [Gramática do catalão contemporâneo (Gcc)] Mascaró e Manuel Pérez Saldanya, dirs.)
- 2005-21** *Obres completes* de Pompeu Fabra (com Jordi Mir, dirs.) [Obras completas de Pompeu Fabra]
- 2011** «Construcció d'una sintaxi normativa. Criteris. Exemples» (em Solà 2011) [Construção de uma sintaxe normativa. Critérios. Exemplos]

¹⁵ Ver a referência completa de todas as obras de Joan Solà citadas neste texto na bibliografia final, e uma bibliografia exaustiva, que inclui também conferências e colóquios de vários tipos, em Nogué, Boix, Bonet e Payrató, eds. (2010: 239-292), editada por Nausica Solà e Xavier Fargas. Este volume contém dez estudos relacionados com Solà, elaborados pelos seus colaboradores.

¹⁶ A *Gcc* é uma obra descritiva que constitui um ponto de viragem no estudo da gramática catalã. É composta por três volumes de cerca de mil páginas cada, dois dos quais dedicados à sintaxe e o outro à fonologia e à morfologia. É uma gramática comparável, pelo conteúdo e objetivo, à *Grande grammatica italiana di consultazione* (Renzi, Salvi e Cardinaletti, eds. 1988-95), à *Gramática descriptiva del español* (Bosque e Demonte, eds., 1999) e à *Cambridge Grammar of the English Language* (Huddleston e Pullum, 2002).

Embora não possa ser considerada obra sua, acho necessário mencionar aqui também, a nova gramática normativa, a GIEC. Porque, pelo facto de ter sido o primeiro relator da parte sintática, a sua pegada é sem dúvida importante, e também pela sua influência na própria conceção da obra.¹⁷

3.2 - Historiografia gramatical

- 1977** *Del català incorrecte al català correcte. Història dels criteris de correcció lingüística* [Do catalão incorreto ao catalão correto. História dos critérios de correção linguística.]
- 1991** *Episodis d'història de la llengua catalana* [Episódios da história da língua catalã]
- 1995** *Gramàtica i lexicografia catalanes: síntesi històrica* (com Albert Rico) [Gramática e lexicografia catalãs: síntese histórica]
- 1998** *Història de la lingüística catalana 1775-1900. Repertori crític* (com Pere Marcet) [História da linguística catalã 1775-1900. Repertório crítico]
- 2007** *Pompeu Fabra: vida i obra* (com Jordi Ginebra) [Pompeu Fabra: vida e obra]

3.3 - Outros

Joan Solà publicou com o seu colega e amigo Josep Maria Pujol dois trabalhos sobre aspetos gráficos e tipografia: *Tractat de puntuació* [Tratado de pontuação] (1989) e *Ortotipografia* (1995). A sua obra e o seu legado também tiveram uma componente aplicada: dirigiu o livro de estilo de duas entidades tão importantes como «la Caixa» (1991), uma das entidades bancárias mais importantes da Catalunha e do Estado espanhol, e da Câmara Municipal de Barcelona (1995). Para além do impacto que estes dois livros de estilo tiveram nos usos das duas entidades para as quais foram concebidos, os critérios adotados também têm sido aplicados por outras entidades e organismos públicos e privados, abrangendo assim uma parte importante do uso público da língua desde o final do século XX.

Joan Solà participou também na edição de volumes coletivos de natureza diversa (por exemplo, os dedicados a Joan Coromines e a enciclopédia *Gran Larousse Català*) e assessorou no desenvolvimento de materiais didáticos como livros didáticos e no método de aprendizagem do catalão como L2 *Digui, digui* (1984), com a qual dezenas de milhares de falantes não catalães aprenderam catalão durante mais de vinte anos.

Finalmente, Solà dedicou uma parte importante da sua atividade profissional à divulgação da investigação que fazia, e fê-lo, para além do

¹⁷ É isso que Mari (2010) deixa claro. Isidor Mari, também linguista, foi colega de Joan Solà na Secção Filológica do Instituto de Estudos Catalães e, dentro dela, na Comissão de Gramática.

campo científico e docente, dando conferências e entrevistas, participando em vários eventos, e com mais de mil artigos de imprensa, de periodicidade geralmente semanal, de 1976 até uma semana antes de morrer. Estes artigos tratavam de questões de gramática e linguística em geral, mas também de questões sociais e políticas relacionadas com a língua catalã. As seguintes coleções incluem uma seleção de tamanho bastante considerável:

- 1977** *A l'entorn de la llengua* [À volta da língua]
- 1993** *La llengua, una convenció dialèctica* [Língua, uma convenção dialética]
- 1999** *Parlem-ne* [Vamos falar disso]
- 2003** *Ensenyar la llengua* [Ensinar a língua]
- 2009** *Plantem cara* [Encaremos]

4 - PRÉMIOS E RECONHECIMENTOS

Ao longo da sua carreira académica, Joan Solà recebeu diversos reconhecimentos, que se intensificaram nos últimos anos da sua vida. Abaixo apresentamos uma seleção:¹⁸

- 1982** Inauguração do ano letivo de 1982-83 na Universidade de Barcelona, com a palestra «Pompeu Fabra e a gramática catalã», que foi publicado mais tarde (Solà 1984a)
- 2005** Inauguração do ano letivo 2005-06 na Universidade de Barcelona, com a palestra «Joan Coromines como exemplo», que também foi publicada (Solà 2005)
- 2005** Cruz de São Jorge, Generalitat de Catalunya
- 2009** Doutoramento Honoris Causa, Universidade de Lleida
- 2009** Prémio Honorário das Letras Catalãs, Òmnium Cultural (a mais alta distinção da cultura catalã)
- 2009** Discurso no Parlamento da Catalunha, «A Palavra». Joan Solà foi a primeira, e até este momento, a única pessoa da «sociedade civil» que foi convidada a discursar aos deputados
- 2010** *L'homenatge no convocat* [A homenagem não convocada], imediatamente após a sua morte; reúne 329 cartas de condolências e, como o nome sugere, foi uma homenagem totalmente espontânea (disponível em: < <https://vpamies.dites.cat/2010/10/lhomenatge-no-convocat-escrits-de.html> > <consulta: 29/04/2022>)

¹⁸ Os discursos correspondentes ao doutoramento honoris causa, ao Prémio Honorário das Letras Catalãs e no Parlamento da Catalunha foram incluídos no livro póstumo Solà (2011).

5 - A ATITUDE DE JOAN SOLÀ RELATIVAMENTE À LÍNGUA E À NORMATIVA

O título das duas palestras que Joan Solà deu como abertura do ano letivo na Universidade de Barcelona sugere, e de facto foi, que Pompeu Fabra e Joan Coromines foram dois linguistas de referência para Joan Solà. Mas por que Joan Solà é um linguista e gramático de referência para a língua catalã e para as pessoas que a estudam e trabalham? Por que, quando ele morreu, foi colocado ao mesmo nível que Pompeu Fabra e Joan Coromines?¹⁹

Para responder a estas questões, farei uma caracterização geral da atitude de Joan Solà relativamente aos fenómenos linguísticos e, sobretudo, normativos, ilustrando-a com vários exemplos de diferentes momentos da sua trajetória.

Desde o início de sua carreira académica, Solà adotou uma perspetiva que não assumia acriticamente as soluções normativas propostas por Pompeu Fabra ou pelos gramáticos que as difundiram, interpretaram (muitas vezes de forma restritiva) e as expandiram.²⁰ Desde os primeiros estudos (a tese de doutoramento e os *Estudis de sintaxi catalana* [1972-73], Solà entendeu que o legado de Fabra, da codificação fundacional em suma, exigia um olhar aberto que permitisse ser completado e, sempre que necessário, retocado e atualizado. Só assim o catalão poderia dispor de um modelo de referência adequado às necessidades das últimas décadas do século XX, e mais tarde à primeira parte do século XXI. Tudo emparelhado, sem contradição, e quero enfatizar isso, com o estudo e a avaliação extremamente positiva do trabalho de Fabra e a sua decisiva contribuição para a recuperação do prestígio e uso público da língua.²¹

Não era, de forma alguma, a posição dominante naqueles anos, e a sua atitude foi vista com desconfiança durante muito tempo. Joan Solà era considerado heterodoxo por muitos académicos (tanto da universidade como da academia da língua), professores e corretores de catalão. A sua relação com o Instituto de Estudos Catalães, e especificamente com a Secção Filológica, não foi nada fácil durante anos. Apesar disso, em 1999 foi eleito membro da academia, como já disse, e pouco depois foi contratado para desenhar a parte sintática da nova gramática normativa e redigir a primeira versão dos capítulos correspondentes. No tempo em que pôde trabalhar lá, escreveu cerca de metade dos primeiros rascunhos dos capítulos de sintaxe. Mais tarde, seriam submetidos à discussão na

¹⁹ Ver, por exemplo, Cornudella (2010) e Marí (2010).

²⁰ Sobre a natureza restritiva de grande parte da interpretação da gramática normativa de Fabra, ver Benavent (2020) e, mais detalhadamente, Benavent (2018).

²¹ Ver, por exemplo, Ginebra e Solà (2006).

Comissão de Gramática e acabariam por ser aprovados, muitos já depois da sua morte e com os ajustes que a maioria solicitou, no plenário da Secção Filológica.²²

Mas vejamos como essa atitude se concretiza no tratamento que Joan Solà deu a vários fenómenos. Tentarei ilustrar a exposição com exemplos que possam interessar aos leitores que trabalham noutras línguas, além da sua aplicação da língua catalã.

5.1 - Joan Solà e a ortografia

Vou começar com um exemplo de ortografia, que é interessante por si só, mas também pelo momento em que Solà o levantou.

Em 1968, ainda em pleno franquismo e com 28 anos, Joan Solà participou no 1º Colóquio Internacional de Língua e Literatura Catalãs, que teve lugar em Estrasburgo, com uma comunicação sobre ortografia em que defendeu a simplificação de várias regras, entre outras a redução do número de palavras que levam acento diacrítico e a supressão das exceções à regra de apostrofação do artigo e do pronome feminino singular átono. O texto da sua apresentação, originalmente em francês, foi posteriormente publicado em catalã em 1990. Os seus argumentos relativamente aos acentos diacríticos foram os seguintes (a negrita é minha):

Parece-nos que este é um dos pontos da nossa ortografia que valeria a pena simplificar, e que a operação poderia ser feita sem grandes dificuldades. [...] [Será] útil fazer algumas reflexões gerais sobre esta questão, de acordo com a visão funcional e moderna dos factos linguísticos: **visão funcional oposta à visão clássica, que era mais morfológica**. Esta visão é **mais económica** e, no final de contas, **mais pedagógica**.

[...] O uso do acento no caso em questão pressupõe as seguintes condições:

- a) que a palavra afetada tenha um homógrafo; [...]
- b) que os homógrafos façam parte da mesma categoria sintática (ou que possam facilmente fazer parte dela), ou seja, que sejam intercambiáveis numa frase;
- c) que, numa percentagem notável de casos, o contexto não permita a compreensão do sentido, pelo menos com suficiente rapidez;
- d) que essas palavras sejam de uso suficientemente normal e frequente para valer a pena considerá-las e **sobrecarregar a ortografia**.

[...] Mas acontece que:

- a) destas 90 palavras, cerca de dezassete não possuem homógrafo: têm acento porque são derivadas, compostas ou formas flexionais de outras palavras que o possuem; [...] este critério, porém, nem sempre se aplica...; [...]
- b) a maioria destes homógrafos não se pode confundir num texto, pois pertencem a categorias sintáticas tão diferentes como, por exemplo, o substantivo e o artigo de contração (*pèl* [cabelo], fr. «poil», e *pel* [pelo], fr. «pour», «par le»), ou também porque o seu lugar na frase é totalmente diferente (*vós*, pronome forte, e *-vos*, pronome enclítico);

²² Explicam isso um pouco mais pormenorizadamente Rigau e Mir (2021: 6).

c) algumas (cerca de 15) são palavras de um âmbito muito especializado ou de uso muito limitado, palavras de dialeto ou mesmo completamente desconhecidas (pelo menos nunca as encontramos).

[...] Estas constatações, e outras que não precisam de ser acrescentadas aqui, mostram que a lista foi definida com pouco critério: os diferentes pontos de vista, fonéticos, sintáticos, morfológicos, foram confundidos ou pouco valorizados; tiveram-se em conta alguns homógrafos e outros tão (ou tão menos) importantes quanto os primeiros não foram tidos em conta, etc.

(Solà 1990 [1968]: 26-29)²³

A perspetiva crítica que encontramos na citação anterior, acompanhada de uma profunda preocupação com o ensino da língua que sempre o acompanhou, é particularmente meritória num contexto de proibição do uso público da língua, em que apenas se ensinava o catalão em círculos muito pequenos, muitas vezes clandestinos. É um contexto que favorece atitudes de resistência linguística e critérios puristas, como foi também o caso do catalão. Mas Solà já então remava contra a corrente, e até certo ponto remou contra a corrente toda a sua vida.

A OIEC, publicada em 2017, reduziu drasticamente o número de palavras com acento diacrítico: de cerca de 150 para 15 (mais 6 plurais). Não podemos saber se Joan Solà teria concordado com a solução que foi adotada, com as 15 palavras específicas que mantiveram o acento, mas, seja como for, a redução mencionada, está de acordo com o que ele propôs quase cinquenta anos antes.

5.2 - Joan Solà e a sintaxe

Joan Solà dedicou a maior parte da sua pesquisa à sintaxe. Vejamos agora como lidou com um dos fenómenos que mais estudou nos últimos anos da sua carreira, tanto do ponto de vista descritivo como normativo: as orações subordinadas relativas. Começaremos com dois fragmentos do capítulo que dedicou à *Gcc*, o seu capítulo dentro desta gramática:

As formas escritas cultas das principais línguas do nosso meio adotaram, no que diz respeito às orações relativas, um critério de atuação que pode ser decomposto nas

²³ Durante a preparação das *Normes ortogràfiques* (1913), não houve unanimidade ao definir os critérios que se deveriam seguir para distinguir as palavras homógrafas. Em 1911, a Secció Filològica teve de preparar a lista completa, e entretanto seriam enfatizados os casos em que se considerasse indispensável para maior clareza (Fabra 1911: 182). Por outro lado, inicialmente, e contra a opinião de Pompeu Fabra, optou-se por acentuar as duas palavras afetadas (*vènen*, de *vendre*, e *vènen*, de *venir*, por exemplo). Foi só na publicação do *Diccionari ortogràfic* (1917) que Fabra conseguiu simplificar a regra limitando a acentuação excepcional a um único elemento, a tónica quando a oposição era entre uma palavra acentuada e uma átona (*pèllpel*, para dar um dos exemplos citados por Solà) e aquele que tinha de levar acento grave quando ambos eram palavras acentuadas (apenas *vènen*, de *venir*, e não *venen*, de *vendre*), critério que afetou cerca de setenta palavras (Segarra 1985: 335-336). Parece, então, que a regra que acabou por se impor não corresponde ao que Fabra teria desejado, mas é o resultado de uma negociação mais ou menos implícita entre critérios opostos.

seguintes características: *a*) em princípio, são adotadas estruturas que são uma continuação do latim, e os sistemas de línguas orais são depreciados; *b*) acrescenta-se uma regra de tipo lógico para preencher ou pelo menos disfarçar qualquer lacuna de tipo prático ou teórico: a regra diz que não pode haver outro pronome correferente com o relativo (sem esclarecer em que âmbitos nem outros detalhes); *c*) certas nuances bastante visíveis e até necessárias que envolvem a duplicação pronominal são descartadas (melhor dizendo, ignoradas). No que diz respeito especificamente à duplicação pronominal [...], as vozes revisionistas tornaram-se cada vez mais numerosas, avalizadas e impulsionadas pela persistência obstinada dos sistemas orais, que afetam os sistemas padrão a ponto de torná-los de facto em algum momento, inevitavelmente, sistemas mistos [...].

(Gcc 2002: §21.1.1)

Ao contrário daquilo que a tradição latinizante das gramáticas escolares pressupõe ou afirma, as línguas orais possuem um «sistema coerente e perfeitamente estruturado» que consiste no seguinte: na «oração relativa» usam um *que* conjunção e não relativo (podemos dizer, com Cid, «conjunção relativa») e adotam uma estratégia *extremamente económica* para esclarecer a função do antecedente dentro desta oração.

(Gcc 2002: §21.5.7)²⁴

Vários exemplos do sistema oral do catalão, retirados do seu capítulo, podem ajudar a entender o que Solà está a dizer:

1. T'he enviat els préssecs **que** et vaig parlar [Enviei-te os pêssegos **que** te falei]
(versão «cultura»: *T'he enviat els préssecs de què / dels quals et vaig parlar* [Enviei-te os pêssegos **de que / dos quais** te falei])
2. Faltaven dos quilòmetres per al poble **que** anàvem [Faltavam dois quilómetros até à localidade **que** íamos]
(versão «cultura»: *Faltaven dos quilòmetres per al poble on / a on anàvem* [Faltavam dois quilómetros até à localidade **onde / para onde** íamos])
3. Ho donarem al noi **que** ho vas donar tu [Vamos dar ao menino **que** tu deste]
(versão «cultura»: *Ho donarem al noi a qui / al qual ho vas donar tu* [Vamos dar ao menino **a quem / ao qual** tu deste])
4. El xiquet **que** li vaig dir que em portara el diari no em va fer gens de cas [O menino **que** eu disse para me trazer o jornal não me ligou nenhuma]
(versão «cultura»: *El xiquet a qui / al qual vaig dir que em portara el diari no em va fer gens de cas* [O menino **a quem / ao qual** eu disse para me trazer o jornal não me ligou nenhuma]; retirado, por sua vez, de um texto de Pelegrí Sancho)
5. Et presentaré l'advocat **que** sense ell no hauriem guanyat el plet [Vou apresentar-te ao advogado **que** sem ele não teríamos ganho o processo]
(versão «cultura»: *Et presentaré l'advocat sense el qual no hauriem guanyat el plet*) [Vou apresentar-te ao advogado **sem o qual não teríamos ganho o processo**]
6. Parleu amb la noia **que** el seu germà treballa a l'ajuntament [Fale com a rapariga **que** o seu irmão trabalha na Câmara Municipal]
(versão «cultura»: *Parleu amb la noia el germà de la qual treballa a l'ajuntament*) [Fale com a rapariga **cujo** irmão trabalha na Câmara Municipal]

²⁴ Solà refere-se ao seguinte artigo: Carlos Cid Abasolo (1999): «Cláusulas relativas con conjunción en las lenguas románicas, eslavas y vasca.» [Cláusulas relativas com conjunção nas línguas românicas, eslavas e basca.] *Revista de Filologia Románica* (Madrid) 16, 267-288.

Como podemos ver, Joan Solà é a favor de uma codificação que adote a distância necessária da tradição gramatical precedente, que tenha em conta o uso oral da língua e que se aproxime dele. Mas então, como avaliava as soluções que Fabra propunha na normativa fundadora, aquelas que correspondem à versão «culta» dos exemplos anteriores? Encontramos a resposta a esta questão no texto publicado da palestra que corresponde à abertura do ano letivo de 1982-83 na Universidade de Barcelona, que referi acima (§ 4), palestra que, como já vimos, Solà dedicou à figura de Pompeu Fabra:

O sistema normativo das orações relativas é um caso tão interessante como o dos pronomes fracos: para um gramático do século XIX era inaceitável que cada forma relativa não tivesse a função e a forma específicas que a tradição latinizante lhe atribuía. Mas agora não se tratava apenas de pôr travão às soluções da língua falada, normalmente consideradas «vulgares»: tratava-se também de não se isolar dentro da comunidade das línguas cultas europeias, que aguentavam firmemente (também com bastantes dificuldades e problemas) o sistema latinizador. Era realmente mais confortável seguir esta tradição do que ter de enfrentar a tarefa de descrever o sistema das orações relativas da língua falada e elevá-lo à categoria da língua escrita. Mas, numa altura em que a nossa língua escrita apresentava precisamente neste ponto sabe-se lá que defeitos e que tínhamos à nossa disposição um homem excepcional para introduzir qualquer tipo de aperfeiçoamento na língua, não podemos deixar de lamentar ter perdido uma oportunidade irrecuperável de aproximar o catalão escrito do falado num ponto tão crucial da gramática.

Se não quisermos ser injustos com este homem, não percamos também de vista os condicionamentos gerais a que estava submetido [...]. Quero dizer que, se tivesse ocorrido a Fabra resgatar as orações relativas faladas para a língua escrita, muitos escritores e teóricos poderiam ter achado muito difícil aceitar uma mudança tão radical, assim como não suportariam eliminar os agás da nossa ortografia.

(Solà 1984: 36-37)

De facto, Joan Solà começou a adotar, se quiserem de forma tímida, algumas das construções relativas não normativas, especificamente a duplicação de pronome relativo e pronome fraco, nos últimos textos que escreveu, entre outros «Construcció d'una sintaxi normativa. Criteris. Exemples» [Construção de uma sintaxe normativa. Critérios. Exemplos] (em Solà 2011), já mencionado quando me referi à sua obra gramatical. Marta Busquets, no seu estudo sobre o tratamento normativo das orações relativas, explica-o assim, comentando um exemplo de duplicação de pronome relativo e pronome fraco [*la Comissió de Gramàtica va descobrir detalls dels quals abans, com a molt, se'n tenia una vaga notícia (a Comissão de Gramática vai descobrindo detalhes dos quais antes, no máximo, só havia uma vaga notícia)*], retirado deste texto:

Esta oração deve ser vista como uma decisão consciente de colocar o clítico numa estrutura que parecia mais natural ao autor construída com esta partícula. Devemos ter em conta

que no momento da redação deste texto Solà já tinha escrito o capítulo da *Gramàtica del català contemporani* dedicado às orações relativas, onde as construções com duplicação pronominal são amplamente analisadas, e tinha participado na preparação do capítulo da GIEC que trata destas estruturas. O exemplo [...], portanto, deve ser interpretado como uma escolha intencional do autor e uma amostra mais de que as orações relativas com duplicação pronominal, para além do que está estabelecido na normativa, são construções que também se mantêm na linguagem elaborada e que em certos casos se tornam as mais respeitadoras da naturalidade expressiva e intuição linguística dos falantes, mesmo quando usadas fora dos registos informais.

(Busquets, 2020: 135)

Outros aspetos da sintaxe que Joan Solà estudou e sobre os quais fez propostas normativas são os seguintes (indico com um sinal + aquelas que foram incluídas seguindo o seu critério na GIEC):

1. Ordem dos constituintes da oração: deslocamentos, «pleonasmos»... (+)
2. Construções inacusativas, incluindo concordância do verbo *haver-hi* (+)²⁵
3. O valor intensificador e abstrativo do artigo
4. Alguns usos dos pronomes átonos em catalão: *hi posa, hi diu*, impessoais (+)
5. A concordância em sujeitos com substantivos coletivos: *la gent parla/parlen massa* (+)
6. Gramaticalização de interjeições: *sisplau* ('por favor', 's'il-vous-plaît'), *esclar* ('claro')
7. A locução preposicional *d'aquí (a) deu dies* (+)
8. A construção *pizzes per emportar(-se(-les))* (+)

E muitos outros.

6 - OUTROS

Embora seja uma questão que exigiria um estudo aprofundado, farei uma breve referência ao método de trabalho que emerge dos estudos de Joan Solà. Antes de chegar a qualquer conclusão, costumava considerar, em relação à estrutura analisada: o uso na língua antiga, o uso na língua contemporânea, a comparação entre usos orais e escritos, a comparação com outras línguas, usos em latim e grego, o estudo de uma infinidade de exemplos reais, uma análise detalhada que costumava incluir gráficos extensos, a relação com outros fenómenos (que decorre da conceção da língua como um todo), etc.

E terminarei este texto com a última contribuição de Solà para o estudo da sintaxe: a apresentação dos critérios que, na sua opinião, deviam reger a atualização das normas sintáticas, na última palestra que deu como

²⁵ A aceitação da concordância do verbo *haver-hi* não foi sem controvérsia. De facto, com base numa formulação que certamente não é a mais clara possível, nem todos os especialistas consideram que foi aceite. Em Nogué (2018), de forma sintética, e em Nogué (no prelo), de forma mais detalhada e numa perspetiva historiográfica de cem anos de tratamento gramatical, é possível encontrar os argumentos que sustentam que a GIEC a aceita.

professor da Universidade de Barcelona, quando se aposentou, já referida acima. O texto desta palestra foi publicado postumamente, juntamente com outros, num volume que o próprio Solà teve tempo de preparar nos últimos meses da sua vida (Solà 2011), texto ao qual remeto para uma explicação mais detalhada, e que já mencionei acima relativamente ao uso do próprio Solà quando falava sobre as orações subordinadas relativas. Citarei os critérios com o título que o próprio Solà lhes deu, e somente em alguns casos acrescentarei uma pequena explicação, também retirada do seu próprio texto, que pode facilitar a sua compreensão:

- A. Distinguir o que é interno à língua do que lhe é externo
- B. Integrar os grandes dialetos («Fabra não conseguiu chegar lá»)
- C. Aproveitar as informações acumuladas
- D. Ser realista («aceitar certos factos da língua»)
- E. Trabalhar especialmente para as novas gerações («sintaxe normativa o mais clara e razoável possível»)
- F. Adesão ou aversão pessoal/sentimental

Estes critérios ajudam a entender em parte as características da parte sintática da GIEC, e devem contribuir no futuro, esperemos que não muito longe, para determinar qual foi a contribuição concreta de Joan Solà no texto: até que ponto os critérios aprovados coincidem com a sua proposta inicial e em que casos esta proposta foi ajustada ou substituída, tanto na Comissão de Gramática como em toda a Secção Filológica. O próprio texto de Solà sugere que o último critério pode ter tido um peso importante nos ajustes ou alterações que podem ter sido introduzidas na sua proposta inicial.²⁶

7 - CONCLUSÃO

O estudo da gramática, a normativa e o uso do catalão em contextos formais não seriam os mesmos sem a obra de Joan Solà. Apesar de todas as dificuldades e relutâncias, não há dúvida de que a sua influência deixou um rastro bem marcado no uso formal da língua. E na medida em que este uso formal acaba por influenciar o conjunto dos registos e usos da língua, e acredito que seja assim, acho que se pode afirmar que a língua catalã hoje não seria a mesma sem a sua obra e a sua influência.

²⁶ Fàbregas (2022) é, tanto quanto sei, o primeiro estudo que inclui esta perspetiva no estudo da gramática normativa catalã.

BIBLIOGRAFIA CITADA

Benavent Llinares, Laia (2018). *La transmissió de les segones opcions de la Gramàtica catalana de Pompeu Fabra (1918)*. Treball final de màster. Universitat de Barcelona. Departament de Filologia Catalana i Lingüística General. (Accessible a: <http://hdl.handle.net/2445/144199> <Consulta: 29/04/2022>.)

Benavent Llinares, Laia (2020). “Les segones opcions de Fabra (1918) a la GIEC (2016)”. Dins: Josep Murgades, Neus Nogué i Eloi Bellés (eds.). *Pompeu Fabra, a la Universitat i de la Universitat*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 95-115. (Obra descarregable a: <http://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/174595> <Consulta: 03/03/2023>.)

Bosque, Ignacio, i Violeta Demonte (eds.) (1999). *Gramática Descriptiva de la Lengua Española*. 3 vol. Madrid: Espasa Calpe.

Busquets de Jover, Marta (2020). “De la *Gramàtica catalana* (1918) de Pompeu Fabra a la GIEC (2016): les oracions de relatiu amb duplicació pronominal”. Dins: Josep Murgades, Neus Nogué i Eloi Bellés (eds.). *Pompeu Fabra, a la Universitat i de la Universitat*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 117-138. (Obra descarregable a: <http://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/174595> <Consulta: 03/03/2023>.)

Cornudella, Jordi (2010). “«Brillo!»”. *El Punt Avui*, 28/10/2010. (Consultable a: <http://www.elpuntavui.cat/cultura/article/19-cultura/322781-brillo.html>; Consulta: 29/04/2022>.)

DIEC = Institut d'Estudis Catalans. Secció Filològica (1995 [2007]). *Diccionari de la llengua catalana*. Barcelona; Palma de Mallorca; València: Edicions 3 i 4; Edicions 62; Enciclopèdia Catalana; Moll; Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Fabra, Pompeu (1911 [2008]). *Qüestionari Fabra*. Dins: Jordi Mir i Joan Solà (dirs.). *Pompeu Fabra. Obres completes*. Barcelona; València; Palma de Mallorca: Enciclopèdia Catalana; Edicions 62; Edicions 3i4; Editorial Moll. Vol. 4.

Fabra, Pompeu (1913 [2008]). *Normes ortogràfiques*. Dins: Jordi Mir i Joan Solà (dirs.). *Pompeu Fabra. Obres completes*. Barcelona; València; Palma de Mallorca: Enciclopèdia Catalana; Edicions 62; Edicions 3i4; Editorial Moll. Vol. 4.

Fabra, Pompeu (1917 [2008]). *Diccionari ortogràfic*. Dins: Jordi Mir i Joan Solà (dirs.). *Pompeu Fabra. Obres completes*. Barcelona; València; Palma de Mallorca: Enciclopèdia Catalana; Edicions 62; Edicions 3i4; Editorial Moll. Vol. 4.

Fabra, Pompeu (1918 [1933] [2008]). *Gramàtica catalana*. Dins: Jordi Mir i Joan Solà (dirs.). *Pompeu Fabra. Obres completes*. Barcelona; València; Palma de Mallorca: Enciclopèdia Catalana; Edicions 62; Edicions 3i4; Editorial Moll. Vol. 6.

Fabra, Pompeu (1932 [2007]). *Diccionari general de la llengua catalana*. Dins: Jordi Mir i Joan Solà (dirs.). *Pompeu Fabra. Obres completes*. Barcelona; València; Palma de Mallorca: Enciclopèdia Catalana; Edicions 62; Edicions 3i4; Editorial Moll. Vol. 5.

Fàbregas Vila-Puig, Sergi (2022). *Joan Solà i la normativa: l'elisió de preposició davant de conjunció*. Treball final de grau. Universitat de Barcelona. Departament de Filologia Catalana i Lingüística General.

GIEC = Institut d'Estudis Catalans. Secció Filològica (2016). *Gramàtica de la llengua catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

Ginebra, Jordi, i Joan Solà (2007). *Pompeu Fabra: vida i obra*. Barcelona: Teide.

Huddleston, Rodney, i Geoffrey K. Pullum (2002). *The Cambridge Grammar of the English Language*. Cambridge: Cambridge University Press.

IEC (1990) = Institut d'Estudis Catalans. Secció Filològica (1990). *Proposta per a un estàndard oral de la llengua catalana (I, fonètica)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. [També publicat a Institut d'Estudis Catalans. Secció Filològica (1992). *Documents de la Secció Filològica II*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.]

IEC (1992) = Institut d'Estudis Catalans. Secció Filològica (1992). *Proposta per a un estàndard oral de la llengua catalana (II, morfologia)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. [També publicat a Institut d'Estudis Catalans. Secció Filològica (1996). *Documents de la Secció Filològica III*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.]

Marí, Isidor (2010). “La grandesa de Joan Solà, lingüista, mestre, referent cívic i amic”. *La Vanguardia*, 28/10/2020 (Consultable a: <https://www.lavanguardia.com/20101028/54060915769/la-grandes-a-de-joan-sola-linguista-mestre-referent-civic-i-amic.html> <consulta: 29/04/2022>.)

Mir, Jordi, i Joan Solà (dirs.) (2005-20). *Pompeu Fabra. Obres completes*. Barcelona; València; Palma de Mallorca: Enciclopèdia Catalana; Edicions 62; Edicions 3i4; Editorial Moll.

Nogué, Neus, Emili Boix, Sebastià Bonet i Lluís Payrató (2010). *Joan Solà. 10 textos d'homenatge*. Barcelona: Empúries.

Nogué, Neus (2018 [2019]). *La nova normativa a la butxaca. L'Ortografia catalana i la Gramàtica de la llengua catalana: principals novetats*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Nogué, Neus (2023). “La concordança del verb *haver-hi*: de Pompeu Fabra a la nova normativa”. (Obra descarregable a: <http://diposit.ub.edu/dspace/handle/zuus/124360> <Consulta: 03/03/2023>.)

OIEC = Institut d'Estudis Catalans. Secció Filològica (2017). *Ortografia catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

Renzi, Lorenzo, Giampaolo Salvi, i Anna Cardinaletti (eds.) (1988-95). *Grande grammatica italiana di consultazione*. 3 vols. Bologna: il Mulino.

Rico, Albert, i Joan Solà (1995). *Gramàtica i lexicografia catalanes: síntesi històrica*. València: Universitat de València.

Rigau i Oliver, Gemma, i Jordi Mir i Parache (2021). *Joan Solà i Cortassa: semblança biogràfica*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

- Segarra, Mila (1985). *Història de l'ortografia catalana*. Barcelona: Empúries.
- Solà, Joan (1970). “Problemes actuals de la gramàtica catalana: 1. La negació”. Tesi doctoral. Barcelona: Departament de Llengua Catalana. Universitat de Barcelona. Dins: mar Font, Maite Puig i Joan Ramon Veny-Mesquida (eds.). In memoriam *Joan Julia-Muné. Miscelània d'homenatge*. Lleida: pagès, 187-206.
- Solà, Joan (1972). *Estudis de sintaxi catalana/1*. Barcelona: Edicions 62.
- Solà, Joan (1973). *Estudis de sintaxi catalana/2*. Barcelona: Edicions 62.
- Solà, Joan (1977a). *Del català incorrecte al català correcte*. Barcelona: Edicions 62.
- Solà, Joan (1977b [1984]). *A l'entorn de la llengua*. Barcelona: Laia.
- Solà, Joan (1984). “Pompeu Fabra i la gramàtica catalana”. Dins: *Pompeu Fabra, Sanchis Guarner i altres escrits*. València: Eliseu Climent, ed.
- Solà, Joan (1987a). *Qüestions controvertides de sintaxi catalana*. Barcelona: Edicions 62.
- Solà, Joan (1987b). *L'obra de Pompeu Fabra*. Barcelona: Teide.
- Solà, Joan (1990). *Lingüística i normativa*. Barcelona: Empúries.
- Solà, Joan (ed.) (1992). *Sobre lexicografia catalana actual*. Barcelona: Empúries.
- Solà, Joan (dir.) (1993). *Llibre d'estil*. Barcelona: Direcció de Comunicació de la Caixa d'Estalvis i Pensions de Barcelona.
- Solà, Joan (1994). *Sintaxi normativa: estat de la qüestió*. Barcelona: Empúries.
- Solà, Joan (dir.) (1995). *Llibre d'estil de l'Ajuntament de Barcelona*. Barcelona: Centre de Normalització Lingüística de Barcelona; Ajuntament de Barcelona.
- Solà, Joan (1999 [2020]). *Parlem-ne. Converses lingüístiques*. Barcelona: Empúries.
- Solà, Joan (2002). “Les subordinades de relatiu”. Dins: Solà, Lloret, Mascaró i Pérez Saldanya (dirs.), vol. 3, p. 2455-2565.
- Solà, Joan (2005). *Joan Coromines com a exemple*. Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona.
- Solà, Joan (2009 [2020]). *Plantem cara*. Barcelona: Empúries.
- Solà, Joan (2011). *L'última lliçó. Parlaments polítics i acadèmics*. Barcelona: Empúries.
- Solà, Joan, Maria Rosa Lloret, Joan Mascaró i Manuel Pérez Saldanya (dirs.) (2002 [2008]). *Gramàtica del català contemporani*. 3 vol. Barcelona: Empúries.
- Sorolla, Natxo (2013). “Context demogràfic i econòmic. L'evolució de la comunitat lingüística”. Dins: Xarxa CRUSCAT. *VI Informe sobre la situació de la llengua catalana*. Barcelona: Observatori de la Llengua Catalana, 10-43. Accés: <http://130.206.88.7/cruscat/web/informe/informe2012.pdf> <Consulta: 27/04/2022>.)

PANORÁMICA DO DESENVOLVEMENTO DOS ESTUDOS GRAMATICAIS SOBRE A LINGUA GALEGA

ABSTRACT

Taking as a starting point the historiographical contributions previously prepared by colleagues from the Universities of Santiago de Compostela, A Coruña and Vigo, we offer an overview of grammatical studies (morphology and syntax) on the Galician language from the appearance of the first grammars in the Renaissance to the current moment, paying attention to the socio-historical circumstances that explain its little initial development and to those that more recently have contributed to its expansion, within the process of institutionalization of the Galician linguistics

KEY-WORDS

grammatical studies (synchronic morphology and syntax), Galician language.

RESUMO

Tomando como punto de partida as achegas historiográficas elaboradas previamente por colegas das Universidades de Santiago de Compostela, A Coruña e Vigo, ofrecemos unha panorámica dos estudos gramaticais (morfoloxía e sintaxe) sobre a lingua galega desde a aparición das primeiras gramáticas na época do Rexurdimento ata o momento actual, prestando atención ás circunstancias socio-históricas que explican o seu escaso desenvolvemento inicial e ás que máis recentemente contribuíron á súa expansión, dentro do proceso de institucionalización da lingüística galega.

PALABRAS-CHAVE

estudos gramaticais (morfoloxía e sintaxe sincrónicas), lingua galega.

INTRODUCCIÓN

Nas páxinas que seguen pretendemos ofrecer unha panorámica do desenvolvemento dos estudos gramaticais sobre a lingua galega realizados desde un punto de vista sincrónico e centrados en calquera dos períodos da súa historia. Limitamos o noso obxecto de estudo aos traballos de morfoloxía e sintaxe, excluindo, pois, calquera referencia a aspectos ortográficos, fonéticos / fonolóxicos ou léxicos, aínda que en moitas das obras que reciben o nome de *gramática* estean presentes con frecuencia.

Ao prestarmos atención aos traballos gramaticais dedicados ao galego medieval, resulta lóxica a inclusión de achegas elaboradas en Portugal ou no Brasil que estudan o período galego-portugués exclusivamente ou en combinación con algún outro período posterior da historia do portugués.

Os estudos historiográficos existentes sobre a tradición gramaticográfica da lingua galega conforman xa unha serie bastante ampla, polo que teremos moi en conta algunhas das ideas expresadas neles para configurar a nosa panorámica; adicionalmente, como a extensión deste relatorio non permite chegar ao nivel de detalle que ofrecen moitos deses traballos, achegaremos referencias aos mesmos nos lugares oportunos para ofrecelos como posibles fontes para ampliar a información.¹ Os datos cuantitativos que presentamos na parte final proceden da consulta da base de datos *Bibliografía Informatizada da Lingua Galega (BILEGA)* (<http://www.cirp.gal/bdo/bdo-bilega3.html>), unha bibliografía analítica que estamos a desenvolver desde 1994 no Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades de Santiago de Compostela e que se fixo pública por primeira vez a finais de 1998; este recurso de información conta arestora con algo máis de 22.000 rexistros que achegan datos sobre a historia editorial completa de traballos dedicados a todos ou algún dos períodos da historia do galego, así como sobre o seu contido.

¹ En canto ás fontes primarias, só se inclúen nas referencias bibliográficas finais as gramáticas e algúns outros traballos dos que se ofrece algunha cita no texto ou dos que, por algunha razón, parécenos conveniente achegar os datos editoriais completos. As demais identifícanse no propio texto a través do nome do autor, o título e o ano de publicación ou, no caso dos recursos en liña, a través do título e a URL; os seus datos completos poden recuperarse da base de datos *BILEGA* á que facemos inmediata referencia no texto.

1 - ETAPAS DA LINGÜÍSTICA GALEGA²

A historia dos estudos científicos sobre a lingua galega, en comparación coa dos dedicados ao castelán e ao portugués, é temporalmente moito máis curta e serodia. Concretamente, o proceso da súa gramatización, como imos ver, produciuse bastante máis tarde ca o da maioría das linguas europeas, incluídas linguas minorizadas como o éuscaro (1638), o bretón (1659), o catalán (1743) ou o sardo (1782). O apagamento da tradición literaria medieval, o abandono do seu uso polos estamentos sociais máis poderosos, coa conseguinte desaparición do ámbito xurídico-administrativo a finais da Idade Media, convertérona durante séculos nunha lingua practicamente carecente de tradición escrita, transmitida só a través da oralidade polas xentes de máis baixa extracción social, socialmente desprestixiada e, en consecuencia, non digna de estudo. Relevantes investigadores españois (Alonso Zamora Vicente, Dámaso Alonso, Pilar Vázquez Cuesta etc.) puxeron de relevo na década de 1960 o gran descoñecemento do galego que aínda imperaba no ámbito científico debido ao escasísimo desenvolvemento da súa tradición de estudo ata aquel momento (Fernández Rei 1994: 156-157; Regueira 1996: 47).

A análise destes estudos tendo en conta o seu contexto histórico e ideolóxico permite comprobar que están intimamente ligados ao desenvolvemento do galego moderno como lingua escrita e que responden ás demandas e obxectivos de –polo menos– unha parte da sociedade galega nunhas circunstancias históricas que foron mudando ao longo do tempo.

No desenvolvemento da lingüística galega é habitual diferenciar dúas etapas, unha de tanteos iniciais e outra de institucionalización, situando a fronteira entre elas na segunda metade da década de 1960 ou nos inicios da seguinte. Porén, nun traballo recente, Rosario Álvarez (2019) propón distinguir tres etapas:

1.- *Etapa dos precursores* (desde 1860 a 1965), caracterizada pola carencia de especialistas galegos –ou non galegos, pero interesados polo galego– no eido filolóxico, pola aparición dun número reducido de traballos debidos a iniciativas puramente individuais, pola descontinuidade temporal deses traballos e polo illamento verbo doutras tradicións lingüísticas.

2.- *Etapa de emerxencia* (desde 1965 a 1990), na que se comeza a prestar máis atención á produción de materiais destinados a atender as necesidades derivadas da incorporación do galego ao ensino (primeiro no nivel universitario e logo nos niveis básicos), se comezan a elaborar traballos académicos de investigación (teses de doutoramento e memorias de licenciatura) e tamén traballos destinados a atender a incorporación do

² Para unha análise global da evolución da lingüística galega poden verse Santamarina (1989), Regueira (1996; 2000; 2007).

galego a novos ámbitos da esfera pública, a partir da súa oficialización en 1981.³ Nesta nova fase, moitos deses traballos xa non xorden de iniciativas puramente individuais, senón promovidos por institucións.

3.- *Etapa de madurez* (desde 1990 ata hoxe), caracterizada polo notable incremento de traballos resultantes da investigación, por unha tamén crecente especialización dos investigadores ao írense ampliando as áreas de investigación e por unha maior proxección exterior que está dando lugar nos últimos tempos a proxectos de investigación nos que participan equipos galegos e doutras universidades de fóra de Galicia (particularmente, portuguesas e brasileiras).

Adoptaremos esta última proposta para dar conta do desenvolvemento dos estudos gramaticais sobre o galego, aínda que preferimos denominar a última fase *etapa de consolidación*.⁴ Porén, cómpre aclarar que, desde unha perspectiva non limitada ao eido gramatical, sería posible retrotraer o comezo da etapa dos precursores a mediados do século XVIII, de termos en conta a obra fundamentalmente lexicográfica dos monxes bieitos frei Martín Sarmiento (1695–1772) e frei Juan Sobreira Salgado (1746–1805) (en gran parte inéditas no seu tempo), e, en menor medida, tamén a de José Andrés Cornide Saavedra (1734–1803).

2 - ETAPA DOS PRECURSORES (1860–1965)

As primeiras gramáticas do galego apareceron na segunda metade do século XIX, coincidindo co movemento de recuperación literaria da lingua, de defensa do seu prestixio e validez e de reivindicación da cultura e, en último termo, da identidade de Galicia coñecido como *Rexurdimento* e liderado por unha reducida elite intelectual de extracción burguesa liberal que se repartía polas principais cidades galegas; a fase de máximo esplendor deste movemento reivindicativo adoita situarse entre os anos 1863 e 1891, que vén coincidir co segmento cronolóxico en que se redactan os catro tratados que inauguran a tradición gramaticográfica do idioma galego. Segundo sinala González Seoane (2006a: 25),

[a] dependencia do discurso gramatical galego con respecto ás distintas formulacións ideolóxicas do galeguismo foi unha constante desde o momento mesmo da fundación da tradición. A este respecto, non convén ignorar que a propia aparición, contra mediados do século XIX, dos primeiros estudos lingüísticos sobre o galego [–despois do corte temporal respecto das achegas do século anterior–] non responde a intereses puramente científicos

³ Nese ano aprobouse o Estatuto de Autonomía para Galicia [Lei Orgánica 1/1981, do 6 de abril (BOE do 28/04/1981)], en cuxo artigo 5 se declara o galego lingua propia de Galicia e se consagra a súa oficialidade –a recoñecida na Constitución española de 1978– a carón do castelán.

⁴ Ofrecen tamén panorámicas da gramaticografía do galego Regueira (1991), Brea (1994), Sánchez Rei (2005) e Cidrás & Dubert (2017).

ou académicos, senón que é unha consecuencia máis do despegue e progresivo avance do proceso de recuperación deste idioma, fundamentalmente como instrumento de expresión literaria. Sen o rexurdimento do cultivo literario e, máis en xeral, sen o espertar no plano social e político dunha ‘consciencia galeguista’ resultaría imposible explicar este inusitado interese por unha lingua da que, salvo honrosas e contadas excepcións, ninguén se preocupara durante os séculos inmediatamente anteriores.

Así pois, os primeiros ensaios de descrición gramatical do galego deben considerarse como unha liña de actuación máis do movemento rexurdimentista na que os seus autores tratan de dignificalo demostrando – do mesmo xeito que no Renacemento se fixera coas entón chamadas *linguas vulgares*– que é unha lingua de seu, como calquera outra, susceptible de ser reducida a regras. En palabras, outra vez, de González Seoane,

da mesma maneira que os historiadores se empeñan en demostrar que Galicia constituía unha entidade diferenciada cunha historia propia e singular e mesmo cunha composición étnica privativa, da mesma maneira que os escritores se esforzan en forxar unha lingua apta para expresar os máis elevados sentimentos e os conceptos máis sutís, os gramáticos tratan de probar que o galego non é o *patois* bárbaro e anárquico que pretenden os seus detractores, senón unha lingua ‘con gramática’, susceptible de ser reducida a regras, exactamente igual que calquera outro idioma. (2006a: 26)

De aí que considere que a gramática e o dicionario, ademais do seu valor utilitario, adquiriron un valor simbólico na medida en que foron concebidos como requisitos imprescindibles para que o galego puidera acceder á condición de moderna lingua de cultura. Repárese en que unha boa parte dos gramáticos desta primeira etapa foron tamén autores de dicionarios.

Con todo, como sinalan Cidrás & Dubert (2017: 13), aínda que os estudos lingüísticos formaban parte do programa ideolóxico de construción nacional, a gramática tivo un peso moi escaso nese programa. Desde os inicios do mesmo no Rexurdimento, o uso literario do galego avanzou rapidamente e, en menor medida, o seu uso noutros ámbitos, mais o estudo da súa estrutura gramatical sempre se pospuxo a prol doutras tarefas que se consideraron máis urxentes: en primeiro lugar, no Rexurdimento, a reivindicación e dignificación do galego; logo, nas últimas décadas do XIX, a codificación ortográfica (con debates e enfrontamentos que se volverían a repetir case un século despois) e a comezos do século XX, na época das Irmandades da Fala, a oficialización e a expansión do seu uso. Así e todo, “a gramática estivo sempre presente no ideario programático do galeguismo, pero o seu tempo – é dicir, a súa necesidade pragmática – demorou moito en chegar” (Cidrás & Dubert 2017: 113).

González Seoane (2018: 409) propón diferenciar na gramaticografía desta primeira etapa da lingüística galega dous períodos, en función das dúas cuestións sobre as que necesariamente tiñan que posicionarse os autores

de gramáticas: (a) determinar cal debía ser a variedade ou variedades que adoptase(n) como base para establecer o modelo ou ideal de lingua que constituiría o obxecto da descrición gramatical, e (b) decidir a orientación máis ou menos descritiva ou prescritiva que debían dar ás súas obras. O primeiro período estaría representado polas que chama “gramáticas do período rexionalista” (as escritas no século XIX) e o segundo polas “gramáticas do período nacionalista” (as escritas entre 1916 e 1931), que cronoloxicamente se corresponden co período de actividade das Irmandades da Fala (1916-1921) e o da Xeración Nós (1921–1931).

2.1 – Gramáticas do Período Rexionalista⁵

En xeral, os tratados gramaticais deste primeiro período amosan as seguintes características:

(a) Pretenden demostrar que o galego era tan merecente de estudo e atención coma calquera outra lingua e que, en consecuencia, podía ser descrito cos mesmos instrumentos (González Seoane 2006a: 26).

(b) Inclúen, ademais dos contidos propiamente gramaticais, outros elementos alleos a unha obra deste tipo, é dicir, presentan un carácter que algúns investigadores cualificaron como “misceláneo”.

(c) Utilizan como metalingua o castelán.

(d) Tenden a centrarse nos trazos diferenciais do galego fronte ao castelán e utilizan a gramática do segundo como subsidiaria, razón pola que con moita frecuencia omiten a descrición daqueles en que as dúas linguas coinciden.

(e) Adoptan unha orientación fundamentalmente descritiva, en boa medida pola falta de referentes literarios consolidados que puideran orientar unha proposta normativa de estándar.

Cómpre aludir, en primeiro lugar, a un proxecto fracasado dunha *Gramática y vocabulario del dialecto gallego*, atribuído a Ramón Álvarez de la Braña. A obra, concibida como unha gramática teórico-práctica completada cun vocabulario que recollería as voces utilizadas nela, comezou a publicarse por entregas en 1863, pero parece que só chegaron a aparecer dous pregos (González Seoane 1992: 8).

En consecuencia, a primeira obra en aparecer completa foi o *Compendio de gramática gallega-castellana* de Francisco Mirás (1864).⁶ Trátase dun

⁵ As análises historiográficas dedicadas especificamente ás gramáticas decimonónicas son as seguintes: Henríquez Salido (1986), Rodríguez Vilarinho (1989), González Seoane (1992; 1994), Sánchez Rei (2006a), López (2016) e Vázquez Villanueva (2001).

⁶ Ademais dos traballos dedicados a ofrecer unha panorámica da gramaticografía do galego, para a gramática de Mirás pode consultarse Fernández Salgado & Fernández Salgado (2002).

traballo con contidos moi heteroxéneos –como ben revela o título⁷, na que os aspectos gramaticais ocupan apenas 28 das 148 páxinas en 8º de que consta. A maior parte (90 páxinas) está ocupada por unha antoloxía de textos literarios de moi discutible valor. O vocabulario (p. 36-56) achega unhas 400 voces. Os contidos gramaticais corresponden a unha breve morfoloxía centrada nos artigos, na declinación dos substantivos, na declinación dos pronomes persoais, na conxugación dos verbos e, por último, nos adverbios; pouca cousa, en definitiva, para poder considerala unha descrición mínimamente completa. En todos os casos, a continuación da forma galega indícase a castelá (agás no caso dos artigos, onde a información aparece invertida). Constitúe, pois, o que poderíamos chamar un rudimento de “gramática bilingüe”, cuxo valor para unha gran parte dos que se ocuparon de analizala é unicamente histórico e simbólico, por ser a primeira gramática do galego moderno.

Se temos en conta o que di o autor, o obxectivo da obra non é que os galegos aprendan a expresarse e a escribir ben na súa lingua, senón que aprendan os casteláns que viven no país e non son capaces de entender aos nativos.⁸ Mais, en realidade, o espírito que impulsou a Mirás a escribir esta gramática é o mesmo que pouco despois vemos en Cuveiro, Saco Arce ou Valladares: dignificar o galego para, así, contribuír á maior gloria da Patria.

O modelo de galego que describe (e que reflicte na exemplificación) parece corresponder á variedade occidental (con seseo e gheada), que adoita identificarse coa da comarca compostelá. Porén, no vocabulario inclúense –segundo confesa o propio autor– voces escoitadas “de viva voz á diferentes gallegos de todos lugares” (Mirás 1864: 10). Á parte disto non se atopa na obra ningunha outra referencia á situación dos dialectos galegos.

A segunda obra con contidos gramaticais é *El habla gallega: Observaciones y datos sobre su origen y vicisitudes* (Cuveiro 1868) de Juan Cuveiro Piñol (1821–1906), que tivo unha segunda edición moi aumentada en 1876. Escrita en castelán e, como todas as desta época, co obxectivo patriótico sinalado para a de Mirás, tamén posúe moi escaso valor, mesmo xulgada en termos da época. Na primeira parte, despois de referirse ás dificultades que supón escribir unha gramática do galego debido a que carece de “unidade tópica” (é dicir, por ter variantes locais do tipo *man / mau*), ofrece unha información básica e anticuada sobre a formación da lingua, inspirándose, entre outros,

⁷ O título completo é o seguinte: *Compendio de gramática gallega-castellana con un vocabulario de nombres y verbos gallegos y su correspondencia castellana, precedidos de unos diálogos sobre diferentes materias, precedido de unos diálogos sobre diferentes materias. Un grandioso poema de 100 octavas titulado La creación y redención. Un extracto de Fábulas de los mejores fabulistas así como algunas del autor.*

⁸ “Muchos al oír hablar à un labriego no le pueden entender, según lo haremos ver palpablemente en los diferentes diálogos que sobre varios asuntos se pondrán en el presente compendio” (Mirás 1864: 7).

en frei Martín Sarmiento. A segunda parte ocupa 38 páxinas e, ademais de ofrecer algunhas notas de fonética e ortografía, céntrase na “Analogía”, unha morfoloxía elemental na que se achegan algunhas nocións sobre o artigo, os accidentes do nome, os numerais, os pronomes e as conxugacións dos verbos.⁹

Como outros autores, Cuveiro non ofrece unha descrición completa da gramática galega, posto que utiliza a gramática castelá como subsidiaria da galega, evitando a explicación daqueles aspectos nos que as dúas linguas son semellantes e concentrándose só nos trazos diferenciais:

Siendo el habla gallega en su estructura y formas, igual á la castellana, con algunas diferencias que iremos estampando, nos parece inutil explicar aquí los sonidos, partes de la oracion, declinacion del artículo, números, personas y géneros, puesto que en cualquiera de nuestras gramáticas, se hallarán nociones generales, no solo de aquellas, sino de las cuatro partes en que se divide ésta: ortografía, analogia, sintaxis y prosodia (1868: 7)

Juan Antonio Saco Arce (1835–1881)) é o único autor que parece ter unha formación lingüística máis solida, como o demostra o feito de ser crego (hai que supoñerlle un bo coñecemento do latín) e ter exercido como catedrático de grego no instituto de Pontevedra e logo de retórica e poética no de Ourense, a súa terra natal; segundo Santamarina (2018: 331) moi probalemente coñecía tamén linguas como o hebreo, o francés, o italiano, o portugués (que cita algunha vez) e quizais o provenzal e o catalán, xa que foi tamén profesor en Castellón. Entre os historiógrafos da lingüística galega é unánime a opinión de que a súa *Gramática gallega* (Saco Arce 1868)¹⁰, reeditada en 1967, constitúe a descrición máis completa e valiosa das que viron a luz nesta primeira etapa e que nela beberon en diversa medida os gramáticos posteriores¹¹, incluído o mesmo Ricardo Carvalho Calero,¹² autor da primeira gramática relevante da etapa de emerxencia. Ademais do seu interese para a historiografía da lingüística galega, a de Saco Arce é a única gramática das publicadas no século XIX que achega información aproveitable hoxe.

⁹ Á sintaxe só lle dedica unha páxina na que indica que a continuación achega varios textos en verso e prosa que mostran os modismos e as principais diferenzas sintácticas entre galego e castelán.

¹⁰ Velaquí algúns traballos dedicados especificamente á análise desta obra: González Seoane (2018), Dubert (2018), López (2018), Martínez (2018), Santamarina (2018).

¹¹ Cf. “Unha boa parte das gramáticas e dos traballos posteriores á de Saco Arce ten a súa inspiración nesta obra, aínda que os resultados non estean en moitos casos á altura das fontes orixinais” (Sánchez Rei 2005: 105).

¹² O propio profesor ferrolán reconece esta débeda (Carballo 1974: 30). Nas referencias a esta figura central das letras galegas utilizaremos para o seu primeiro apelido a última forma que el adoptou (Carvalho), en lugar da que aparece na súa gramática (Carballo). Loxicamente, na identificación das citas da gramática mantemos esta última.

A obra consta de 259 páxinas e dous apéndices que ocupan outras 50 páxinas.¹³ A parte propiamente gramatical consta das seguintes seccións: (1) “Observaciones sobre las letras” (= fonética) (p. 14-21); (2) “Lexología ó tratado de las palabras” (= morfoloxía) (p. 22-141); (3) “Eufonía”, que trata dos encontros vocálicos (p. 141-154); (4) “Sintaxis” (p. 155-215); (5) “Modismos notables” (p. 216-222); 6) “Prosodia” (p. 223-225), que trata da sílaba tónica, dos ditongos e do contraste entre galego e castelán en canto ao acento dalgunhas palabras; 7) “Ortografía” (1868: 226-259), con varias epígrafes que corresponden a aspectos alleos á gramática: “subdialectos do galego” (primeira clasificación das variedades diatópicas), “nomes propios” e “diferencias principais entre o galego e o castelán” (voces de radicais diferentes ou voces cognadas que teñen solucións fonéticas distintas” (Santamarina 2018: 335). Estamos, pois, outra vez diante dunha gramática con contidos heteroxéneos, pero, sen dubida, a máis completa das que se escribiron neste período en canto aos especificamente gramaticais. Con respecto á morfoloxía, que como adoitaba ser habitual nas gramáticas da época é a parte máis extensa, Santamarina xulga que “canto di neste apartado (120 páxinas), con máis ou menos lagoas, aínda é de lei hoxe. Unha fazaña notable para un rapaz de 33 anos á altura en que escribiu este manual, todo baseado en observacións propias, porque antes del non había nada” (2018: 333).

Segundo González Seoane (2006a: 26), esta obra é a que seguramente reproduce de forma máis fiel a serie de argumentos aducidos polo galeguismo da época:

O seu afervoado prólogo constitúe un magnífico exercicio de ‘defensa e ilustración’ do idioma en que se combinan a defensa radical da súa dignidade estética, a reivindicación da súa liñaxe nobre, mesmo aristocrática, e consecuentemente o rexeitamento da súa consideración de dialecto ou variante deturpada do español, a exaltación de certas virtudes (eufonía, musicalidade, dozura, etc.) atribuídas topicamente ao idioma, a apelación aos galegos para que cumpran co deber patriótico e filial de preservaren e transmitiren a súa lingua como un herdo recibido dos devanceiros, etc.

Un dos aspectos que máis chama a atención neste tratado é a proposta dun galego popular, rústico e aldeán como modelo ou ideal de lingua, o cal contrasta coas posicións maioritariamente sostidas por outros autores coetáneos e posteriores, que manifestan, polo xeral, uns fortes prexuízos antipopularistas. Saco Arce é, pois, o representante máis cualificado do que González Seoane chama corrente “popularista”, concepción do estándar “que

¹³ O primeiro achega 581 refráns (1868: 263-282), que serían reeditados posteriormente en varias entregas da revista *A Monteira* do ano 1890, e o segundo unha mostra de “Poesías escogidas” de varios autores (1868: 284-313).

tenta achega-lo máis posible o galego culto ó uso real dos falantes” (1994: 77). Este recurso ás variedades orais xustifícaa pola falta dunha tradición literaria consolidada no momento de composición da obra, con autores capaces de erixirse en autoridades en materia lingüística. En opinión de González Seoane, “[e]sta opción débese probablemente a unha idealización do mundo rural galego inspirada polo seu profundo conservadorismo e polo seu catolicismo ultramontano, que ve nas cidades e vilas un foco de corrupción moral e de irradiación de hábitos de vida modernos, que ten tamén repercusións no terreo lingüístico” (2018: 416)

Na obra tamén se constata unha orientación claramente descritiva, como o demostra non só a forte contención dos xuízos normativos, senón tamén a incorporación ao texto de variantes de diversos tipos (fonéticas, morfolóxicas, léxicas) e a preocupación do autor por ilustrar a descrición cunha rica exemplificación que demostre a validez das regras ou preceptos que formula. Por outra banda, é frecuente que incida contrastivamente naquelas características que diferencian o galego do castelán.

A cuarta e última gramática deste período son os *Elementos de gramática gallega* (Valladares 1970 [1892])¹⁴ de Marcial Valladares Núñez (1821-1903). É un texto de 153 páxinas, escrito en castelán, cuxa redacción iniciou en 1855, segundo el mesmo declara no limiar, e que parece estar preparado para a imprenta en 1892 (ano en que aparece datado o manuscrito), pero que permaneceu inédito ata 1970 e, polo tanto, non tivo ningunha influencia no desenvolvemento posterior da gramaticografía galega. Os seus obxectivos son tres (Valladares 1970 [1892]: 9): (1) “justificar, hasta donde alcanzamos, la no caprichosa escritura en nuestro *Diccionario gallego-castellano* (Valladares 1884)”; (2) dar a coñecer de maneira sinxela as regras gramaticais que deberían aprender todos os nenos na escola e logo todas as clases sociais, “si han de tener mediana conciencia de lo que en gallego hablen y más aún de lo que en gallego escriban”; (3) “contribuir en algo, pero sin pretensiones, al lustre y á la gloria de nuestra patria”. Así pois, comparte cos gramáticos anteriores idéntico empeño patriótico. No mesmo prólogo tamén salienta a febleza da tradición gramatical galega, facendo referencia á obra de Mirás, que xulga con severidade ao cualificala “en extremo deficiente”, e á de Saco Arce, “excelente, como libro de consulta, por ser de lo mejor que sobre el particular se há escrito” (Valladares 1970 [1892]: 9). E, ademais, bota en falta unha Academia “regional” que puidese acometer a tarefa de redactar unha gramática, que xulga difícil de levar a cabo por unha soa persoa.

¹⁴ A información sobre esta gramática pode ampliarse en Fernández Salgado (2004) e Fernández Salgado (2005).

Non deixa de ser curioso que sexa a única gramática do período rexionalista que ofrece unha definición da disciplina, polo demais, absolutamente tradicional e, segundo González Seoane (1992: 206), probablemente inspirada na que achegan algunhas edicións coetáneas da gramática da Real Academia Española. Estreitamente relacionada con esa definición está a súa orientación, netamente distinta da das gramáticas anteriores, ao situarse na liña do prescritivismo da tradición gramatical castelá; o texto de Valladares representa, pois, unha excepción entre as gramáticas deste período, nas que predomina a descrición,¹⁵ e constitúe un precedente das gramáticas do período nacionalista, máis orientadas a ofrecer recomendacións normativas (Fernández Salgado 2004: 48-49).¹⁶

Se ben no comezo se afirma que “[h]ai en esta gramática, lo mismo que en la castellana, francesa, inglesa y todas las gramáticas lo que llamamos analogía, sintaxis, ortografía y prosodia” (Valladares 1970 [1892]: 11), non estamos diante dunha descrición gramatical completa, como o propio autor recoñece:

No es nuestro ánimo tratar con amplitud y separación de cada una de ellas [...]; es, si, solo dar á conocer gramaticalmente algo del dialecto gallego, de ese dialecto que mamamos, á los que, por flojedad, ó por capricho, le conceptúan indigno de su aprecio. Y, siendo parte primera y principal la analogía, de ella principalmente tratarémos” (Valladares 1970 [1892]: 11)¹⁷

Son uns rudimentos de morfoloxía, completados con algunhas notas de ortografía e prosodia, e practicamente nada de sintaxe.¹⁸ Ademais, inclúen varias listas de elementos léxicos coa súa tradución castelá (nomes dos días da semana, dos meses, das estacións, nomes de persoa, nomes de titulares

¹⁵ A maior presenza da orientación descritiva nas gramáticas deste primeiro período deberíase a que “apareceran publicadas nos momentos aurorais do Rexurdimento, cando o cultivo do galego apenas iniciara o seu despegue” e a conseqüente falta dunha tradición literaria constituiría “un obstáculo para a adopción por parte dos seus autores dunha orientación prescritiva” (González Seoane 2006a: 26). Sánchez Rei (2005: 108), en cambio, sostén que a maioría dos tratados que configuran o discurso gramatical galego –incluídos os deste primeiro período– teñen carácter normativo, aínda matizando que “non todas posúen o mesmo grao desta particularidade, mais é notábel, insistimos que con diferenzas de intensidade, esa pegada prescritiva”.

¹⁶ Este mesmo investigador xulga a obra como “un produto autóctono mimético da ideoloxía gramatical española que dominaba o ambiente lingüístico e cultural das elites provinciais, tanto a través dos distintos graos de ensino como do exercicio da administración estatal (debemos lembrar aquí os estudos universitarios do autor e os varios cargos político-administrativos desempeñados por el en Pontevedra).” (Fernández Salgado 2004: 49)

¹⁷ Fernández Salgado (2004: 49) interpreta esta pasaxe nos seguintes termos: “non é a primeira intención tratar por extenso nin de maneira científica a gramática do galego, senón a de comunicar a un público pouco devoto do galego certos coñecementos lingüísticos que posibilitarian corrixir a lingua falada e escrita e reverterían na propia estima e consideración do galego. [...] As pretensións mitigadas, manifestas na redacción eufemística do parágrafo [...], adquiren o verdadeiro sentido cando se repara nunha audiencia pouco atenta e favorable á lingua rexional”.

¹⁸ Á sintaxe dedícaselle un párrafo de oito liñas onde se define a “frase” e se ofrece unha mínima exemplificación.

de santos), de modismos (tamén con tradución castelá), de refráns e ditos que o autor supón inéditos, de máximas, a tradución ao galego dun texto de Gracián e unha antoloxía de poesías. Atopámonos, pois, diante dun epitome de gramática que amosa o carácter misceláneo que define as obras que estamos a analizar.

En canto ao modelo de lingua, Valladares e un claro representante da corrente “cultista” (González Seoane 1994: 77), xa que considera que o galego popular está cheo de incorreccións e vulgarismos que de ningún xeito se poden elevar á categoría de norma culta. Por iso, mantén que o gramático non pode limitarse a describir a realidade lingüística, senón que debe ir máis alá, expurgando formas incorrectas e vulgares e elaborando unha lingua que poida converterse en instrumento para a comunicación de xente fina e cultivada.

2.2 - Gramáticas do período nacionalista¹⁹

Neste período que abrangue desde o ano 1916 ata 1931 (pero que poderíamos prolongar ata o comezo da guerra civil), só apareceron dúas gramáticas,²⁰ malia que en 1905 se fundara na Habana a Asociación Iniciadora y Protectora de la Academia Gallega, en cuxo regulamento se establecía, entre outras obrigas, a de “dar unidad al idioma gallego por medio de la publicacion de una Gramatica y un Diccionario” (apud Fernández Rei 2009: 111) e que, entre os obxectivos que se fixaron no Regramento das Irmandades da Fala en 1918 figuraba o de “[p]rocurar a divulgazón e fixación do galego, faguendo e axudando a faguer e imprinter gramáticas, dicionarios y-en xeneral, libros galegos” (apud Fernández Salgado 2000: 125). Uns anos despois, Aurelio Ribalta xustificaba a exiguidade das gramáticas galegas polo limitado público que tiñan:

En gallego ai poucas gramáticas; pro e que a xente non pide ter mais. Nas botan de menos. As moitas gramáticas das outras linguas responden aas nezesidás da enseñanza. Pro en Galizia non se estudia o gallego, depréndese sin libros [...]. Por esta razón “de feito”, non “de razón”, abonda ben con satisfazere as nezesidás dos eruditos, dos curiosos, dos literatos –deiqí ou de fora, cáxeque mais de fora que da casa. (1916: 280-281)

As gramáticas deste período seguen a manifestar un carácter misceláneo nos seus contidos, mais, como novidade, amosan os seguintes trazos:

¹⁹ Sobre este período poden verse os seguintes estudos específicos: González Seoane (1992), Henriquez Salido (1992) e Fernández Salgado (2000: 121-195).

²⁰ Hai noticia de que pouco despois de rematada a guerra civil, en 1940, Aurelio Ribalta chegou a escribir unha gramática aínda inédita, cuxo manuscrito se conserva na biblioteca do convento franciscano de Santiago de Compostela.

- (a) Están escritas en galego.
- (b) Adoptan unha orientación claramente prescritiva nun momento en que a necesidade de configuración dun estándar se sinte dun xeito moito máis perentorio ca no período rexurdimentista.

(c) Parecen terse liberado da dependencia da gramática castelá, sobre todo a gramática de Lugrís (1922), máis desenvolvida que a de Carré (1919).

A primeira en publicarse foi o *Compendio de gramática galega* (Carré 1919)²¹, que apareceu co acrónimo R. A. (= Ramón Alvariño), pseudónimo de Leandro Carré Alvarellos (1888–1976). Propiamente, non constitúe unha descrición gramatical completa, senón un brevísimos epitome, xa que consta unicamente de 36 páxinas que amosan unha organización moi deficiente. Nunha nota publicada o mesmo ano no nº 87 do semanario *A Nosa Terra*, o autor indica que para preparar este traballo se baseou “nunha *Gramática castellana* que me serviu para estudar sendo neno na escola; nunha *Gramática das escolas* (portuguesa) e na *Nova ortografía portuguesa*” (p. 3), pero foi moi criticado ao ser acusado de copiar servilmente a Saco Arce sen citalo. Esta crítica fixo que o apoio que inicialmente lle prestaron a esta obra as Irmandades da Fala desaparecese totalmente.

Tres anos despois aparecería a *Gramática do idioma galego* (Lugrís 1922)²² de Manuel Luga Freire (1863-1940), que, fronte a todas as gramáticas anteriores, tivo un éxito moito maior, xa que a primeira edición se esgotou ao pouco tempo de saír do prelo.²³ Así mesmo, as Irmandades da Fala déronlle un apoio incondicional a través do seu órgano de prensa, a revista *A Nosa Terra*, malia que outros sectores da intelectualidade galeguista a recibiron con bastante indiferenza ou mesmo con aberta hostilidade. Luga, ademais de fundador e integrante da Irmandade da Fala da Coruña (a primeira e máis grande desta organización nacionalista), foi membro de número da Real Academia Galega desde a súa fundación e ata a súa morte en 1940, exercendo o cargo de Presidente da institución entre maio de 1934 e agosto de 1935.

A obra de Luga supuxo un paso moi importante no proceso de codificación do corpus, xa que nela se propón un modelo de lingua culta que, aínda tendo en conta a oralidade, evite calquera tipo de vulgarismo. Luga propugna un ideal de lingua que avance no proceso de urbanización do idioma, incorporando o préstamo culto para ampliar o seu abano funcional, sen por iso deixar de se asentarmos na lingua popular. Esta proposta entronca directamente co modelo lingüístico defendido polas Irmandades da Fala, que, como parte do seu ideario político nacionalista, consideraron

²¹ Sobre esta obra, vid. Fernández Salgado (2000: 126-131).

²² Dedicaron estudos específicos a esta obra Sánchez Rei (2006b), González Seoane (2006a), González Seoane (2006b), Sánchez Rei (2009b) e Sánchez Rei (2016).

²³ A obra tivo unha segunda edición aumentada en 1931.

a lingua como elemento esencial da entidade nacional galega e que, polo tanto, era necesario evitar a súa recuperación literaria exclusivamente en obras de cariz ruralista e folclórico, estendendo o seu uso a outros xéneros textuais, elevála ao rango de (co)oficial e introducila no ensino; en definitiva, convertela nunha lingua moderna e urbana.

Segundo Ernesto González Seoane, a gramática de LUGRÍS “presenta, a carón de evidentes elementos de continuidade con respecto á feble tradición gramatical galega, numerosos aspectos certamente innovadores que afectan tanto á concepción e ao discurso gramatical propiamente ditos como ao ideal de lingua que a obra trata de reflectir e promover” (2006a: 25). Entre as características continuistas hai que subliñar, en primeiro lugar, o seu carácter misceláneo, posto que á descrición propiamente gramatical se lle engaden unha serie de aditamentos alleos á gramática (nomes de persoas, topónimos, nomes de meses e días da semana, a denominación dos ventos, unha táboa de castellanismos, mostras literarias e un vocabulario galego-castelán). Incluso nos capítulos descritivos se insiren consideracións totalmente alleas a un texto gramatical, como observacións sobre temas de actualidade ou mesmo anécdotas persoais. Por outra banda, as definicións dos conceptos gramaticais reproducen en boa parte, máis ou menos literalmente, as que se poden atopar nas gramáticas castelás da época, como xa o facían as gramáticas anteriores. Neste aspecto tamén cómpre ter en conta que LUGRÍS fixo un uso intensivo da información que lle ofrecía a gramática de Saco Arce.

En canto ás novidades, LUGRÍS é o primeiro gramático que se esforza por liberar o discurso gramatical galego da dependencia do castelán. Esta vontade maniféstase non só na adopción do galego como metalingua, igual que previamente o fixera Carré (1919), senón tamén na coitadosa exclusión de calquera remisión ao castelán. Por iso, naquelas pasaxes en que trata de xustificar as lagoas ou as omisións na súa descrición xa non apela, como facían Saco e Cuveiro, ou como fará máis adiante Carvalho Calero, á semellanza de galego e castelán, senón á que gardan as “linguas hispánicas modernas” (1922: 11) ou, en xeral, “total-as falas neo latinas” (1922: 85). Isto, naturalmente, non significa que non siga utilizando como fonte de información a tradición gramaticográfica castelá, sobre todo para a definición das categorías gramaticais, aínda que poña moito coitado en ocultalo (González Seoane 2006a: 30).

A segunda característica innovadora é a adopción dunha orientación claramente prescritiva. No prólogo xustifica este cambio pola evolución que tivo a lingua literaria despois do primeiro período de esplendor que representan as principais figuras do Rexurdimento, entre as que cita a Rosalía de Castro (1837-1885), Valentín Lamas Carvajal (1849-1906), Manuel Curros Enríquez (1851-1908) e Eduardo Pondal (1835-1917). LUGRÍS

presenta esa evolución como un proceso de decadencia que se iniciou na etapa tardorrenacentista e que, agravado, cre que continúa nos seus días, a través da anarquía que manifestan os escritores (González Seoane 2006a: 31). Cómpre, pois, superalo fixando unha variedade unificada e limpando a lingua de todos os elementos que lle sexan alleos:

Pasados aqueles días de gloria escintilante, outros escritores, sin faceren siquera un exame do que debían ter como modelos literarios e lingüísticos, comenzaron a empregar a nosa fala c'un desconocemento comprobante das súas leis fonolóxicas e gramaticas. Unha verdadeira anarquía noxenta produxeron dentro das nosas letras. [...] Este mal agravouse nos días d'agora, e d'aquí nasceu o pensamento de eu, o mais humilde dos vellos escritores, enxergase esta Gramática, coa fin de que os bõs e estudosos pudesen achar nela algunhas regras de proveito para se guiaren no emprego da nosa fala (Lugrís 1922: v-vi)

Así pois, esta combinación de elementos continuistas e innovadores explícase, por unha banda, polas reformulacións que experimentou o discurso político galeguista no primeiro terzo do século XX, de modo particular no tocante ao papel reservado ao idioma, e, por outra, polos avances no cultivo e na elaboración do galego como lingua escrita:

Lugrís, como antes fixera Saco, e como algúns anos despois fará Carballo, coloca a súa obra ao servizo da causa do galeguismo. As evidentes diferenzas que separan as súas gramáticas non se deben, de certo, á súa adscrición a correntes teóricas distintas nin derivan tampouco dos avances no coñecemento da realidade lingüística galega. Pola contra, é a evolución ideolóxica do galeguismo e a mudanza dos seus obxectivos programáticos o elemento que en última instancia explica os cambios. O interese da gramática de Lugrís non debe buscarse, pois, no seu contido descritivo, que ofrece escasas novidades con respecto a Saco, senón no cambio de rumbo que supón a súa aposta por unha orientación prescritiva e a súa vocación de liberar o discurso gramatical galego da tutela do castelán. (González Seoane 2006a: 35)

2.3 - Outros traballos da etapa dos precursores

Ademais dos escasísimos tratados gramaticais publicados durante este longo período de 100 anos, no terreo da investigación tamén son mínimos os traballos que ou ben de forma exclusiva ou, máis frecuentemente, prestando atención tamén a outros aspectos, achegan información gramatical; a maioría están centrados na lingua medieval. Así, en 1900 Andrés Martínez Salazar publicou unha edición do códice da Crónica Troiana (século XIV), acompañada de notas gramaticais e información léxica sobre o texto que preparou Manuel Rodríguez Rodríguez; este mesmo autor publicou en 1902 en tres entregas un artigo que pretendía servirles de guieiro aos escritores galegos para que “procuren cultivar con la debida perfección el idioma” (Rodríguez 1902: 12); na terceira entrega describe os determinantes do nome, os pronomes persoais, os numerais e algúns aspectos do verbo galego. Dous anos despois aparecería en alemán unha breve descrición morfolóxica

do galego moderno (Cornu 2004) con datos tirados da gramática de Saco Arce (1868); o *Boletín da Real Academia galega* publicaría por entregas en 2006, nos cinco primeiros volumes do tomo 1, unha tradución castelá preparada por Fernando Martínez Morás.

Nos anos inmediatamente anteriores á guerra civil unicamente atopamos o traballo de Antonio Couceiro Freijomil, *El idioma gallego: Historia, gramática, literatura* (1935),²⁴ que, malia incluír o termo *gramática* no título, non se pode considerar como un tratado gramatical. O seu obxectivo é “condensar todos os coñecementos arredor do galego e da súa produción literaria existentes na altura” (Sánchez Rei 2005: 100). O capítulo I é de carácter sociolingüístico e trata dos conceptos de *idioma* e *dialecto*, da superioridade expresiva das linguas rexionais, da extensión do galego e das súas variedades dialectais. O capítulo II céntrase na historia do galego, describindo a formación dos diversos romances, a situación lingüística prelatina, particularmente en Galicia, ata a época da dominación romana, e o problema dos substratos e dos superestratos xermánico e árabe. O cap. III é un apretado resumo de gramática histórica.

Despois da guerra civil (entre 1939 e 1964) as contribucións ao coñecemento das características gramaticais do galego seguen a ser moi escasas. Atopamos achegas dialectais, algúns traballos de lingüística histórica, algunhas contribucións ao coñecemento da lingua de algúns autores literarios e, sobre todo, estudos de etimoloxía galega, galego-portuguesa ou iberorrománica, pero os estudos de gramática sincrónica practicamente non existen. Como excepción, pódense citar, en primeiro lugar, as varias memorias de licenciatura presentadas entre 1948 e 1963 nas Universidades de Lisboa e Coimbra, centradas en diversos aspectos do portugués medieval (incluíndo, polo tanto, datos do galego-portugués), completados nalgún caso con datos do portugués moderno.²⁵ Así mesmo, Otero (1952) ofrece unha

²⁴ Foi publicada inicialmente en 1926 co título *El idioma gallego* como capítulo (p. 161-327) da *Geografía General del Reino de Galicia* de Francesc Carreras y Candi. Na edición de 1935 inclúese como apéndice o artigo “Ortografía gallega. Bases para su unificación”, que xa publicara ao longo de 1928 en varias entregas no xornal *El Pueblo Gallego* e logo en forma de folleto en 1929. Sobre esta obra, vid. Álvarez (1990) e Fernández Salgado (2000: 74-119).

²⁵ Na Universidade de Lisboa presentáronse as seguintes (unha parte delas dirixidas por Luís F. Lindley Cintra, mais todas inéditas): Maria Fernanda Alves Russo dos Reis: *A negação no português arcaico e moderno* (1948); Elsa Canhoto Correia: *A superlativação no português medieval* (1949); Maria Alexandrina Pimentel: *Leitura, estudo gramatical e glossário de um texto do século XIV (1359): T.T. gaveta 11, maço 8, n.º 37* (1953); Maria Manuela Fialho Cavaleiro Miranda: *Estudo fonético, morfológico e sintáctico acompanhado de um glossário da versão portuguesa de Flores de las leyes* (1958); Fernão Domingos Ferreira Mendonça Perestrelo: *O livro dos bens de D. João de Portel: Estudo da ortografia, fonética, morfologia e vocabulário* (1963); Cremilde Berjano Caeiro Palma: *A linguagem dos foros de Santarém* (1964). Das presentadas na Universidade de Coimbra, a de Maria da Piedade Canaes e Mariz de Pádua: *A ordem das palavras no português arcaico (Frases de verbo transitivo)* (1955), foi publicada pola propia universidade cinco anos despois, mentres que a de Maria Teresa Botelho de Sousa Vieira: *Ser e estar no português medieval* (1961) permaneceu inédita

breve relación de formas de verbos irregulares recollidas en diversos puntos de Galicia, mais non documentadas na única gramática histórica do galego publicada ata entón, os *Elementos de gramática histórica gallega* (1909) de Vicente García de Diego.

3 - ETAPA DE EMERXENCIA (1965–1990)

Entre os lingüistas que exploraron a evolución dos estudos sobre o idioma galego parece existir consenso en que o inicio do proceso da súa institucionalización se produciu entre anos finais da década de 1960 e comezos da seguinte (Fernández Rei 1994: 158; Regueira 1996: 48). En consecuencia, estrictamente falando poderíase dicir que, como tradición cun grao crecente de institucionalización, a lingüística galega apenas conta con medio século de antigüidade.

O inicio desa institucionalización veuse impulsado por varios acontecementos que pasamos a resumir a continuación. En primeiro lugar, despois do longo período de silencio e represión das manifestacións culturais galegas por parte dos vencedores na guerra civil, na década de 1960 a produción literaria en galego foi recuperando paulatinamente o pulso de preguerra. Ademais, no final desa década e na seguinte a defensa da lingua galega e a reivindicación da súa normalización social foi facéndose habitual en actos culturais de moi diverso carácter. No eido da acción política, nos anos 60 xurdiran en Galicia dous partidos clandestinos de ideoloxía nacionalista de esquerdas –o Partido Socialista Galego (1963) e a Unión do Povo Galego (1964)–, entre cuxos obxectivos figuraba a defensa do galego como lingua oficial e, por esa razón, consagraron o seu uso na actividade política. Arredor deste nacionalismo emerxente, creáronse varias asociacións culturais –*O Facho* na Coruña, *O Galo* en Santiago de Compostela e *Abrente* en Ribadavia– que serían focos de resistencia ideolóxica ao franquismo e de dinamismo cultural na procura da dignificación da lingua e do país; algunha delas, como *O Facho*, promoveu cursos de galego e adoptou iniciativas para a normativización do idioma;²⁶ deste xeito, o asociacionismo cultural, unido ao político, convertéronse no

²⁶ Esta asociación publicou –inicialmente por entregas no xornal *La Voz de Galicia* e logo como monografía– *O galego hoxe: Curso de lingua*, dirixido “á recuperación do galego como idioma normal no medio urbano” (*O Facho* 1978: 7). Componse de 122 leccións e mais 12 calas na vida e obra doutros tantos autores galegos sobranceiros. As leccións están estruturadas para desenvolver, de maneira moi breve e directa, temas relacionados coa fonética, a gramática, o léxico e a fraseoloxía; en cada unha inclúense ilustracións que apoian o léxico indicado e vocabulario traducido do galego para o castelán; nalgúns casos tamén se inclúen exercicios de tradución do castelán para o galego e, de maneira periódica, 12 probas teóricas xerais co seu solucionario. A obra tivo notable éxito, posto que entre 1978 e 1980 tivo oito edicións.

primeiro axente galeguizador do país, levando o idioma a todas as esferas da vida social onde tiña algunha incidencia e facéndoo visible por primeira vez en ámbitos dos que estivera afastado ata entón.

Ademais, a lingua galega, xunto coas súas manifestacións literarias, foi conseguindo nesta época certo grao de tolerancia por parte do estamento oficial. Esa tolerancia é a que explica que en 1963 a Real Academia Galega obtivese autorización governamental para instituír a celebración do Día das Letras Galegas, dedicado a partir de entón cada 17 de maio a unha figura literaria. Nese primeiro ano a celebración estivo dedicada a Rosalía de Castro, pois nesa data se cumprían 100 anos da publicación do seu poemario *Cantares gallegos*. Anos despois, tamén se produciu unha tímida incorporación do galego ao sistema educativo oficial, ao principio con carácter optativo e a partir de 1979 obrigatorio; o 17 de abril de 1970 as Cortes franquistas admitiron unha tímida introdución nas aulas das linguas españolas actualmente cooficiais (entón chamadas linguas *vernáculos*) ao aprobaren a Lei Xeral de Educación (Ley 14/1970, de 4 de agosto) promovida polo ministro José Luis Villar Palasí. A partir dese momento, a carencia de materiais didácticos para o ensino do galego resultou máis patente e a súa necesidade non deixou de crecer ata hoxe.

Hai tamén outra serie de circunstancias relevantes para o desenvolvemento inicial da lingüística galega que se produciron no seo da Universidade de Santiago de Compostela. A primeira é a creación dos estudos de Filoloxía Románica como sección da Licenciatura en Filosofía e Letras en 1963, que fixo posible a inclusión da lingua e a literatura galegas como materias de 5º curso desa licenciatura dous anos despois; o primeiro responsable da docencia das mesmas foi Ricardo Carvalho Calero (1910–1990), na altura profesor no ensino privado, que poucos anos despois (1972) ganaría por oposición a cátedra de Lingua e Literatura Galegas da devandita institución, dotada en 1968. Por outra banda, en 1966 tomou posesión da cátedra de Filoloxía Románica o profesor de orixe asturiana Constantino García González (1927–2008), que dende esa posición docente acabaría xogando un papel fundamental no desenvolvemento dos estudos sobre o galego e na formación de especialistas nos mesmos. El foi o promotor e primeiro director do Instituto da Lingua Galega,²⁷ creado en 1971 como instituto universitario que continuou e ampliou as tarefas iniciadas uns anos antes no Departamento de Filoloxía Románica. Desde os seus comezos, os responsables do Instituto deseñaron un programa de promoción e estudo da lingua galega que fixeron del unha instancia capital ata hoxe no incremento

²⁷ Constantino García tamén foi o fundador e primeiro director da revista Verba (1974), primeira publicación periódica galega de carácter especificamente filolóxico.

do seu prestixio social, na expansión do seu ensino, no seu coñecemento no exterior, na súa codificación e no seu estudo científico.²⁸ De todas maneiras, os comezos non foron fáciles, como testemuña Antón Santamarina, membro do Instituto dende a súa fundación e director do mesmo entre 1991 e 2005:

Realmente era unha época difícil aquela na Universidade. [...] No referente ás reivindicacións culturais case non se pode diferenciar a actitude das autoridades académicas das gubernativas. Ademais este tipo de institucións (como o I.L.G.) nutriáanse de xente galeguista e realmente a Universidade daquela non era galeguista. Foise sobrevivindo porque case non se podía prescindir de nós, non había outra xente..., había que facer un traballo filolóxico e non había outra xente que nos suplise en entusiasmo. Eu lembro aquela época como dificultosa, onde mesmo a propia Universidade era ata certo punto reticente (Monteagudo & Santamarina 1996: 29)

Por outra banda, debido ao desenvolvemento económico e social de España desde os anos finais do réxime franquista, nas décadas de 1970 e 1980 asístese a un constante incremento do número de estudantes na universidade española, o cal obrigou a unha considerable expansión dos cadros de persoal docente que fixo posible que novos licenciados –entre eles, os especialistas en filoloxía galega– tivesen oportunidade de iniciar unha carreira docente e investigadora na universidade. Ademais, os cambios no clima social e político do país despois da morte do ditador fixeron posible que os estudos de especialización universitaria en Filoloxía Galega adquirisen maior recoñecemento e *status* académico; así, en 1977 instauráronse como subsección de 2º ciclo dentro da Sección Filoloxía Hispánica na Universidade de Santiago de Compostela e 17 anos despois (1994) convertéronse nunha licenciatura independente cuxo plan de estudos supuxo un notable aumento das materias de lingüística galega. A estes avances académicos hai que sumar as titulacións de galego creadas na década de 1990 nas Universidades da Coruña e Vigo, actualmente convertidas en Graos²⁹. Todo isto redundou, en último termo, nunha mellora nas posibilidades e no nivel de formación dos futuros especialistas.

Unha vez identificadas e descritas as que consideramos principais circunstancias impulsoras do inicio da institucionalización da lingüística galega, pasamos a caracterizar brevemente os traballos que apareceron nesta etapa co obxectivo de describir a estrutura gramatical do galego.

²⁸ González Seoane (2011) ofrece unha análise que xulgamos moi atinada dos factores e circunstancias que fixeron posible a creación do Instituto da Lingua Galega. Sobre a historia e o papel que xogou no desenvolvemento da lingüística galega, vid. Santamarina (2004; 2011), Fernández Rei (1991; 2009: 114-117; 2016), Sánchez Vidal (2005) e Alonso Pintos (2017).

²⁹ Grao en Galego e Portugués: Estudos Lingüísticos e Literarios na Universidade da Coruña e Graos en Filoloxía Aplicada Galega e Española e en Tradución e Interpretación (Galego-Inglés) na Universidade de Vigo.

3.1 - Gramáticas

O primeiro tratado gramatical que, en certa medida, representa a transición desde a etapa dos precursores á nova fase de institucionalización da lingüística galega é a *Gramática elemental del gallego común* (Carballo 1966)³⁰ de Ricardo Carvalho Calero, aparecida nada menos que 35 anos despois da 2ª edición (1931) da última gramática da etapa dos precursores (Lugrís 1922). Non obstante, lingüistas como Xosé Luís Regueira sosteñen que non constitúe o “inicio dunha nova xeira da lingüística galega”, senón máis ben un dos “últimos testemuños da vella época que se acaba” (1996: 56).

A súa redacción foi unha encomenda dos responsables da Editorial Galaxia, nomeadamente de Ramón Piñeiro, que Carvalho acabou aceptando –non sen certo receo inicial– cunha clara conciencia de que debía prestar ese servizo ao país. Ese receo hai que atribuírlo ao feito de que, malia posuír unha formación filolóxica moi superior á dos seus predecesores, ademais da súa formación universitaria inicial en dereito, a súa inclinación en materia de lingua e literatura estaba orientada máis ben cara á crítica e á creación literaria; esas eran, de feito, as dúas actividades que viña desenvolvendo ata aceptar a encarga da gramática, o cal o obrigou a actualizar os seus coñecementos lingüísticos de forma autodidacta, a través de lecturas.³¹

Os seus principais destinatarios eran os estudantes universitarios de Filoloxía (e posteriormente Maxisterio) que debían cursar a materia de Lingua Galega, pero tamén foi moi utilizado fóra da universidade, como o testemuñan as sete edicións que tivo entre 1966 e 1979, o cal constitúe unha novidade en obras deste tipo, e máis en Galicia onde a tradición de aprendizaxe do galego estaba aínda nos seus comezos. É, pois, un traballo estreitamente relacionado co labor docente de Carvalho na Universidade de Santiago de Compostela como profesor de lingua e literatura galegas desde o ano anterior á 1ª edición, de tal xeito que resulta razoable pensar que unha das motivacións para emprender a súa preparación sería ofrecer aos seus alumnos unha fonte de información actualizada. En calquera caso, acabou converténdose en texto de referencia durante practicamente 20 anos³² ata

³⁰ Dos múltiples estudos dedicados especificamente a esta obra, salientamos os seguintes: Henríquez Salido (1999; 2006), Alonso Pintos (2000; 2020), Mariño (2002), Sánchez Rei (2008; 2009a), Álvarez (2011), Freixeiro (2011), González González (2020), Dubert (2020).

³¹ Como indica Mariño, “non foi Ricardo Carvalho Calero un lingüista especializado, un especialista ou un técnico en lingüística, e menos aínda un especialista nalgunha parcela determinada deste saber humanístico. Non o foi, entre outras razóns, porque nunca quixo selo, porque as súas inclinacións intelectuais non eran as dun técnico, senón as dun humanista, e porque os tempos en que se formou universitariamente, e aínda aqueles en que desenvolveu unha boa parte do seu labor profesional, non foron tempos en que en Galicia fose posible tal especialización.” (2002: 72). Sobre as súas fontes de inspiración en materia lingüística, vid. Mariño (2002: 70-71).

³² “A obra converteuse nun fito na historiografía lingüística galega. Nos anos 60 e 70 foi o principal instrumento para aprender a gramática da lingua propia de Galicia, con innegable influencia normalizadora” (Fernández Rei 2020: 290).

a publicación da gramática de Álvarez et al. (1986), igual que o fora a gramática da Saco Arce durante o século XIX e a 1ª metade do XX.

A obra –como o propio título indica– non pretende ser un traballo de investigación, senón unha descrición “elemental” das características fundamentais do que o autor denomina “galego común”, mais, no fondo, constitúe unha proposta de variedade estándar, xa que na data da 1ª edición ese galego común era “más una aspiración que una realidade” (Carballo 1974: 7). Efectivamente, a pretensión de Carvalho é describir o galego do momento, como lingua viva que é, pero o seu ideal de lingua identifícase máis coa variedade literaria ca coa fala oral, que cualifica de “gallego vulgar”:

esta lingua viva no es el gallego vulgar, profundamente alterado en su pureza por la erosión de la lengua oficial y reducido en muchos casos a diferentes formas coloquiales empobrecidas. Es el gallego culto, el gallego literario, que aspira a ser un instrumento cabal de cultura, el que nos interesa (Carballo 1966: 13)

Por iso cre que ese galego oral “[e]n su estado actual tiene que ser depurado y completado para convertirse en lengua literaria. Fuera de los castellanismos que se quieren excluir, sólo los arcaísmos y los portuguesismos pueden llenar las lagunas que se observan” (Carballo 1966: 32). Rosario Álvarez xulga que esta escolla responde a un prexuízo contraproducente na situación sociolingüística de Galicia na altura, aínda que moi habitual na planificación do corpus doutras linguas:

O seu arquetipo é a linguaxe das persoas refinadas, isto é, urbanas e cultivadas, non o pobo galegofalante. Traslada así o prexuízo de que son as elites as que deben marcar o camiño da lingua correcta –como ocorreu adoito noutras sociedades–, sen lles dar a voz aos falantes como se comeza a propugnar na lingüística da época; pero sobre todo, desconsiderando que na situación sociolingüística de Galicia debería resultar evidente que non poden servir de fonte os que non o teñen como lingua habitual. (Álvarez 2011: 24)

Pero, por outra banda, cómpre ter en conta que o pensamento de Carvalho verbo do que debía ser o modelo de lingua culta experimentou unha profunda evolución a partir de mediados da década de 1970 e por iso foi modificando as súas suxestións iniciais para progresivamente ir aproximando a súa proposta de “galego común” á norma portuguesa.³³ Neste sentido, os contidos –e mesmo a grafía das formas que cita– na 7ª e última edición de 1979 amosan tal grao de modificación que ben pode ser considerada una nova edición, máis que unha reedición.³⁴ Ademais, nas sucesivas edicións, o texto foi modificándose en función dos avances que se producían no coñecemento

³³ Sobre esta evolución pode verse Montero Santalha (2011; 2020) e Monteagudo (2020).

³⁴ Mariño Paz (2002) ofrece unha análise moi detallada das múltiples modificacións que o autor foi introducindo nas sucesivas edicións. Sobre a mesma cuestión, vid. tamén Henríquez Salido (1999) e Fernández Rei (2020).

do galego e dos cambios de *status* que foi experimentando como materia de estudo na docencia universitaria.

Igual que os gramáticos do século XIX, Carvalho utiliza como metalingua o castelán e, tendo en conta os destinatarios da gramática, xustifica esa escolla por razóns pedagóxicas. Así mesmo, adopta a mesma estratexia que os gramáticos decimonónicos ao considerar a gramática do castelán como subsidiaria e por iso tende a concentrar a descrición nas características diferenciais do galego; tal estratexia fai que a súa descrición da estrutura gramatical do galego non poida considerarse completa. Velaquí a xustificación que ofrece no limiar da 4ª edición:

Unos y otros [estudiantes da Facultade de Filosofía e Letras e das Escolas de Maxisterio], así como las demás personas cultas que manejen este libro, conocen el español oficial, que es su lengua escolar, y por lo tanto poseen nociones gramaticales más o menos profundas de dicha lengua. Partimos de ese supuesto, y, a causa de ello, en general, omitimos la reiteración de lo que es común a la estructura de las dos lenguas, y la española es el término de referencia de nuestro estudio (Carballo 1974: 8)

Por outra parte, é unha gramática miscelánea, aínda que non na mesma medida en que aplicamos este termo ás gramáticas decimonónicas. Carvalho non inclúe textos literarios, nin vocabulario, pero si aparecen informacións de historia externa e de dialectoloxía, ademais dunha sección de bibliografía de lingüística galega que foi ampliando en sucesivas edicións ata convertela nunha bibliografía crítica a partir da 4ª.³⁵ Rosario Álvarez cualifícaa –acertadamente, na nosa opinión– como “unha gramática de corte tradicional, tanto no seu deseño xeral coma no seu desenvolvemento”, o cal non supón minusvalorala, pois aclara que

[n]a conxuntura de ter que afrontar tal empresa, Carballo só pode partir do pobre tecido que ten ao seu dispor, en forma de gramáticas previas e de escasísimos traballos particulares: é comprensible que asuma como reto facer unha descrición a un certo nivel, sen grandes descompensacións entre as partes e sen grandes lagoas; sería menos asinado, quizais, que non sendo propiamente lingüista nin tendo vocación de tal, asumise revisar tamén o modelo e reorganizar a información consonte ese cambio (Álvarez 2011: 23)

Con todo, introduce algúns principios da gramática histórica e do estruturalismo (na análise dos sons) e explota, en maior medida que calquera dos seus predecesores, os datos seguros que proporciona a investigación dialectal. Respecto dos primeiros, Mariño (2002: 78) subliña que “sendo

³⁵ Cf. os apdos. principais do índice da 7ª edición: I. Orientación bibliográfica (p. 15-41) | II. Generalidades referentes a los orígenes, variedades y afinidades del gallego con otras lenguas (p. 45-100) | III. Los sonidos (p. 103-155) | IV. Las palabras, es decir, partes de la oración y su funcionamiento (p. 159-267) | V. Usos y construcciones, es decir, valor, función y colocación de algunos elementos de la oración (p. 271-338).

en principio unha gramática descritiva de orientación sincrónica moderna, contén moitos elementos tirados de sincronías pasadas do idioma que tenden a mesturarse inconvenientemente cos da actual e mesmo chegan a condiciona-la descrición do moderno galego común”. Aínda así, xulgamos que a obra debe considerarse dunha calidade moi superior á de todas as que a precederon.

A segunda descrición gramatical do galego nesta etapa de emerxencia é a *Gramática gallega* (1967) de Leandro Carré Alvarellos, que apareceu o mesmo ano que a 2ª edición da *Gramática gallega* de Juan Antonio Saco Arce. En xeral, constitúe unha obra de escaso valor que non supuxo ningún avance e que, ademais, tivo pouco éxito debido á valía que se lle outorgou á gramática de Carvalho Calero. Por outra parte, Carré xa lle presentara en 1956 á Real Academia Galega o texto dunha gramática, mais parece que a Corporación desbotou asumir a publicación dese traballo como gramática “oficial” (Freixeiro 2017).

Hai que engadir aínda o resumo de gramática contrastiva (co portugués) que Pilar Vázquez Cuesta e Maria Albertina Mendes da Luz incluíron na 3ª edición da súa *Gramática portuguesa* (1969) nun novo capítulo dedicado ao galego no que tamén achegan información sobre a súa orixe e historia, vitalidade na altura e variación diatópica.³⁶

De fasquía moito máis moderna é a *Gramática galega* de Rosario Álvarez, Henrique Monteagudo e Xosé Luís Regueira (Álvarez et al. 1986), que veu substituír a de Carvalho Calero como obra de referencia, segundo testemuñan as oito edicións que tivo ata 1998. Os autores deixan claro desde o comezo que “neste ensaio de abrangue-lo núcleo común da lingua galega tentouse de representar todo aquilo que é galego vivo, deixando de lado unicamente o que nel haxa de alleo ou posibilidades excesivamente localistas” (1986: 7-8); constitúe, pois, un traballo que propón un modelo de lingua netamente alicerzado na oralidade, sen por iso desbotar solucións cultas. Ademais, é a primeira gramática que limita os seus contidos aos trazos propiamente gramaticais³⁷ e tamén a primeira nesta etapa que se concibe e elabora desde a perspectiva do galego, sen utilizar o castelán como lingua de contraste nin como metalingua.

Aínda así, a obra presenta algunhas lagoas explicables pola falta de estudos específicos sobre certos aspectos da estrutura gramatical, malia os xa notables avances acadados nesa altura a través, sobre todo, dos traballos de investigación que se viñan realizando no Instituto da Lingua Galega. Polo

³⁶ Os contidos gramaticais ocupan 18 páxinas, das que 9 están dedicadas ás características morfolóxicas e sintácticas.

³⁷ Xa non atopamos nela referencias á historia da lingua, nin información dialectal ou outros aditamentos alleos á descrición da estrutura gramatical.

demais, é unha obra de deseño tradicional, na que se adopta a palabra como unidade nuclear da descrición e que achega unha descrición sintáctica pouco desenvolvida.

Por último, a *Nova gramática para a aprendizaxe da lingua* (1988), de Xoán Xosé Costa Casas et al., é un traballo non destinado a un nivel educativo concreto e que, polo tanto, ofrece diversas posibilidades de aplicación. Porén, a mestura de perspectivas teóricas que adoptan os autores dificulta a súa aplicación pedagóxica, así como a posición de compromiso que asumen en relación coas distintas propostas ortográficas existentes na altura.

3.2 - Manuais

Ademais das gramáticas, nesta etapa comezaron a publicarse outros traballos dirixidos a un público non especialista co obxectivo de facilitarlles a aprendizaxe do idioma e, polo tanto, cunha maior preocupación polos aspectos didácticos. Agrupámoslos baixo a denominación de “manuais”, tendo en conta que este termo aparece con frecuencia no título destas obras.³⁸

Algúns ofrecen unha descrición simplificada das estruturas gramaticais do galego, con frecuencia acompañada de exercicios, e outros oriéntanse a resolver dúbidas. Adoitan ser traballos misceláneos que tamén inclúen información sobre o léxico e mesmo datos sociolingüísticos ou información sobre a historia (interna e externa) da lingua.

A primeira obra con vocación pedagóxica destinada a facilitar a aprendizaxe da gramática e o léxico do galego moderno foi elaborada por un grupo de profesores do Departamento de Filoloxía Románica formado por Xosé Luís Couceiro, Ramón Lorenzo, Guillermo Rojo e Antón Santamarina, baixo a dirección de Constantino García, aínda que se publicou como obra inaugural do catálogo de publicacións do Instituto da Lingua Galega. Trátase dun manual publicado en tres volumes escritos integramente en galego (agás o primeiro), malia o título común de *Galego* que se lles deu nas primeiras edicións, e cuxo número de edicións ata comezos da década seguinte constitúe un novedoso e sorprendente fenómeno editorial que patentiza a necesidade que naquel momento había deste tipo de obras.³⁹ É un traballo que, ademais dun amplo resumo de gramática galega e de información léxica, inclúe numerosos exercicios e por iso resultou moi útil nos cursos de galego que organizou o propio Instituto, así como noutros moitos que

³⁸ Nesta categoría de “manuais” tamén se poderían incluír os libros de texto destinados ao ensino regrado que, a partir da década de 1980, comezaron a publicar diversas editoriais privadas de dentro e fóra de Galicia.

³⁹ O primeiro volume tivo cinco edicións entre 1971 e 1984 e o seu título galeguizouse (*Galego 1*) a partir da 3ª edición de 1975; o segundo volume tivo catro edicións entre 1972 e 1984 e o seu título galeguizouse (*Galego 2*) a partir da 2ª edición de 1977; o terceiro volume tivo tres edicións entre 1974 e 1983 e o seu título galeguizouse (*Galego 3*) a partir da 2ª edición de 1976.

estaban a organizar por toda Galicia as asociacións culturais e mesmo para os que, ao abeiro da nova Ley de Educación, comezaban a desenvolverse nos centros de ensino (Fernández Rei 2009: 115). O modelo de lingua que se propugna nel ten a súa base principal na oralidade e algunhas das solucións (gráficas e morfolóxicas) que se adoptan non deixarían de provocar friccións coa Real Academia Galega:

O galego común que se promove desde as páxinas do manual do Instituto busca, á mantenta, adaptarse aos hábitos e pautas reais dos falantes, e eleva a fala á categoría de lingua exemplar. A escrita literaria tamén é tomada en conta, pero non co carácter primordial que se lle concedía no epitome da RAG. No Gallego outórgaselles aos falantes a razón idiomática, e estímase o seu galego como o mellor e máis auténtico. Asemade, o idioma culto debe construírse desde os falantes –e non tanto desde os escritores– pero tamén para eles, pois unha lingua culta non se establece só desde (e para) a literatura (Alonso Pintos 2005: 192)⁴⁰

O mesmo Instituto da Lingua Galega elaborou a mediados de década de 1980 o *Galego coloquial: Curso de galego/Voz de Galicia: Novo método para a aprendizaxe da lingua galega* (1986), inicialmente publicado por entregas no xornal *La Voz de Galicia* e logo como monografía polo propio xornal. Está dirixido “tanto ós que nunca tiveron a posibilidade de ler ou escribi-lo galego coma os que por diversas razóns a penas falaron a nosa lingua e se senten inseguros nela” (1986: 7) e preséntase organizado en 150 leccións constituídas por un pequeno texto introdutorio, información ortográfica ou gramatical, exercicios e un pequeno vocabulario que, logo do solucionario (p. 163-202), se recolle agrupado alfabeticamente nun vocabulario final de máis de 1.700 entradas (p. 203-248) con información gramatical e léxica.

Como prontuario para facilitar a resolución de dúbidas frecuentes sobre a gramática e o léxico, Xosé Ramón Pena e Manuel Rosales prepararon o *Manual de galego urxente*, que chegou a ter entre 1987 e 2006 nove edicións.

3.3 - A investigación no eido gramatical⁴¹

Como xa indicamos, o Instituto da Lingua Galega deseñou desde a súa creación un programa de estudo e promoción da lingua galega que iría mudando co transcurso do tempo. Nos primeiros anos, déuselle prelación aos labores de normalización do *status*, de planificación do corpus, de formación de profesores e de asesoramento, fronte aos propiamente investigadores. Mais, sobre todo a partir da década de 1990, esas tarefas prioritarias foron pasando a un segundo plano, ao creárense ou reactivárense institucións

⁴⁰ Nesta monografía analízanse e avalíanse en profundidade as achegas deste manual (Alonso Pintos 2005: 192-203).

⁴¹ Sobre este tema, ofrece unha panorámica alternativa Álvarez (2003), que comeza o seu percorrido na década de 1980 e nos comezos do novo século.

especificamente encargadas desas funcións. Desta maneira, o Instituto da Lingua Galega foise centrando naquilo para o que inicialmente fora concibido: a investigación. Aínda así, inicialmente os estudos gramaticais non foron os máis atendidos. É significativo que no proxecto de creación á par doutros obxectivos xerais, se expliciten como “fins inmediatos” só dúas liñas de investigación (vid. Fernández Rei 1991): “A continuación do rexistro lexicográfico galego” (entón en fase de realización desde uns anos antes no Departamento de Filoloxía Románica) e “A realización de traballos sobre dialectoloxía galegoportuguesa”; deste xeito, aínda que quedou aberta a posibilidade de desenvolver outros eidos de investigación, lexicografía e dialectoloxía foron os dous aos que os investigadores do Instituto dedicaron (e ata certo punto aínda seguen a dedicar) os maiores esforzos, en gran parte pola súa importancia instrumental para a fundamentación científica dos traballos de estandarización do galego.

Porén, o anterior non significa que, desde o nacemento do Instituto, os estudos gramaticais non tivesen unha certa presenza e continuidade, se ben inicialmente non xurdiron e se desenvolveron como parte de grandes proxectos, senón como iniciativas individuais que en moitos casos callaron en traballos académicos como as teses de doutoramento e as memorias de licenciatura. Froito de traballos deste tipo son as monografías que apareceron ao longo da década de 1970 publicadas pola propia Universidade de Santiago de Compostela como anexos da revista *Verba: Perifrasis verbales en el gallego actual* (1974), de Guillermo Rojo,⁴² *El verbo gallego: Estudio basado en el habla del Valle del Suarna* (1974a), de Antón Santamarina,⁴³ *Sufijos nominales en el gallego actual* (1978), de Isabel González Fernández⁴⁴ e *O infinitivo conxugado en galego* (1978), de Francisco García Gondar.⁴⁵

A elas aínda habería que engadir outros traballos académicos do mesmo teor (maioritariamente memorias de licenciatura) realizados nesa mesma década ou comezos da seguinte, a maior parte dos cales quedaron inéditos. Velaquí unha relación das memorias de licenciatura con enfoque exclusiva ou predominantemente sincrónico presentadas ata 1984, nas que se observa un claro predominio do galego medieval como obxecto de estudo: *Verbos auxiliares en las Cantigas de escarnho e mal dizer* (1972), de Mª Pilar

⁴² Corresponde á tese de doutoramento *Construcciones perifrásticas verbales en gallego*, dirixida por Constantino García e presentada en 1972 na Universidade de Santiago de Compostela. O autor xa traballara sobre o mesmo tema na memoria de licenciatura, tamén dirixida por Constantino García, que presentou en 1969.

⁴³ Corresponde parcialmente á tese de doutoramento *El habla del Valle del Suarna*, dirixida por Constantino García e presentada en 1973 na Universidade de Santiago de Compostela.

⁴⁴ Corresponde á tese de doutoramento *Estudio de los sufijos nominales en el gallego actual*, dirixida por Constantino García e presentada en 1975 na Universidade de Santiago de Compostela.

⁴⁵ Corresponde á memoria de licenciatura co mesmo título, dirixida por Constantino García e presentada en 1976 na Universidade de Santiago de Compostela.

Barreiro Mosquera; *A temporalidade verbal nas Cantigas d'escarnho e mal dizer* (1977), de Xosé Xove Ferreiro; *O posesivo e outras formas de expresar as mesmas relacións na Prosa Galega Medieval* (1978), de Mª Jesús Dono González; *A colocación do pronome átono no galego-portugués medieval* (1978), de Victoria Ogando Valcárcel, parcialmente reproducida en Ogando (1980); *Os pronomes reflexivos en galego* (1980), de Xesús Lantes Vitureira; *Contribución ó estudio dos cuantificadores en galego medieval* (1981), de Xavier Varela Barreiro; *O acusativo con preposición no galego medieval* (1981), de Mª Sol López Martínez; *Construcións condicionais no galego medieval* (1982), de Henrique Monteagudo Romero, publicada parcialmente en Monteagudo (1992); *A preposición a no galego de hoxe* (1982), de Victoria González Cao; *Funcións sintácticas dos pronomes persoais tónicos na prosa galega medieval* (1982), de Carmen Ares Vázquez; *Formas de cuantificación en el gallego actual* (1982), de M^a de los Ángeles Bellón Iglesias; *Sintaxe do infinitivo (non-perifrástico) no galego medieval* (1983), de Carlos Díaz Abraira; *O adverbio de tempo no galego medieval* (1983), de Xermán García Cancela; *A negación na prosa galega medieval* (1984), de Rosa Mª López Gato.

Deben terse en conta tamén as achegas ao coñecemento da estrutura gramatical do galego realizadas desde o eido dos estudos dialectolóxicos. Certamente, os primeiros traballos monográficos sobre falas tendían a concentrarse no léxico, ofrecendo datos moi limitados sobre as características gramaticais. Mais atopamos tamén traballos temperáns que non amosan esta limitación; é o caso das seguintes teses de doutoramento: *El gallego de la comarca de Ferrol*, de José Álvaro Porto Dapena,⁴⁶ *El habla de Ancares (León): (Enmarcada en la dialectología del N. O. peninsular)*, de José Ramón Fernández González,⁴⁷ a xa citada tese de doutoramento de Antón Santamarina sobre a fala do val do Suarna (vid. nota 43), na que se basea a monografía sobre o verbo galego (Santamarina 1974a) e un estudo sobre as partículas comparativas *que = ca e como = coma* en galego medieval e moderno (Santamarina 1974b); *El habla del valle de Verín*, de Manuel Taboada Cid;⁴⁸ *El habla del Valledor: Estudio descriptivo del gallego-asturiano de Allande (Asturias-España)*, de Celso Muñiz;⁴⁹ *El habla de El Franco: Una variante lingüística del occidente de Asturias*, de José García García;⁵⁰ *O verbo:*

⁴⁶ Presentada na Universidad Complutense de Madrid en 1971, foi dirixida por Alonso Zamora Vicente e publicada como anexo de *Verba* en Porto Dapena (1977).

⁴⁷ Presentada na Universidad de Oviedo en 1972, foi dirixida por Álvaro Galmés de Fuentes e deu lugar ás monografías Fernández González (1978; 1981).

⁴⁸ Presentada na Universidade de Santiago de Compostela en 1976, foi dirixida por Constantino García e publicada parcialmente en Taboada (1979).

⁴⁹ Presentada na Universiteit van Amsterdam en 1978, foi publicada ese mesmo ano pola propia Universidade.

⁵⁰ Presentada na Universidad de Oviedo en 1979, foi dirixida por Emilio Alarcos Llorach e dela deriva a monografía García García (1983).

Contribución á dialectoloxía galega, de Francisco Fernández Rei;⁵¹ *O pronome persoal en galego*, de Rosario Álvarez Blanco.⁵² As dúas últimas están baseadas nos datos tirados das enquisas do *Atlas Lingüístico Galego*, que eles mesmos realizaron entre os anos 1974 e 1975, xunto con Manuel González González.

Nas teses de doutoramento sobre falas realizadas con posterioridade, nas décadas de 1980 e 1990, xa se fixo habitual prestar máis atención ás características gramaticais e, polo tanto, han de considerarse tamén fontes axeitadas para o coñecemento da gramática do galego. Así mesmo, xulgamos extraordinariamente relevante a información gramatical que achegan os dous primeiros volumes do *Atlas Lingüístico Galego*, dedicados á morfoloxía verbal (García et al. 1990) e á morfoloxía non verbal (García et al. 1995).

Na década seguinte o número de traballos académicos sobre temas gramaticais continuou aumentando –non só nas universidades galegas, senón tamén nas portuguesas e, sobre todo, nas brasileiras–⁵³ ata acadar un total de 34 no conxunto da etapa de emerxencia, tal como se reflicte na TÁBOA 1. Mais ese crecemento foi aínda moito maior na que consideramos como etapa de consolidación, pois nela se contabilizan un total de 104 traballos deste tipo.⁵⁴

	Mestrado		Licenciatura		Doutoramento	
	EE	EC	EE	EC	EE	EC
Universidade de Santiago	-		23	11	4	13
Universidade da Coruña	-		-	1	-	3
Universidade de Vigo	-		-	2	-	1
Universidades portuguesas	1	11			1	2
Universidades brasileiras	1	30			1	21
Outras universidades		2			3	7
TOTAL	2	43	23	14	9	47

TÁBOA 1 – A investigación gramatical a través de traballos académicos (datos globais)⁵⁵

⁵¹ Presentada na Universidade de Santiago de Compostela en 1979, foi dirixida por Constantino García e permanece inédita.

⁵² Presentada na Universidade de Santiago de Compostela en 1980, foi dirixida por Constantino García e permanece inédita.

⁵³ En Portugal e, sobre todo, no Brasil produciuse a partir da década de 1990 unha revitalización da investigación en lingüística histórica que, entre outros efectos, levou a prestar máis atención á lingua medieval.

⁵⁴ Por non dispoñermos de datos completos, neste cómputo non temos en conta os traballos de fin de grao nin os de fin de mestrado realizados nas tres universidades galegas a partir da instauración dos novos plans de estudo, que, sen dúbida, suporían un aumento do número total.

⁵⁵ EE = etapa de emerxencia; EM = etapa de consolidación.

4 - ETAPA DE CONSOLIDACIÓN (DESDE 1990 ATA HOXE)⁵⁶

En contraste coa etapa precedente, o incremento dos resultados da investigación sobre o idioma galego resulta moi patente nesta última etapa, como amosan as cifras calculadas a partir dos datos tirados da *BILEGA* que presentamos a continuación (FIGURA 1). Para amosar o contraste entre as dúas etapas, o cómputo ten en conta os traballos de investigación producidos no medio século que vai dende 1971 a 2020 (ambos os dous inclusive)⁵⁷ nos diversos campos da lingüística, incluíndo non só os centrados exclusivamente en todas ou algunha das tres fases do desenvolvemento histórico do galego (galego medieval, galego medio e galego moderno), senón tamén os que estudan diversas fases da historia do portugués coa inclusión do período inicial (galego-portugués) do tradicionalmente denominado *portugués arcaico*.

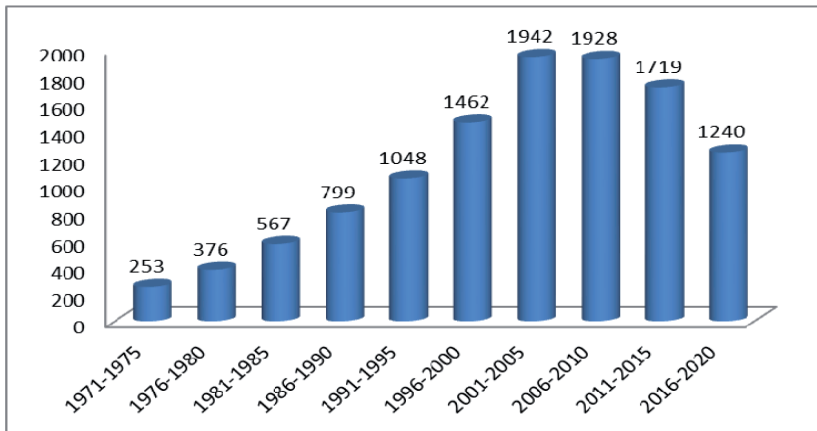

FIGURA 1 – A investigación en lingüística galega por quinquenios entre 1971-2020

Cos criterios que acabamos de sinalar identificamos un total de 11.334 traballos cuxa aparición se concentra maioritariamente entre os anos 1991-2020, é dicir, na etapa de consolidación. Nesta etapa correspondente aos últimos 30 anos observamos o seguinte:

- No quinquenio 1991-1995 superáronse por primeira vez os 1.000 traballos, non baixando desta cifra en todos os seguintes.

⁵⁶ A información máis completa sobre temas e enfoques da investigación gramatical nesta última etapa pode encontrarse no recente traballo de Cidrás & Dubert (2017: 116-123).

⁵⁷ A delimitación deste período de 50 anos é arbitraria, aínda que o ano inicial seleccionado (1971) pode considerarse bastante representativo na fase inicial do proceso de institucionalización da lingüística galega.

- No quinquenio 2001-2005 sobrepasáronse os 1.900, cifra que se mantivo no quinquenio seguinte e baixou lixeiramente nos dous últimos.

Se agora dividimos en dous períodos iguais de 25 anos o medio século cuantificado, o desequilibrio en favor do segundo período é manifesto: entre 1996-2020 contabilízanse 8.291 traballos (73%), fronte aos 3.043 (27%) do período 1971-1995. Os datos revelan, pois, que, aínda que o incremento dos resultados da investigación foi constante desde 1971, os traballos publicados nos últimos 25 anos case triplican os do primeiro período.

En canto aos estudos gramaticais, os criterios utilizados⁵⁸ permiten identificar 1.590 achegas, que representan un 14% do total. Os catro quinquenios que van desde 1996 a 2015 son os que concentran un maior número, chegándose case ás 300 no quinquenio 2001-2005 (vid. FIGURA 2).

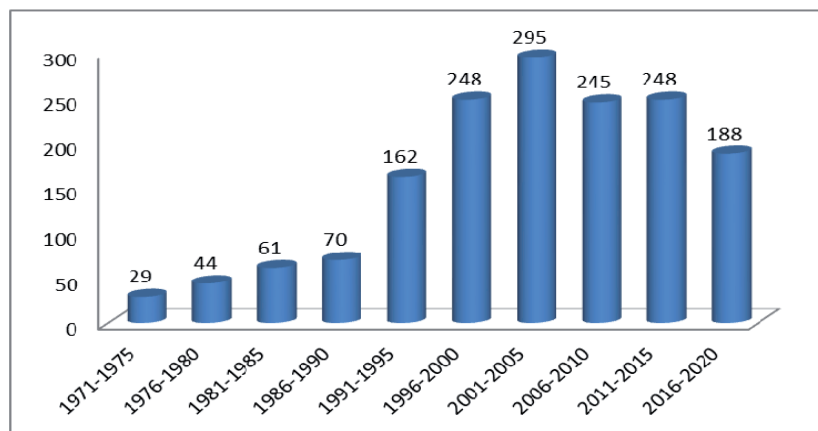

FIGURA 2 – A investigación en gramática galega por quinquenios entre 1971-2020

Por outra banda, a imaxe que resulta da consideración dos datos repartidos nos dous períodos de 25 anos non é moi diferente da xeral: entre 1971-1995 contabilízanse 366 traballos (23%), mentres que ao período 1996-2020 corresponden 1.214 (77%).

A diversificación da investigación tamén constitúe unha característica moi destacada desta etapa de consolidación. Eidos como a sociolingüística, a gramática sincrónica, a lingüística histórica, a tradutoloxía ou as tecnoloxías lingüísticas (lingüística de corpus, tradución automática, lexicografía

⁵⁸ Traballos de investigación realizados desde un punto de vista sincrónico ou en combinación coa perspectiva diacrónica, centrados en aspectos morfolóxicos e/ou sintácticos e con atención ás fases da historia do galego indicadas máis arriba.

computacional etc.) experimentaron crecementos moi significativos; e, en menor medida, tamén a fonética, a pragmática, a análise do discurso, a psicolingüística, a neurolingüística ou a mesma dialectoloxía, sen dúbida a disciplina máis cultivada na etapa de emerxencia, pero agora arrequecida con novos métodos como a dialectometría e novas perspectivas sobre a variación.

Hai algúns acontecementos que poderían servir para explicar o significativo aumento das achegas ao coñecemento científico do galego que caracteriza esta nova fase da lingüística galega.

En primeiro lugar, por segregación da Universidade de Santiago de Compostela, en 1989 foi creada a Universidade da Coruña e en 1990 a Universidade de Vigo. Como xa indicamos, as dúas novas institucións crearon pronto as súas propias titulacións de galego, que implicaron un incremento de profesores especialistas nesta lingua e, polo tanto, de potenciais novos investigadores.

Ademais, a raíz da aprobación da Lei de Reforma Universitaria⁵⁹ o Ministerio de Educación e Ciencia instaurou unha nova política de promoción de grupos de investigación, establecendo convocatorias anuais para o financiamento de proxectos que repercutiu positivamente no aumento da investigación sobre o galego no eido universitario. O mesmo continuou a facer a Xunta de Galicia nos anos seguintes, a medida que foi desenvolvendo as competencias en política universitaria que xa asumira en 1981, coa aprobación do Estatuto de Autonomía para Galicia.⁶⁰

En terceiro lugar, desde finais da década de 1980 viñeron celebrándose en Galicia unha serie de reunións científicas internacionais de temática lingüística ou filolóxico-lingüística que constituíron foros idóneos para estimular novas investigacións e aumentar a visibilidade no exterior dos estudos sobre o galego que na altura se desenvolvían en Galicia. Delas, destacamos as que acolleron un maior número de traballos sobre o galego.⁶¹

(1) O *XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas*, patrocinado pola Sociedade de Lingüística Románica e celebrado en Santiago de Compostela en 1989, que constituíu un foro ideal para estender o coñecemento do galego entre os romanistas. Nas actas deste congreso, editadas por Ramón Lorenzo, hai unha sección específica dedicada ao galego na que se contabilizan 32 traballos –dos que 11 están dedicados a temas gramaticais–, mais no conxunto das actas atópanse 62 traballos dedicados

⁵⁹ Ley Orgánica 11/1983, de 25 de agosto, de Reforma Universitaria (*Boletín Oficial do Estado* de 1/9/1983).

⁶⁰ Ley Orgánica 1/1981, do 6 de abril (*Boletín Oficial do Estado* do 28/4/1981).

⁶¹ O cómputo está realizado a partir da información que ofrecen as actas de cada congreso. De termos en contra o programa de cada reunión, sen dúbida o número de traballos dedicados ao galego sería maior, pois non é infrecuente que algún deles non cheguen a publicarse.

total ou parcialmente a esta lingua. O novo *status* do galego dentro da Romanística quedaría referendado coa súa inclusión, ao lado do portugués, no tomo VI/2 do *Lexikon der Romanistischen Linguistik* (Holtus et al. 1994), onde se lle dedican 8 capítulos.⁶²

(2) O congreso *A Lingua Galega: historia e actualidade*, organizado polo Instituto da Lingua Galega en 1996 en conmemoración do 25 aniversario da súa fundación. Na *BILEGA* contabilizamos un total de 177 traballos (6 conferencias plenarias, 167 comunicacións –das que 30 están dedicadas a cuestións gramaticais– e 4 mesas redondas) presentados neste congreso e publicados nas actas.

(3) O *Congreso Internacional de Lingüística «Léxico & Gramática»*, celebrado en setembro de 2000 no campus de Lugo da Universidade de Santiago de Compostela e no que se presentaron 22 comunicacións centradas no galego (delas, 10 están dedicadas a fenómenos gramaticais, fundamentalmente sintácticos).

(4) O *Gallaecia: III Congreso Internacional de Lingüística Histórica*, celebrado en xullo de 2015 na Universidade de Santiago de Compostela, con participación dunha alta representación non só de investigadores galegos, senón tamén portugueses e brasileiros. Nas actas deste congreso atopamos 15 comunicacións centradas no galego, das que 5 son de temática gramatical.

Mais os progresos da investigación en lingüística galega e a súa internacionalización tamén se viron potenciados pola organización doutros moitos congresos dentro e fóra de Galicia que tiveron como centro de interese a lingua, a literatura e/ou a cultura galega en xeral. Destacamos, entre eles, os promovidos pola Asociación Internacional de Estudos Galegos, fundada nos Estados Unidos na década de 1980; estes congresos, con ampla participación de investigadores galegos e foráneos, viñeron celebrándose ininterrompidamente cada tres anos desde 1985, de tal xeito que o último celebrado na Universidade Complutense de Madrid en 2018 foi o duodécimo.

En cuarto lugar, en 1993 a Xunta de Galicia creou o Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades⁶³ co obxectivo de potenciar proxectos de investigación no eido do que hoxe se coñece como Humanidades dixitais e, ao mesmo tempo, formar novos investigadores a través da súa participación como bolseiros no desenvolvemento deses proxectos. No eido lingüístico, os proxectos que nel se desenvolven complementan, dalgún xeito, os que se

⁶² Os autores dos mesmos son todos recoñecidos especialistas en lingüística galega e/ou románica: Rosario Álvarez Blanco e Henrique Monteagudo Romero (gramática sincrónica), Francisco Fernández Rei (dialectoloxía), Dieter Kremer (onomástica), Antón Santamarina (codificación do corpus do galego moderno), Manuel González González (sociolingüística), Mercedes Brea (gramaticografía e lexicografía; historia externa), Constantino García (evolución do léxico).

⁶³ Ata 1997 chamouse Centro de Investigacións Lingüísticas e Literarias Ramón Piñeiro.

desenvolven no Instituto da Lingua Galega. Para a investigación gramatical son especialmente relevantes os recursos desenvolvidos na lingüística de corpus, concretamente o *CORGA: Corpus de Referencia do Galego Actual* (dispoñible desde 2001 en <http://corpus.cirp.gal/corga>), o *CODOLGA: Corpus Documentale Latinum Gallaeciae* (dispoñible desde 2004 en <http://corpus.cirp.gal/codolga>) e *XIADA: Etiquetador/Lematizador do Galego Actual* (dispoñible desde 2009 en <http://corpus.cirp.gal/xiada>).

O Instituto da Lingua Galega tamén leva despregado un intenso labor para desenvolver recursos deste tipo, entre os que deben salientarse o *TILG: Tesouro Informatizado da Lingua Galega* (dispoñible desde 2003 en <http://ilg.usc.gal/TILG/>), o *TMILG: Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega* (dispoñible desde 2004 en <http://ilg.usc.gal/tmilg/>), o *Xelmirez: Corpus lingüístico da Galicia medieval* (dispoñible desde 2009 en <http://ilg.usc.gal/xelmirez/>), *CORILGA: Corpus Oral Informatizado da Lingua Galega* (dispoñible desde 2012 en <http://ilg.usc.gal/corilga/>) e o *Gondomar: Corpus dixital de textos galegos da Idade Moderna* (dispoñible desde 2017 en <http://ilg.usc.gal/gondomar/>).

Outra institución na que se traballa arreo neste campo das tecnoloxías lingüísticas é a Universidade de Vigo. O Seminario de Lingüística Informática e o Grupo de Tecnoloxías e Aplicacións da Lingua Galega (TALG) desta universidade desenvolveron unha ampla serie de corpus, entre os que salientamos o *CLUVI: Corpus Lingüístico da Universidade de Vigo* (dispoñible desde 2003 en <http://sli.uvigo.gal/CLUVI/>), o *CTG: Corpus Técnico do Galego* (dispoñible desde 2005 en <http://sli.uvigo.gal/CTG/>), *Corpus paralelo SensoGal* (dispoñible desde 2015 en <http://sli.uvigo.gal/SensoGal>) e o portal *RILG: Recursos Integrados da Lingua Galega* (dispoñible desde 2006 en <http://sli.uvigo.es/RILG/>), que integra nunha única aplicación de consulta os corpus e dicionarios creados polo Instituto da Lingua Galega, o Seminario de Lingüística Informática e o Grupo TALG.

A todos eles aínda hai que engadir os textos galego-portugueses do *CIPM: Corpus Informatizado do Português Medieval* (dispoñible desde 2001 en <http://cipm.fcsh.unl.pt/>), que se desenvolve na Facultade de Ciencias Sociais e Humanas da Universidade Nova de Lisboa, os textos galego-portugueses do *Corpus do Português* (dispoñible desde 2006 en <https://www.corpusdoportugues.org>), creado por Mark Davies.

Por último, desde o goberno galego tamén se vén facendo un esforzo de internacionalización da lingua e a cultura galegas a través da creación da Rede de Centros de Estudos Galegos, que imparten materias de lingua galega adaptadas ás necesidades do alumnado de cada universidade e, como complemento dos programas formativos, organizan actividades relacionadas coa lingua galega e, en xeral, co patrimonio cultural de Galicia. Arestora o

galego constitúe materia de ensino en 39 universidades de 16 países, das que 28 contan con licenciados en galego que exercen como lectores. Por outra banda, creou no Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades bolsas de estadias para investigadores estranxeiros, que pasan entre un e nove meses colaborando (nuns casos aprendendo e noutros ensinando) nalgún dos proxectos que se desenvolven no Centro; por esta vía viñeron a Galicia un número significativo de investigadores do Brasil, Arxentina, Alemaña, Inglaterra, Francia, Italia, Rusia etc., que hoxe se ocupan do estudo da lingua e da literatura galegas nos seus respectivos países.

A todo o anterior aínda habería que engadir a creación dun bo número de revistas de lingüística e/ou filoloxía galegas que supuxeron a multiplicación das canles para a divulgación da investigación gramatical.⁶⁴ Ademais, a expansión e maior visibilidade da lingüística galega abriron as portas para que os seus resultados tamén comezasen a aparecer noutras publicacións periódicas de fóra de Galicia (españolas e estranxeiras).⁶⁵

4.1 - Gramáticas

Malia o evidente progreso que experimentou a investigación en lingüística galega durante esta última etapa, o número de tratados gramaticais segue a ser escaso, posto que se contabilizan unicamente tres. En todos eles se emprega o galego como metalingua e ofrecen unha descrición inmanente da estrutura gramatical, prescindindo de construír a descrición concentrándose unicamente nas características diferenciais do galego con respecto ao castelán.

A *Gramática da lingua galega*, de Xosé Ramón Freixeiro Mato, constitúe, sen dúbida, o proxecto máis ambicioso dos emprendidos ata agora para describir o galego moderno, posto que se materializou en catro

⁶⁴ Entre as publicadas en Galicia, salientamos as seguintes (por orde cronolóxica de aparición): *Verba. Anuario Galego de Filoloxía* (Universidade de Santiago de Compostela, 1974), *Agália. Revista internacional da Asociación Galega da Língua* (1985), *Cadernos de Língua* (Real Academia Galega, 1990), *Viceversa. Revista galega de tradución* (Universidade de Vigo, 1995), *Revista Galega de Filoloxía* (Universidade da Coruña, 2000), *Cadernos de Fraseoloxía Galega* (Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, 2000), *Boletim da Academia Galega da Língua Portuguesa* (2008), *Estudos de Lingüística Galega* (Universidade de Santiago de Compostela, 2009), *A letra miúda. Revista de sociolingüística para o ensino* (Coordinadora Galega de Equipos de Normalización e Dinamización Lingüística, 2012), *Cumieira. Cadernos de investigación da nova Filoloxía Galega* (Universidade de Vigo, 2016). Das publicadas fóra de Galicia, merecen destacarse as seguintes: *Revista de Llenguas y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca* (UNED, 1991), *Madrygal. Revista de estudios gallegos* (Universidad Complutense, 1998), *Limite. Sociedad Extremeña de Estudios Portugueses y de la Lusofonía* (Universidad de Extremadura, 2007). Ademais, en Galicia hai outras publicacións periódicas de temática máis ampla que adoitan acoller tamén traballos de lingüística galega: *Boletín da Real Academia Galega* (1905), *Grial. Revista galega de cultura* (Editorial Galaxia, 1963), *A Trabe de Ouro* (Sotelo Blanco, 1990), *Revista Galega do Ensino*, actualmente continuada por *Eduga* (Xunta de Galicia, 1993).

⁶⁵ Entre outras moitas, destacamos as seguintes: *Estudis Romànics* (Institut d'Estudis Catalans, 1947), *Estudios Románicos* (Universidad de Murcia, 1978), *Revista de Filología Románica* (Universidad Complutense, 1983), *Estudos Linguísticos e Literários* (Universidade Federal da Bahia, 1984), *Diacrítica. Revista do Centro de Estudos Humanísticos* (Universidade do Minho, 1986).

volumes que -cunha concepción ampla da gramática- dan conta da fonética e fonoloxía (vol. 1, 1998), da morfosintaxe (vol. 2, 2000), da semántica (vol. 3, 1999) e das estruturas textuais (vol. 4, 2003). No volume dedicado á morfosintaxe, o autor amosa un notable esforzo de integración e síntese dos avances experimentados ata o momento na investigación lingüística do galego; neste sentido, podería dicirse que é unha gramática con maior fundamentación teórica que calquera das anteriores. A través de seis capítulos dedicados ás clases de palabras (que tamén inclúen a descrición do seu comportamento sintáctico) e un á sintaxe do enunciado, ofrece unha descrición moi exhaustiva e inmanente con base na gramática tradicional pero arriquecida cos principios do estruturalismo funcionalista. Por outra banda, a orientación do autor á hora de establecer as súas propostas para o estándar é claramente reintegracionista, como o demostran as continuas críticas que dirixe ás escollas realizadas por Álvarez et al. (1986).

Despois de apareceren os tres primeiros volumes desta obra, o autor preparou un *Manual de gramática galega* (2001)⁶⁶, concibido como instrumento de consulta que ofrece un resumo dos contidos de fonética e fonoloxía, gramática e semántica para un público non necesariamente especialista. A parte central da obra son os contidos de morfosintaxe.

Por outra banda, os avances na investigación gramatical fixeron que a gramática publicada por Rosario Álvarez, Henrique Monteagudo e Xosé Luís Regueira (Álvarez et al. 1986) quedase obsoleta en pouco máis de dez anos. Esa é a principal razón de que a mesma Rosario Álvarez, en colaboración con Xosé Xove, redactase unha nova *Gramática da lingua galega* que, “sen ser rupturista, contén unha visión persoal da gramática” (Álvarez & Xove 2002: 11). Trátase dunha descrición elemental, pero completa, concibida para destinatarios con formación gramatical pero tamén accesible para un público máis amplo. Unha das principais diferenzas respecto da gramática de 1986 é que nesta os contidos se organizan en dirección analítica (é dicir, da oración cara á palabra e aos morfemas) e non sintética, como ata ese intre fora habitual na tradición gramatical galega.

Na actualidade atópase en proceso de elaboración unha nova gramática de referencia, patrocinada pola Real Academia Galega como futura gramática da institución (Álvarez et al., 2005; Álvarez, 2020). Trátase dunha obra de autoría colectiva, cuxa redacción corre a cargo do Seminario de Gramática da institución, constituído polos seguintes membros do Instituto da Lingua Galega, coordinados por Rosario Álvarez Blanco (académica numeraria): María Álvarez de la Granja, Francisco Cidrás Escáneo, Francisco Dubert García, Elisa Fernández Rei, Ernesto González Seoane, Xosé Luís Regueira

⁶⁶ O obra tería unha segunda edición en 2006.

Fernández e Xosé Xove Ferreiro. En traballo informativo recente sobre as características e situación actual do proxecto, a coordinadora aclara que

el encargo aceptado fue la redacción de una gramática descriptiva de la variedad estándar del gallego contemporáneo, basada en la tradición gramatical anterior y en la investigación propia y no publicada del equipo, comprobada mediante un corpus extraído del gallego oral y escrito en los últimos siglos. Implica un carácter normativo que no se persigue como objetivo principal y los autores asumimos la reticencia a etiquetarla como *prescriptiva* en el sentido de no extremar el carácter condenatorio de las opciones que se apartan de una norma univariante –como podría ocurrir en otros tiempos– sino de acoger e integrar en la descripción del estándar, en lo posible, la riqueza de la variación gramatical. (Álvarez 2020: 244-245)

O traballo cremos que dá continuidade a dous proxectos de gramática que se deseñaron no Instituto da Lingua Galega nos anos anteriores: a *Gramática xeral descritiva da lingua galega*, proxecto de investigación iniciado en 1995 cuxo obxectivo era “describir gramaticalmente o galego actual da maneira máis ampla e completa posible, tendo en conta os avances no coñecemento desta disciplina producidos nos últimos anos” (Álvarez et al. 2004: 522) e a *Gramática da lingua galega*, que pretendía informar “do comportamento gramatical do galego de maneira relativamente concisa, sen excesivo aparato teórico e moderadamente argumentativa. A descrición vai acompañada de abundante exemplificación –preferiblemente autorizada por persoeiros literarios ou por localizacións xeográficas que remitan á lingua falada–, que debe servir para ilustrar, a xeito de imaxe, cómo é a lingua.” (Álvarez et al. 2004: 525).

4.2 - Manuais

Neste período tamén se intensificou a elaboración de cursos e manuais coas características xa sinaladas en § 3.2. Incluso atopamos traballos con enfoques e metodoloxías novos, como os destinados a fornecer os recursos necesarios para que unha persoa acade un nivel A2, B1, B2 ou C1 en lingua galega, segundo a descrición de competencias establecida no *Marco europeo común de referencia para as linguas: aprendizaxe, ensino, avaliación* (2001) do Consello de Europa. Outra novidade desta etapa son os manuais destinados a colectivos específicos, como os aspirantes a profesores de galego, os orientados a facilitar a preparación das probas oficiais de lingua galega convocadas anualmente polo goberno da Xunta de Galicia, os que describen as características de variedades especiais como a xurídico-administrativa ou a científico-técnica, os destinados ás escolas de idiomas, os manuais de lingua e estilo e, por último, os dicionarios de dúbidas e os libros de exercicios. Un cómputo aproximada de todos estes tipos de obras aproxímanos ás 50.

5 - ALGÚNS DATOS SOBRE A INVESTIGACIÓN EN MORFOLOXÍA E SINTAXE

Para rematar, achegamos unhas mínimas ideas sobre a investigación en morfoloxía e sintaxe no conxunto de tradición lingüística galega. Desde o punto de vista cuantitativo, os datos tirados da *BILEGA* mostran que os traballos sobre aspectos morfolóxicos practicamente triplicaron os realizados no eido da sintaxe. En principio, a distribución dos 1.590 traballos dedicados a temas gramaticais entre as dúas subdisciplinas é a seguinte: 1.183 traballos (74,40%) están dedicados a fenómenos morfolóxicos e 407 (25,59%) a cuestións sintácticas. O desequilibrio entre as dúas partes da gramática parece evidente, mais os datos que ofrecemos resultan parcialmente enganosos, posto que na clasificación utilizada na *BILEGA* certos temas están incluídos na sección de morfoloxía, malia incluíren tamén aspectos sintácticos (cf. a “distribución” das formas átonas dos pronomes, que figura como subtema dos “pronomes persoais” dentro do macrotema “morfoloxía”, ou a sintaxe do infinitivo conxugado, que nin sequera aparece como tema específico e, polo tanto, constitúe un dos varios aspectos que se inclúen no subtema “infinitivo conxugado”, dentro do “verbo”); así pois, a distancia entre os traballos correspondentes aos dous eidos da gramática necesariamente ten que ser menor, aínda que a sintaxe siga a ser, a día de hoxe, a subdisciplina menos desenvolvida.

En canto aos fenómenos investigados, na TÁBOA 2 ofrecemos unha mostra da representatividade dalgúns:

TEMAS	Nº TRABALLOS
Formación de palabras	209 (13,14%)
Derivación	138 (8,67%)
Composición	30 (1,88%)
Morfoloxía verbal	138 (8,67)
Perífrases verbais	79 (4,96%)
Morfoloxía e/ou sintaxe do infinitivo conxugado	59 (3,71%)
Adverbios	101 (6,35)
Orde de palabras	134 (9,64%)

Distribución dos pronomes átonos	110 (6,91%)
Funcións sintácticas oracionais	90 (5,66%)
Oracións subordinadas	72 (4,52%)
Subordinación substantiva	20 (1,25%)
Subordinación adxectiva	22 (1,38%)
Subordinación adverbial	30 (1,88%)

TÁBOA 2 –Representatividade dalgúns temas na investigación gramatical do galego

Coda

Nas páxinas anteriores tratamos de amosar que no último medio século a lingüística galega –e os estudos gramaticais como parte dela- experimentou un progreso que a sitúa arestora nunha situación para nada parangonable coa que tivo que sufrir durante os 100 anos anteriores. Certamente, o camiño percorrido non sempre foi fácil, non só na etapa dos precursores, senón tamén na de emerxencia, mais, co grao de desenvolvemento acadado, hoxe pode considerarse un ámbito de investigación consolidado e cun futuro esperanzador. Fican aínda moitos aspectos por explorar, nomeadamente en eidos como o gramatical, o pragmático ou o histórico, pero as condicións para levar a cabo esa esculca son mellores ca nunca e só queda esperar que as fontes de financiamento actuais se manteñan ou incluso se melloren e que non só os investigadores actuais, senón tamén os membros das novas xeracións que se forman actualmente se sintan implicados para proseguilo.

Nun aspecto que na lingüística dos nosos días se pode considerar básico para alicerzar investigacións rigorosas, o galego experimentou un avance máis que notable nos últimos 25 anos, ata o punto de atoparse nunha situación en boa medida equiparable á de linguas da contorna como o catalán, o castelán ou o portugués. Referímonos á dispoñibilidade de corpus lingüísticos que fagan posible unha fundamentación empírica sólida de tales investigacións en eidos como o gramatical, entre outros. O esforzo que realizan entidades como o Instituto da Lingua Galega, o Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades ou o Seminario de Lingüística Informática e o grupo de Tecnoloxías Lingüísticas da Lingua Galega da Universidade de Vigo para deseñar e desenvolver recursos deste tipo é enorme, como tratamos de amosar páxinas atrás, e, sen dúbida, vai servir para producir no futuro inmediato –está producindo xa– resultados cientificamente moito máis rigorosos e fiables.

REFERENCIAS

Fontes primarias

- Agrupación Cultural «O Facho». 1978. *O galego hoxe: Curso de lingua*. A Coruña: Editorial La Voz de Galicia.
- Álvarez, R. et al. 1986. *Gramática galega*. Vigo: Galaxia.
- Álvarez, R. & Xove, X. 2002. *Gramática da lingua galega*. Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, R. 1966. *Gramática elemental del gallego común*. Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, R. 1974. *Gramática elemental del gallego común*. Vigo: Galaxia, 4ª ed.
- Carré Alvarellos, L. 1919. *Compendio de gramática galega*. A Coruña: Imprenta Nova.
- Carré Alvarellos, L. 1967. *Gramática gallega*. A Coruña: Moret.
- Cornu, J. 1904. Neugalizische Formenlehre. In: G. Gröber (Ed.), *Grundriss der romanischen Philologie, I*. Strassburg: Karl J. Trübner, 1031-1037. Tradución castelá de Fernando Martínez Morás: 1906. Morfología del gallego moderno. *Boletín da Real Academia Galega*. 1(1): 7-9; 1(2): 28-30; 1(3): 52-54; 1(4): 75-77; 1(5): 99-101.
- Fernández González, J. R. 1978. *Etnografía del Valle de Ancares: Estudio lingüístico según el método «Palabras y cosas»*. Anexo 10 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Fernández González, J. R. 1981. *El habla de Ancares (León): Estudio fonético, morfosintáctico y léxico*. Oviedo: Universidad de Oviedo.
- Freixeiro Mato, X. R. 2000. *Gramática da lingua galega: II. Morfosintaxe*. Vigo: A Nosa Terra.
- García, C. (Dir.) & Santamarina, A. (Dir.) et al. 1990. *Atlas Lingüístico Galego: I. Morfoloxía verbal*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega / Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa.
- García, C. (Dir.) & Santamarina, A. (Dir.) et al. 1995. *Atlas Lingüístico Galego: II. Morfoloxía non verbal*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega / Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa.
- García García, J. 1983. *El habla de El Franco: Una variante lingüística del occidente de Asturias*. Mieres del Camino: Instituto Bernaldo de Quirós.
- García Gondar, F. 1978. *O infinitivo conxugado en galego*. Anexo 13 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela. Disponible en <https://doi.org/10.13140/RG.2.1.5016.4245>.
- González Fernández, I. 1978. *Sufijos nominales en el gallego actual*. Anexo 11 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Instituto da Lingua Galega. 1971. *Gallego I*. Santiago de Compostela:

Universidade de Santiago de Compostela.

Instituto da Lingua Galega. 1972. *Gallego 2*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.

Instituto da Lingua Galega. 1974. *Gallego 3*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.

Lugris Freire, M. 1922. *Gramática do idioma galego*. A Coruña: Imprenta Zincke Hermanos. Disponible en <http://consellodacultura.gal/publicacion.php?id=120>.

Mirás, F. 1864. *Compendio de gramática gallega-castellana con un vocabulario de nombres y verbos gallegos y su correspondencia castellana, precedido de unos diálogos sobre diferentes materias. Un grandioso poema de 100 octavas titulado La creación y redención. Un extracto de Fábulas de los mejores fabulistas así como algunas del autor*. Santiago de Compostela: Establecimiento Tipográfico de Manuel Mirás.

Monteagudo, H. 1992. Subxuntivo futuro / indicativo presente na prótase das oracións condicionais do galego medieval. In: R. Lorenzo (Ed.), *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas (Universidade de Santiago de Compostela, 1989): VI. Sección VI: Galego*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa, 337-352.

Muñiz, C. 1978. *El habla del Valledor: Estudio descriptivo del gallego-asturiano de Allande (Asturias-España)*. Amsterdam: Academische Pers.

Ogando Valcárcel, V. 1980. A colocación do pronome átono en relación co verbo no galego-portugués medieval. *Verba*. 7: 251-282.

Otero, A. 1952. Irregularidades verbales del gallego. *Cuadernos de Estudios Gallegos*. 7(23): 399-405.

Porto Dapena, J. A. 1977. *El gallego hablado en la comarca ferrolana*. Anexo 9 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.

Ribalta, A. 1916. A enseñanza do gallego. *Estudios Gallegos*. 22: 280-284.

Rodríguez Rodríguez, M. 1902. Un bosquejo filológico sobre las lenguas neo-latinas. *Santiago*. 3(3): 11-13.

Rojó, G. 1974. *Perífrasis verbales en el gallego actual*. Anexo 2 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela. Disponible en http://gramatica.usc.es/~grojo/Publicaciones/Perífrasis_verbales_gallego.pdf.

Saco Arce, J. A. 1868. *Gramática gallega*. Lugo: Imprenta de Soto y Freire.

Santamarina, A. 1974a. *El verbo gallego: Estudio basado en el habla del Valliñe del Suarna*. Anexo 4 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.

Santamarina, A. 1974b. Contribución pra un estudio das partículas

comparativas *que = ca* e *como = coma* en galego. *Verba*. 1: 16-30. Dispoñible en <http://hdl.handle.net/10347/2709>.

Taboada Cid, M. 1979. *El habla del valle de Verín*. Anexo 15 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.

Valladares Núñez, M. 1884. *Diccionario gallego-castellano*. Santiago de Compostela: Tipografía del Seminario Conciliar Central.

Valladares Núñez, M. 1970 [1892]. *Elementos de gramática gallega*. Vigo: Galaxia.

Estudos

Alonso Pintos, S. 2000. O ideal de lingua na *Gramática* de Carballo Calero. *Grial*, 38(147): 2000:461-474. Dispoñible en <http://www.cervantesvirtual.com/downloadPdf/grial--revista-galega-de-cultura-num-147-2000-929834/>.

Alonso Pintos, S. 2006. *O proceso de codificación do galego moderno (1950-1980)*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza. Dispoñible en <https://fundacionbarrie.org/publicaciones-detalle?681>.

Alonso Pintos, S. 2017. Investigar, elaborar, divulgar. O Instituto da Lingua na Universidade de Santiago de Compostela. *LaborHistórico*, 3(1): 49-62. Dispoñible en <http://doi.org/10.24206/lh.v3i1.17106>.

Alonso Pintos, S. 2020. A liña do galego literario na Gramática de Carballo Calero. *Boletín da Real Academia Galega*. 381: 229-236. Dispoñible en <https://doi.org/10.32766/brag.381.794>.

Álvarez, R. 1990. As ideas lingüísticas de Antonio Couceiro Freijomil. In: *Homenaje al polígrafo eumés Don Antonio Couceiro Freijomil en el primer centenario de su nacimiento, 1888-1988*. A Coruña: Deputación Provincial, 89-99.

Álvarez, R. 2003. A gramática galega. In: H. Monteagudo e X. M. Bouzada (Coords.), *O proceso de normalización do idioma galego (1980-2000)*. III: *Elaboración e difusión da lingua*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, Sección de Lingua, 131-163. Dispoñible en <http://consellodacultura.gal/publicacion.php?id=303>.

Álvarez, R. 2011. A gramática galega no século XX. O contributo de Carvalho Calero. In: C. C. Biscainho Fernandes & X. M. Sánchez Rei (coords.), *Ricardo Carvalho Calero: ciencia, literatura e nación*. A Coruña: Universidade da Coruña, 13-29. Dispoñible en <http://hdl.handle.net/2183/13128>.

Álvarez, R. 2019. Galician Linguistics Between Hispanic Philological Tradition and Visibility in the Luso-Brazilian Sphere. In: G. Rei-Doval & F. Tejedo-Herrero (Eds.), *Lusophone, Galician, and Hispanic Linguistics. Bridging Frames and Traditions*. London / New York: Routledge, 92-112. Dispoñible en <https://www.taylorfrancis.com/books/e/9781315403946/chapters/10.4324/9781315403946-6>.

Álvarez, R. 2020. A fuego lento. La ansiada gramática de la RAG. *Euskera*. 65(2): 239-256. Disponible en <https://www.euskaltzaindia.eus/dok/euskera/50265.pdf>.

Álvarez, R. et al. 2004. Dous proxectos de Gramática Descritiva. In: R. Álvarez et al. (Eds.), *A Lingua Galega: historia e actualidade: Actas do I Congreso Internacional (Santiago de Compostela, 16-20 de setembro de 1996)*, II. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega, 521-525. Disponible en <http://hdl.handle.net/10347/9849>.

Álvarez, R. et al. 2005. Entre o uso e a norma. O proxecto de *Gramática* da Real Academia Galega. In: R. Álvarez & H. Monteagudo (Eds.), *Norma lingüística e variación. Unha perspectiva desde o idioma galego*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega, 61-68. Disponible en <http://hdl.handle.net/10347/9663>.

Brea, M. 1994. Galegisch: Grammatikographie und Lexikographie = Gallego: Gramaticografía y lexicografía. In: Günter Holtus et al. (Eds.), *Lexikon der Romanistischen Linguistik (LRL): VI/2. Galegisch, Portugiesisch = Gallego, Português*, Tübingen: Max Niemeyer, 110-129. Disponible en <https://doi.org/10.1515/9783110939637.110>.

Cidrás Escáneo, F. & Dubert García, F. 2017. A gramática galega, un río de curso curto e sinuoso. Panorama histórico dos estudos gramaticais sobre o galego. *LaborHistórico*. 3(1): 111-125. Disponible en <http://doi.org/10.24206/lh.v3i1.17110>.

Dubert García, F. 2018. A gramática na *Gramática* de Saco Arce. *Boletín da Real Academia Galega*. 379: 365-383. Disponible en <https://doi.org/10.32766/brag.379.738>.

Dubert García, F. 2020. Algunhas notas sobre a *Gramática elemental del gallego común*. In: F. Cidrás Escáneo (Ed.), *Ricardo Carvalho Calero: As formas do compromiso: Día das Letras Galegas 2020*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 255-281.

Fernández Rei, F. 1991. O Instituto da Lingua Galega (1971-1990): contribución á investigación e á normalización do galego. In: M. Brea & F. Fernández Rei (Coords.), *Homenaxe ó profesor Constantino García, I*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 15-46. Disponible en <http://hdl.handle.net/10347/12313>.

Fernández Rei, F. 1994. Os traballos de Dámaso Alonso sobre o galego de Asturias e o ancarés. A súa importancia na historia da lingüística galega. In: F. Fernández Rei (Ed.), *Lingua e Cultura Galega de Asturias: Actas das I Xornadas da Lingua e da Cultura Galega de Asturias: Na busca das raíces da Terra Navia-Eo: Homenaxe a Dámaso Alonso (Grandas de Salime, 1990)*. Vigo: Xerais, 149-170.

Fernández Rei, F. 2009. El trabajo conjunto de la Real Academia Galega y el Instituto da Lingua Galega en el proceso de estandarización del gallego. In: *II Congreso de l'Aragonés (Zaragoza y Alto Aragón, 13, 14 y 15 de chulio de 2006): Actas*. Zaragoza: Estudio de Filolochía Aragonesa, 109-131. Disponible en http://academiadelaragones.org/biblio/Actas_II_Congreso_Aragones.pdf#page=109.

Fernández Rei, F. 2016. A botadura do Instituto da Lingua Galega. In: E. Corral Díaz et al. (Eds.), *Cantares de amigos. Estudos en homenaxe a Mercedes Brea*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 399-409.

Fernández Rei, F. 2020. Ricardo Carvalho Calero, profesor e lingüista. *Boletín da Real Academia Galega*. 381: 285-300. Disponible en <https://doi.org/10.32766/brag.381.798>.

Fernández Salgado, B. 2000. *Os rudimentos da lingüística galega: Un estudio de textos lingüísticos galegos de principios do século XX (1913-1936)*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.

Fernández Salgado, B. & Fernández Salgado, X. A. 2002. Francisco Mirás e a primeira gramática galega. In: M. A. Esparza Torres et al. (Eds.), *SEHL 2001. Estudos de Historiografía Lingüística: Actas del III Congreso Internacional de la Sociedad Española de Historiografía Lingüística (Vigo, 7-10 de febrero de 2001)*, I. Hamburg: Helmut Buske, 139-152. Disponible en <https://www.academia.edu/15398902>.

Fernández Salgado, X. A. 2004. A obra gramatical de Marcial Valladares. *Cadernos de Lingua*. 26: 47-98. Disponible en <http://publicacionsperiodicas.academia.gal/index.php/Cadernos/article/view/64>.

Fernández Salgado, X. A. 2005. *Marcial Valladares: Biografía dun precursor no Rexurdimento galego*. Pontevedra: Deputación Provincial. Disponible en <https://www.researchgate.net/publication/319036924>.

Freixeiro Mato, X. R. 2011. Carvalho Calero e a lingua galega: coherencia, compromiso e visión de futuro. In: C. C. Biscainho Fernandes & X. M. Sánchez Rei (Eds.), *Ricardo Carvalho Calero: ciencia, literatura e nación*. A Coruña: Universidade da Coruña, 67-85. Disponible en <http://hdl.handle.net/2183/13131>.

Freixeiro Mato, X. R. 2017. *Sobre historiografía gramatical e codificación lingüística (1955-1971)*. O Epítome de gramática galega e outros textos. A Coruña: Universidade da Coruña. Disponible en http://illa.udc.es/rgf/pdf/mon_12.pdf.

González González, M. 2020. A Gramática elemental del gallego común e a creación da cátedra de galego na USC, dúas referencias na historia do gallego do século XX. In: A. Tarrío & A. Requeixo (Coords.), *Estudos arredor de Ricardo Carvalho Calero*. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, 117-135.

González Seoane, E. X. 1992. *A ortografía e a gramática do galego nos estudos gramaticais do século XIX e primeiros anos do XX*. Tese de Doutoramento. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela. Dispoñible en <http://hdl.handle.net/10347/19749>.

González Seoane, E. X. 1994. Concepcións do galego estándar nos gramáticos galegos do século XIX. In: R. Lorenzo (Ed.), *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas (Universidade de Santiago de Compostela, 1989): VI. Sección VI: Galego*, A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa, p. 75-88. Dispoñible en <https://www.researchgate.net/publication/279996427>.

González Seoane, E. X. 2006a. A Gramática de Lugo na tradición lingüística galega. *Boletín da Real Academia Galega*. 367: 25-36. Dispoñible en <http://publicacionsperiodicas.academia.gal/index.php/BRAG/article/view/273>.

González Seoane, E. X. 2006b. Lugo ou a gramática ao servizo da *santa e xusta causa*. In: A. Santamarina & A. Tarrío Varela (Coords.), *Manuel Lugo Freire: Día das Letras Galegas 2006*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 97-113.

González Seoane, E. X. 2011. Da invención e fundación do ILG. *Grial*. 49(191): 17-21. Dispoñible en https://ilg.usc.es/sites/default/files/publicacions_investigadores/fdez_seoane_grial_191.pdf.

González Seoane, E. X. 2018. Descrición e prescrición na Gramática de Saco. *Boletín da Real Academia Galega*. 379: 407-417. Dispoñible en <https://doi.org/10.32766/brag.379.740>.

Henríquez Salido, M. C. 1986. As gramáticas do galego do século XIX. In: *Actas [do] I Congreso Internacional da Língua Galego-Portuguesa na Galiza (Ourense, 20-24 Setembro 1984)*. Ourense: Associação Galega da Língua, 443-467.

Henríquez Salido, M. C. 1992. A língua e a gramática nas *Irmandades da Fala: A Nosa Terra (1916-1920)*. In: M. C. Henríquez Salido (ed.), *Actas [do] III Congreso Internacional da Língua Galego-Portuguesa na Galiza (Vigo / Ourense, 1990): Em Homenagem ao Professor Carvalho Calero*. Ourense: Associação Galega da Língua, 173-212.

Henríquez Salido, M. C. 1999. As *rectificações* das edicións da Gramática do Professor Ricardo Carvalho Calero. In: M. C. Henríquez Salido & M. A. Esparza Torres (Eds.), *Estudios de historiografía lingüística hispánica ofrecidos a Hans-Josef Niederehe*. Vigo: Universidade de Vigo, Departamento de Filología Española, 73-96.

Henríquez Salido, M. C. 2006. O significado da gramática do professor Carvalho Calero no mundo luso-brasileiro. In: X. M. Cid Fernández (Coord.), *Repensar a educación: Realidades e desafíos: Homenaxe ó profesorado xubilado nos cinco anos de Facultade de Educación*. Vigo: Universidade de Vigo, 333-345.

Holtus, G. et al. (Eds.). 1994. *Lexikon der Romanistischen Linguistik (LRL): VI/2. Galegisch, Portugiesisch*. Tübingen: Max Niemeyer. Disponible en <https://doi.org/10.1515/9783110939637>.

López, T. 2016. A literatura galega nas gramáticas do século XIX. *Estudos de Lingüística Galega*. 8: 147-166. Disponible en <https://doi.org/10.15304/elg.8.3197>.

López, T. 2018. «Con abundancia de razóns»: a literatura na *Gramática de Saco Arce*. *Boletín da Real Academia Galega*. 379: 351-363. Disponible en <https://doi.org/10.32766/brag.379.737>.

Mariño Paz, R. 2002. A obra lingüística de Carvalho Calero. In: T. López & F. Salinas (Eds.), *Actas do Simposio Ricardo Carvalho Calero, Memoria do Século*. A Coruña: Universidade da Coruña, Departamento de Galego-Portugués, Francés e Lingüística / Asociación Socio-Pedagóxica Galega, 67-106. Disponible en <http://hdl.handle.net/2183/10544>.

Martínez González, X. 2018. A obra de Saco Arce no contexto do Rexurdimento. *Boletín da Real Academia Galega*. 379: 419-462. Disponible en <https://doi.org/10.32766/brag.379.741>.

Monteagudo, H. & Santamarina, A. 1996. No vintecinco aniversario do Instituto da Lingua galega. Entrevista con Antón Santamarina. *Grial*. 34(129): 26-42. Disponible en <http://www.cervantesvirtual.com/downloadPdf/grial--revista-galega-de-cultura-num-129-1996-924568/>.

Monteagudo, H. 2020. A individualidade do galego no pensamento lingüístico de Ricardo Carballo Calero. In: F. Cidrás Escáneo (Ed.), *Ricardo Carvalho Calero: As formas do compromiso: Día das Letras Galegas 2020*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 329-360.

Montero Santalha, J.-M. 2011. Etapas no pensamento lingüístico de Ricardo Carvalho Calero. In: C. C. Biscaíño Fernandes & X. M. Sánchez Rei (Coords.), *Ricardo Carvalho Calero: ciencia, literatura e nación*. A Coruña: Universidade da Coruña, 127-146. Disponible en <http://hdl.handle.net/2183/13122>.

Montero Santalha, J.-M. 2020. O contributo lingüístico de Carvalho Calero. In: F. Cidrás Escáneo (Ed.), *Ricardo Carvalho Calero: As formas do compromiso: Día das Letras Galegas 2020*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 283-304. Disponible en <https://www.academia.edu/44644106>.

Regueira, X. L. 1991. Die galicische Grammatik in Geschichte und Gegenwart. In: U. Herrmann & A. Schönberger (Eds.), *Studien zu Sprache und Literatur Galiciens: Akten des 1. gemeinsamen Kolloquiums der deutschsprachigen Lusitanistik und Katalanistik (Berlin, 1990)*. Frankfurt am Main: TFM / Domus Editoria Europaea, 19-33.

Regueira, X. L. 1996. Os estudos de lingüística galega. In: R. Lorenzo & R. Álvarez (Eds.), *Homenaxe á Profesora Pilar Vázquez Cuesta*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 47-67.

Regueira, X. L. 2000. Historiografía da lingüística galega. In: *Apéndice da Gran Enciclopedia Gallega: XXXIV. DACOSTA-JOSÉ*. A Coruña: Novos Veiros, 239-243.

Regueira, X. L. 2007. Galician Language Studies: Between Ideology and Linguistics. *Galician Review*. 5-6: 1-24. Disponible en <https://www.academia.edu/19068059>.

Rodríguez Vilarinho, F. 1989. Precusores dos estudos lingüísticos e gramaticais na Galiza. In: *Actas [do] II Congreso Internacional da Língua Galego-Portuguesa na Galiza. 1987 (Santiago de Compostela, 23 de Setembro / Ourense, 27 de Setembro)*. Ourense: Associação Galega da Língua, 137-155.

Sánchez Rei, X. M. 2005. Trazos xerais da tradición gramatical galega. *Revista Galega de Filoloxía*. 6: 93-121. Disponible en <http://hdl.handle.net/2183/2625>.

Sánchez Rei, X. M. 2006a. A emerxencia da lingüística galega no século XIX. In: F. Salinas Portugal & M^a do A. Tavares Maleval (Orgs.), *Estudos Galego-Brasileiros 2*. A Coruña: Universidade da Coruña, 249-269. Disponible en <http://hdl.handle.net/2183/29021>.

Sánchez Rei, X. M. 2006b. Algúns apuntamentos sobre a *Gramática do idioma galego* (1922-1931) de Manuel LUGRÍS FREIRE. *Raigame*. 23: 60-71. Disponible en http://www.ccpxaquinlorenzo.es/index.php?option=com_phocadownload&view=category&download=24%3Araigame-23.

Sánchez Rei, X. M. 2008. Algunhas observacións sobre a *Gramática elemental del gallego común* de Ricardo Carvalho-Calero. *Madrygal*. 11: 101-112. Disponible en <https://revistas.ucm.es/index.php/MADR/article/view/MADR0808110101A/32955>.

Sánchez Rei, X. M. 2009a. A emerxencia da lingüística galega na segunda metade do século XX: a *Gramática* de Ricardo Carvalho Calero. In: L. Tato Fontaiña & M^a do A. Tavares Maleval (Orgs.), *Estudos Galego-Brasileiros 3: Língua, literatura, identidade*. Rio de Janeiro: Editora da Universidade do Estado do Rio de Janeiro, 265-284. Disponible en <http://hdl.handle.net/2183/29022>.

Sánchez Rei, X. M. 2009b. Manuel LUGRÍS FREIRE, gramático. In: C. Fernández Pérez-Sanjulián, Mª P. García Negro & H. Rabuñal Corgo (Eds.), *Congreso sobre LUGRÍS FREIRE*. A Coruña: Universidade da Coruña, 107-129. Disponible en http://illa.udc.es/Repository/Publications/Drafts/1432720222731_Manuel_Lugris_Freire.pdf.

Sánchez Rei, X. M. 2016. Descripción e prescripción na *Gramática do idioma galego* de Lugrís Freire (1922, 1931). In: C. Fernández Pérez-Sanjulián (Ed.), *As Irmandades da Fala, cen anos despois*. A Coruña: Universidade da Coruña, 141-155.

Santamarina, A. 1989. Estado e tarefas da lingüística galega. In: D. Kremer (Ed.), *Actes du XVIIIe Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes (Trèves, 1986): VII. Histoire de la linguistique et de la philologie romanes. Philologie romane et langues romanes: prise de conscience ou: la philologie pour quoi faire?*. Tübingen: Max Niemeyer, 289-310.

Santamarina, A. 2004. O Instituto da Lingua Galega: 25 anos de protagonismo e testemuño. In: R. Álvarez et al. (Eds.), *A Lingua Galega: historia e actualidade. Actas do I Congreso Internacional (Santiago de Compostela, 16-20 de setembro de 1996), I*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega, 21-36. Disponible en <http://hdl.handle.net/10347/9883>.

Santamarina, A. 2011. O Instituto da Lingua Galega hai 40 anos. *A Trabe de Ouro*. 86: 145-156.

Santamarina, A. 2018. Saco Arce como gramático. Significado e pegada da súa obra. *Boletín da Real Academia Galega*. 379: 329-349. Disponible en <https://doi.org/10.32766/brag.379.736>.

Vázquez Villanueva, G. 2001. Estandarización e identidade comunitaria. Las representaciones de la lengua gallega en las gramáticas y los diccionarios del siglo XIX. In: R. Bein & J. Born (Eds.), *Políticas lingüísticas: Norma e identidade: Estudos de casos y aspectos teóricos en torno al gallego, el español y lenguas minoritarias*. Buenos Aires: Universidad de Buenos Aires, Facultad de Filosofía y Letras, Instituto de Lingüística, Secretaría de Extensión Universitaria, 67-82. Disponible en http://www.filo.uba.ar/contenidos/secretarias/seube/catedras/gallegos/VVillanueva_Estandarizacion.pdf.

LA STORIOGRAFIE LHENGUISTICA MIRANDESA*

RESUME

An 1882, José Leite de Vasconcelos publica *O Dialecto Mirandez*. Ye l amprecípio dua nuoba era para l mirandés, lhéngua que até essa era poucos sabien que eistie, anque repartisse território cul pertués, la lhéngua de l Stado i de l'Eigreija, anquanto que l mirandés era la lhéngua dominante nas aldés de la Tierra de Miranda. L *O Dialecto Mirandez* fui l purmeiro trabalho dun manhuço de studos suobre la lhéngua mirandesa que alcançórun l sou momiento algido cula publicaçon de *Estudos de Philologia Mirandesa*, obra an dous belumes que ye, na prática, ua gramática çcritiba de la lhéngua mirandesa. Bolbidos quaije 140 anhos zde la publicaçon de *O Dialecto Mirandez*, son muitos ls ambestigadores que se ténen acupado de l studo de la lhéngua mirandesa. Neste trabalho bamos a fazer l baláncio de l que fui feito i de l que falta por fazer an relaçon al studo lhenguístico de l mirandés. An resumo, este trabalho ten por oubjetibo amostrar un squiço i ua panorámica de la storiografie lhenguística de la lhéngua mirandesa, tentando stablecer la relaçon de las obras cula era an que sálen i abaluando l ancuntron que tubírun. Sien pretender ser eisaustibos, tentar-se-á amanolhar las obras i outores más amportantes de cada era, dalguns son falados de passage, mas nas refréncias bibliográficas puoden ser cunsultadas las obras más relebantes destes outores relacionadas cula lhenguística mirandesa.

* Este trabalho zambolbiu-se ne l ámbito de l porjeto “Fronreira spano-pertuesa: personas, aldés i palabras” (FRONTESPO-3P), financiado por FEDER/ Menistério de Ciência i Einobaçon - Agência Statal d’Einobaçon de l Governo de Spanha (RTI2018-095899-B-I00). L sou outor beneficiou, tamien, de la ajuda de la *Comunidad de Madrid* ne l marco de l Cumbénio Plurianual cula Ounibersidade de Alcalá na lhinha d’atuáçon “Stímulo a la Eicelénzia para Porsores Ounibersitários Permanentes” (EPU-INV/2020/011).

ABSTRACT

In 1882, José Leite de Vasconcelos publishes *O Dialecto Mirandez*. It was the beginning of a new era for Mirandese. A language which existence was unknown to the majority, although it shared territory with Portuguese, the language of the State and the Church, while Mirandese was the dominant language in the villages and parishes of Terra de Miranda.

O Dialecto Mirandez was the first work in a series of studies on the Mirandese language that reached its height with the publication of *Estudos de Philologia Mirandesa*, a two-volume work that is, in practice, a descriptive grammar of the Mirandese language. After 140 years since the publication of *O Dialecto Mirandez*, many researchers have been studying the Mirandese language. In this work, we are going to take stock of what has already been done and what remains to be done in regards the linguistic study of Mirandese.

To sum up, this work aims to sample, outline and an overview of Mirandese linguistic historiography, trying to establish the relation between the papers and the times when they were published and evaluating the impact they had. Without intending to be exhaustive, we will just make an overview. Though bibliographic references are available for most representative authors who dealt with the Mirandese language.

KEY WORDS

Mirandese language; Linguistics; Linguistic Historiography; Sociolinguistics; Asturian-Leonese

1 - ANTRADA

L obxectivo deste traballo ye apersentar, seguindo ua orde cronológica ls testos de carátele gramatical i lhenguístico screbidos suobre la lhéngua mirandesa, splicar l cuntesto an que estes aparecírun i las eideias i las repersentaçones amplicitas an cada obra, al redor de la lhéngua mirandesa, la segunda lhéngua nacional de Pertual como la chamou l porsor i ambestigador Ernesto Rodrigues na antrada de la berson mirandesa de *Ls Lusíadas* de Luís Vaz de Camões (Camões 2010: 49). Esta zignaçon ye un marco amportante para ua lhéngua que an 1882 naide conhecie i que un estudante de medecina, José Leite de Vasconcelos, “çcubriu” a la lhuç de la cência lhenguística.

La lhenguística moderna parte, muita beç, de l presupuosto giral de que las gramáticas stan çprendidas de la bida social de ls sous falantes. Assi, ye questume ls lhenguistas miráren la lhenguaige como un oubjeto abstrato de l que se puode dar cuenta sin ningun tipo de referéncia al cuntesto social. Ls sociólogos, por sou lhado, acúpan-se de la sociedade como se esta pudira eisistir sien la lhenguaige. (Romaine, 1994: 11). Mas, como ye sabido, lhéngua

i sociedade ban de rede ua cun outra. Las mudanças na sociedade ténen conseqüências na lhéngua, mas este ye un caminho cun dous sentidos, pus la lhéngua ye un eilemientu central an qualquer sociedade i molda la forma cumo bemos l mundo. Ye cun esta premisa que bamos a tentar dar-bos cuonta de más dun séclo de stória de ls studos gramaticales i lhenguísticos mirandeses.

En resumo, este trabalho ouferece ua panorámica de ls studos lhenguísticos i gramaticales suobre la lhéngua mirandesa zde l purmeiro trabalho conhecido até hoije, relacionando cada obra i outor cul cuntesto stórico de la era an que ls calhou bibir. Tenta-se analizar qual fui la amportância destas obras pal conhecimiento i zambolbimiento de la lhéngua mirandesa. Teneremos special cuidado an assinalar l resultado que dalguas obras tubírun ne l porcesso de besibelizaçon i normatibizaçon de la lhéngua mirandesa i andicaremos ls marcos más amportantes ne l porcesso de normalizaçon de la lhéngua mirandesa por mos parecer que ls studos suobre la lhéngua i l sou reconhecimiento social, político i científico ban a la par.

2 - LAS PURMEIRAS REFERÉNCIAS A LA LHÉNGUA MIRANDESA

L mirandés suobrebibiú durante séclos arresquinado i çpreziado. L pertués (inda hoije quando se fala pertués se diç que está a falar “grave”) era la lhéngua de l Stado i de l’Eigreja. L Stado i l’Eigreja nunca deixórun campo pal uso de la fala mirandesa. Más arrimado a ls dies d’hoije, la generalizaçon de la scola i ls meios de quemunicaçon, que ousában i usan solo l pertués ten cuntribuído para um arresquinar inda maior de la lhéngua mirandesa. Leite de Vasconcelos retratou assi l cuntesto sociolhenguístico de l mirandés na biraige del séclo XIX pal séclo XX:

A lingoa mirandesa é puramente doméstica, por assim dizer, a lingoa do lar, do campo e do amor: com um estranho o aldeão falla logo português [...].

Com uma especie de modestia os habitantes de Duas-Igrejas dizem que quem falla mirandês fala mal, fala charro, e que quem falla português, fala grave, ou em grave (Vasconcelos, 1900: 12).

Este panorama ten benido a demudar bastante cul passo de l tiempo, mas inda hoije se usan spressones cumo “falar grave” ou “fala fidalga” para se referir al pertués, mas mesmo assi, las formas negatibas (cumo “fala charra”) yá nun se ouben tanto.

Ne ls anhos 80 meça a bulhir un mobimiento an defesa de la lhéngua, purmeiro para la ancluir ne l ansino, que ten benido a ganhar fuorça i cujas cunquistas más relebantes fúrun l antroduçon na scola de la çplina de Lhéngua i Cultura Mirandesa ne l anho 1986-1987 (Raposo, 2000: 99-107),

l reconhecimiento oficial de l mirandés na lei 7/99 de 29 de janeiro de 1999 i, mais recentemente, la assinatura de la Carta Europeia de las Lhénguas Regionales ou Minoritairas, an 2021. An 1999, l scritor Francisco Niebro (pseudónimo de Amadeu Ferreira) scribe l seguinte retrato de la situaçon de la lhéngua mirandesa cula eideia de spertar las cuncências:

Nuosso Senhor ye cumo ls de Miranda, nun fala mirandés.

Quando ua lhéngua nun sirbe para rezar. Quando se dizen todos ls pecados a Dius, sien medo, i se ten bergonha de rezar an mirandés. Quando ye assi, nun hai lhéngua que s'aguante. Parece que Dius, quando andubo pul mundo a daprender las lhénguas, chegou eiqui i passou an zlhado. You acho que lo zbiórun. Ye tempo de Dius nun tener bergonha de falar an mirandés. (Niebro, 2014).

Las purmeiras referéncias a la lhéngua mirandesa amóstran que la diglosia i la menorizaçon de esta lhéngua ten séculos de stória. Miremos un eisemplo: an 1725, achamos na obra *Regras da Lingua Portuguesa, Espelho da Língua Latina ou Disposição para Facilitar o Ensino da Língua Latina pelas Regras de Portuguez* de Jerónimo Contador de Argote la purmeira referéncia nun testo gramatical sobre la lhéngua mirandesa i outras falas sturo-lhionesas stramuntanas, ancluindo, talvez, ls falares raianos galhego-pertueses de la region Menhota:

[H]á alguns de alguns lugares de Trás os Montes, e Minho nas rayas de Portugal que são muito bárbaros, e que quasi que se não podem chamar portuguez, mas só os usa a gente rustica daquelles lugares (Argote, 1725: 295-296).

L utor antende que las bariadades lhenguísticas faladas ne l Minho i Trás-los-Montés afastan-se de l pertués «quasi que se não podem chamar portuguez» (Argote, 1725: 295-296) i apunta pal fato de séren faladas pul pobo.

3 - LA “ÇCUBIERTA” DE L MIRANDÉS, DOCUMENTAÇON, CODIFICAÇON E GRAMATIZAÇON

An 1882, un moço, estudante de medecina ne l Porto, José Leite de Vasconcelos, publica un folhetin cul purmeiro studo sobre la lhéngua mirandesa. Para scribe esse purmeiro studo sobre la lhéngua mirandesa Leite de Vascoelos sribou-se nas anformações que cunseguiu de António Branco de Castro por bias dun anquérito. Solo apuis de publicar *O Dialecto Mirandez, Nottas Glottologicas* (1882) l'utor bejitarie la Tierra de Miranda i alhá dibersificarie las sues fontes d'anformaçon sobre la lhéngua mirandasa.

3.1 - L cuntesto stórico de ls purmeiros trabalhos científicos sobre l mirandés

L Pertual de finales de l séclo XIX staba chafurgado nua fonda crise a todos ls nibles i nesse cuntesto aparécen bárias tentatibas de sacar a

Pertual dessa situação, d'antre eilhas suobressálen las *Conferências do Casino* ou *Conferências Democráticas do Casino Lisbonense* de 1871: Tubo particular amportança la cunferência de Antero de Quental *As Causas da Decadência dos Povos Peninsulares* (1871). Por outro lhado, un de ls momentos más marcantes i troumáticos para Pertual nesta era fui La Cunferência de Berlin (1884-1885) i l posterior Ultimato Británico a Pertual de 1890 que acabou culas eideias spansionistas de ls que tentában ajuntar por tierra Angola i Moçambique, cousa que ls británicos nun deixárun que acontecisse.

Assi, aparécen neste cuntesto las eideias que defénden la modernizaçon de l paíç i la sue eiquiparaçon a ls restantes países ouropeus. Ye neste ambiente que un moço studante de medecina ne l Porto, José Leite de Vasconcelos, bai çcubrir l mirandés a la lhuz de la cência lhenguística. Ye la conjunçon de l antresse personal de Vasconcelos i la codícia an studar i coincer melhor l paíç que splícan que l mirandés fusse oubjeto d'antresse por parte de ls antelectuales de la época, até l punto de ser la causa de ua polémica que ambulbiu a Trindade Coelho, Albino Moraes Ferreira i Leite de Vasconcelos i que tubo cumo tabrado un de ls jornales más amportantes daqueilha era (Gómez, 2015: 69-78). Fui tamien por bias de l antresse pula lhéngua mirandesa que Leite de Vasconcelos i l romanista austriaco Hugo Schuchardt ampeçórun a corresponder-se an 1882 (la purmeira carta ye de 17 de setiembre de 1882) lhugo que Schuchardt soubo que Leite iba publicar un studo suobre l mirandés (Castro & Rodrigues-Moura, 2015: 3).

3.2 - Ls purmeiros studos suobre la lhéngua mirandesa

Yá bimos que, an 1882, José Leite de Vasconcelos publicou *O Dialecto Mirandez contribuição para o estudo da dialectologia românica no dominio glottologico hispano-lusitano* (Deiqui an delante *O Dialecto Mirandez*). Neste pequenho trabalho l outor fai ua purmeira tentatiba de çcriçon de la lhéngua mirandesa. Antes de l salimiento an lhibro la obra habie salido an l folhetin de l jornal *O Penafidense*, cul título *O Dialecto Mirandez (Notas glottológicas)* ne l berano de 1882 (l purmeiro l 7 de julho de 1882, ne ls folhetins nº 472, 473 de julho i an agosto ne ls números 479, 482 i 483. Açpuis, nesse mesmo anho fui publicado an lhibro (Gómez 2015, 70-72). Para screbir este purmeiro studo l outor sribou-se nas anformações que conseguiu de António Branco de Castro, falante de mirandés i natural de Dues Eigrejas, i que era tamien estudante ne l Porto na mesma era que Leite de Vasconcelos (Vasconcelos 1900: 3-5). Branco de Castro fui apersentado por Afonso Cordeiro i José Joaquim Pinto a Leite de Vasconcelos an 1882, sabedores de l antresse de l moço Leite pulas lhéguas i la eitnografie. Este trabalho fui premiado ne l curso filológico de la Societé des Langues Romanes an Montpellier (Gómez 2021: 37). Leite de Vasconcelos fizo bárias biaiges para studar la lhéngua mirandesa (Vasconcelos 1900: 5-20) i trocou correspondência cun bárias figuras

amportantes de la Tierra de Miranda que le fornecírun anformaçones suobre la lhéngua mirandesa i outros aspectos de l'antrese deste outor (Gómez 2018: 39-40 i 47-49).

L *O Dialecto Mirandez* ye un lhibrico de 39 páginas debedido an 7 partes; Antrada; I Fonética; II Morfologie, que anclui referéncias al artigo, ls demostrativos, ls pronomes i la cunjuqaçon de alguns berbos; III Sintaxe, la parte mais cúrtia, de apenas un parágrafo adonde se diç que la sintaxe de l mirandés i l pertués son armanas; IV Testos, acompañados de traduçon pal pertués, adonde se puode ler ua cuonta, ua narratiba brebe, ua lhenda, un quelóquio, un conjunto de 7 adabinas, 2 cantigas populares suobre l amor, 3 cantigas de San Juan i 8 ditos dezideiros mirandeses. Seguidamente hai uns “materiaes para un vocabulairo mirandez” i, para finalizar, la conclusion.

Mas Leite nun se deixou quedar por ende i continuou cul studo de la lhéngua mirandesa. Ye tamien outor de la purmeira i, até hoije, única gramática de mirandés: *Estudos de Philologia Mirandesa*, publicada an dous belumes, ne ls anhos de 1900 i 1901, respetivamente. Desta obra falaremos cun más bagar más adelante.

Assi i todo, nun fúrun Leite i Schuchardt ls únicos a antressar-se pul studo de la lhéngua de l Praino, tamien José Albino Moraes Ferreira dedicou ua monografie al mirandés antitulada *Dialecto Mirandez* (1898), l mesmo título utilizado por Leite mas sien l artigo. Este trabalho fui la gota d'auga que chiçcou la purmeira polémica an redor de l mirandés i adonde Trindade Coelho bieno an defesa de l sou amigo Leite de Vasconcelos (Gómez, 2015). Hai dous motibos que splican la postura de Trindade Coelho, por una lhado la amisade cun Leite i l feito de Trindade Coelho ser natural de Mogadouro, tierra del Praino adonde l mirandés nun era stranho, anque yá nun se falasse na era de Trindade Coelho. Por outro lhado, hai ua afirmaçon na obra de Albino Moraes Ferreira que por cierto nun agradou a Trindade Coelho:

Amavelmente, mas cahindo n'uma inexactidão, que é, de todas as do seu livro, a mais grave, afirma o sr. Moraes Ferreira que eu seria capaz – eu! – de escrever uma grammatica mirandesa. Por Deus, não era! Fundamentalmente, eu sou até adverso a grammaticas e a grammaticos, - razão dou a D. Francisco Manuel de Mello, quando diz as seguintes palavras que se valem muito pela graça portugueza de que estão cheias, não valem menos, como conceito, pela auctoridade d'onde proveem: - 'Grammaticos, menina, é uma praga de gente bem escusada no mundo: são como os cães das boas letras; não servem senão de roer ossos e espinhas, até que a põem na espinha.' Por mim, a amavel afirmação do sr. Moraes Ferreira é tanto mais inexacta, quanto é certo que eu nem no que escrêvo faço grammatica, ou me importo com a grammatica, - pois tudo quanto eu faço, ou, pelo menos, procuro fazer, é escrever como o povo falla, e os grammaticos, em geral, desdenham de fallar como o povo, e são tão ousados, alguns, que até o emendam [...]. Deus me defenda, portanto, de escrever uma grammatica, ou de pensar sequer em semelhante coisa; mas se tal pretendesse fazer, eu procuraria, antes de mais nada, abeberar-me da falla do respectivo povo (Coelho, 1898).

Mas la crítica de Trindade Coelho tenie a ber, suobretodo, cula falta de capacidade i cumpetência científica de Moraes Ferreira, falta de cumpetência que stá na ourige de ls muitos erros i ampreciones que se áchan ne l sou studo. Ten que ber, portanto, cul cuntenido de la obra i cun cierta zounestidade antelectual de Moraes Ferreira pus nunca cita ls trabalhos de Leite de Vasconcelos anteriores a la publicaçon de l sou trabalho:

De resto, e não querendo fazer ao sr. Moraes Ferreira a injuria de suppôr, nem por sombras, que a omissão, em todo o volume, do nome e dos estudos do sr. dr. Leite de Vasconcellos, foi um proposito, ella representa, quando menos, que desconhece os trabalhos do illustre philologo, o que não é licito, hoje, a quantos estudam o mirandez, e é imperdoavel nos que o ensinam. (...). Ao venerando e venerado nome do sr. Leite de Vasconcellos, forçoso é juntar, por um espírito de justiça, que os redima do esquecimento a que os votou tambem o sr. Moraes Ferreira, os nomes dos srs. Gonçalves Vianna e Bernardo Fernandes Monteiro; - e se é forçoso, contra a orthoepia do livro do sr. Moraes Ferreira, acrescentar, pro domo mea, auctoridade digna de respeito, dar-lhe-ei ainda a do gaiteiro de Genízio, - ao qual, por intermedio do meu querido amigo e distinctissimo escriptor sr. Augusto Moreno, hoje professor em Miranda do Douro, tive o cuidado, depois de ler o volume, de o mandar para que o ouvisse [...]. O resultado, confirmou o que eu logo suppus: que o sr. Moraes Ferreira não afinara a orthoepia do seu livro pelo diapasão do gaiteiro de Genisio, - o que é o mesmo que dizer, pelo da linguagem da terra de Miranda. E pois que o sr. Moraes Ferreira affirma que a grammatica deve ser o padrão, o modelo, o diapasão typico para cotejar a linguagem, encontrei, procedendo á operação inversa, isto é, aferindo pela linguagem fallada em terra de Miranda a orthoepia do seu volume, que a orthoepia do seu volume estava errada (Coelho, 1898).

La beradade ye que zde l punto de bista de la lhéngusitica i de la gramaticografie, la obra de Moraes Ferreira nun truxo ningun abanço de monta pal coincimiento de l mirandés, nun ten outro antresse para alhá de ser un de ls poucos outores que screbiu suobre la lhéngua mirandesa ne l séclo XIX. *Dialecto Mirandez* de Albino de Moraes Ferreira ye cumpuosto por três partes: ua grande antrada; la parte dedicada a la gramática; i ua outra suobre la música de ls dançadores, zeinhos de la roupa i bários lhaços i un cacho de l quelóquio de *Sturiano i Marcolfa* (sin mencionar l'outor de ls testos, Francisco Garrido Brandão). Moraes Ferreira afirmaba que solo el, Manuel Ferreira Deusdado, Trindade Coelho i l coronel d'angenharia Francisco Esteves Pereira podien screbir ua gramática de la lhéngua mirandesa, l que, antre outras cousas, probocou la respuosta de Trindade Coelho que amostremos arriba. Cumo yá fui dezido, Albino Moraes nun era especialista na matéria, l mais antressante ye que la gramática que el tentou sboçar tenie fins didáticos (Moraes yera funcionairo de la ansepeçon d'educaçon purmaira l que poderá haber tubido dalgua anfluência nesta abordaige). Esta obra tubo bastante dibulgaçon naquel tiempo, mas hoije quedou quaije que squecida. L outor i la obra fúrun, cumo yá bimos, oubjeto de fuortes críticas por parte de Trindade Coelho i de l próprio Leite de Vasconcelos quen teciu las sues críticas a la obra de Moraes

Ferreira i l apuntou muitos erros que aquel outor dou na Antrada de Estudos de Philologia Mirandesa (Vasconcelos 1900: XII-XIX).

Ne l belume I de *Estudos de Philologia Mirandesa*, José Leite de Vasconcelos cunta, ansartando antresantes notas i quemantairos suobre questones lhenguísticas que anriquécen la narraçon, las biaiges que fizo a la Tierra de Miranda an 1883 i 1884. La purmeira biaige de l'outor a la Tierra de Miranda fui nas «*férias grandes*», isto ye, durante las bacanças de berano, de 1883 (Vasconcelos, 1900: 3-18). An 1884, na segunda biaige, tamien nas «*férias grandes*» bejitou Favaios, Santa Comba, Parada, Bragança, Carregosa, Zeive, Mofreita, Aveleda, Soutelo, Montezinho, Portelo, Varge, Rio-d'Onor, Guadramil, Deilão, Rio-Frio, Quintanilha, Abelhanoso, San Martino de Angueira, Speciosa, Zenízio, Dues Eigrejas i Sendin (Vasconcelos 1900: 18-20).

Açpuis de la publicaçon de *O Dialecto Mirandez* i na seqüência de las biaiges que fizo a la Tierra de Miranda para studar la lhéngua de maneira mais fonda, Leite ampeçou a trocar cartas cun bárias figuras de la region que le dában anformaçones, la maior parte de las bezes a pedido de l ambestigador, suobre la lhéngua mirandesa i outras matérias que éran de l'antresse de Leite de Vasconcelos. L cunjunto de cartas que Leite de Vasconcelos recebeu de personaiges de la Tierra de Miranda manten-se, na maior parte de ls causos, einédito, mas, este manhuço de testos fúrun lidos i transcrebidos pul scritur i estudoso de la lhéngua mirandesa Amadeu Ferreira. Assi i todo, Las cartas mirandesas de Leite de Vasconcelos inda se manténen einéditas.

Neste cuntesto aparécen ls purmeiros testos screbidos de que tenemos conhecimento, screbidos an mirandés i por un mirandés, trata-se de las cartas que l Abade Sardina mandou a Leite de Vasconcelos (dalguns cachicos destas cartas fúrun publicados an parte pul próprio Leite de Vasconcelos, l restante, como ya fui dezido, inda nun fui publicado). La escrita de l Abade Sardina ye sorprendente a bários nibles, l causo de ser l purmeiro a screbir an lhéngua de la Tierra de Miranda ye un calantriç que fai admiraçon, mas tamien la cuncência lhenguística que amostra ye algo fuora de l que ye normal (Gómez 2018: 48).

Leite de Vasconcelos acirrou la produçon escrita an lhéngua mirandesa para que se cunserbássen teçtemunhos screbidos dua lhéngua que el achaba que se eirie a deixar de falar cul passar de l tiempo. L próprio Leite dou l'eisemplo i screbiu un cunjunto de 8 poemas que fúrun publicados cul título de *Froles Mirandesas* an 1884. L siguientes outores fuoron acirrados, an maior ou menor medida por Leite de Vasconcelos i colaborórun cun el dando-le anformaçones i testos an mirandés. Ye l causo de Bernardo Fernandes Monteiro quien suobressaliu como tradutor de *Ls Eibangeilhos* (1894-1897) obra que chegou a ser publicada an parte ne l jornal *O Reporter*, antre janeiro i febreiro de 1897 graças al lhabor

de Trindade Coelho. Anfeliçmente l manuscrito çapareceu cunserbando-se solo ls cachicos que fúrun publicados ne l *O Reporter* i l *Eibangelho de San Lucas* que saliu na *Revista de Educação e Ensino* belume IX (Monteiro & Viana, 1894: 151-165), acumpanhados dua brebe nota suobre cumo screbir mirandés feita pul lhenguísta Aniceto dos Reis Gonçalves Viana. Bernardo Fernandes Monteiro tamien screbiu cuontas originais an mirandés i ye outor de l colóquio *Sturiano i Marcolfa* (1901). Outro outor dessa era foi Francisco Meirinhos que publicou l poema “La Nina” an 1901. L quelóquio de Feranandes Monteiro i la poesie de Meirinhos fúrun publicados por Leite ne l segundo belume de *Philologia Mirandesa* (1901) junto cun outros testos an mirandés.

José Leite de Vasconcelos fui outor d’outras publicaçoens suobre la lhéngua mirandesa antre las que hai que apuntar las seguintes: *Línguas raianas de Trás-os-Montes, Sucintas notas. 1 - Notícia das Línguas de Riodonor e de Guadramil* (1929); *A lingua mirandesa no séc. XVII* (1895-1896); ou *A lingua mirandesa* (publicada an quatro partes an l jornal *O Reporter* de lisboua na ls dies 13 de janeiro a 16 de janeiro de 1897.

Assi i todo, la obra más amportante de Leite de Vasconcelos suobre la lhéngua mirandesa ye *Estudos de Philologia Mirandesa* (1900-1901) que, an rigor, será la purmeira gramática de la lhéngua mirandesa i que até hoije sigue sendo ua obra de referência pal saber i studo de l mirandés. La obra stá debedita an dous belumes, l purmeiro fui publicado an 1900 i l segundo an 1901. l purmeiro belume apersenta la sigiente estrutura: Parte I Stória sterna de l mirandés; Parte II Gramática mirandesa: I. Fonologie; II Morfologie; III Sintaxe; por sue beç l segundo belume stá ourganizado de la seguinte maneira: Parte III Teoria de l mirandés; Parte IV Camoniana mirandesa; Parte V Bocabulário etimológico; Para alhá disso, ne l belume II de *Estudos Philologia Mirandesa* hai seis aneixos cun materiales i testos bariados antre ls que se áchan las traduçoens de Camões para mirandés, ua eideia que rondaba a Leite zde l purmeiros trabalhos suobre l mirandés, yá an *Froles Mirandezas* (1884) anclui ua traduçoen dalguns bersos de Camões. Leite de Vasconcelos justeficaba assi l sou sfuorço por traduzir testos para mirandés:

Abalancei-me, porém, a esta empresa ardua, porque, como o mirandês está destinado a desaparecer, mais tarde ou mais cedo, segundo a terrível sorte que persegue os idiomas que vivem nas condições d’elle (José Leite de Vasconcelos: 1901: 81 e 82).

Estudos de Philologia Mirandesa adota ua abordaige çcritiba de la lhéngua objeto de studo, cun ressalto ne l studo de la eiboluçoen de l lhatin pal mirandés, cumo era hábito nessa era. Al lhargo de l testo queda bien a l’amuostra que l’outor dominaba las obras de ls outores más cunceituados de la época.

Tamien fui Leite de Vasconcelos l’outor de l purmeiro bocabulairo mirandés-pertués qu’anfeliçmente nun chegou até nós. Açpuis de la publicaçoen de

Estudos de Philologia Mirandesa parece que l'antresse pul mirandés smoreciu. Anque aparéçan referéncias a la lhéngua an obras i outores posteriores como ye l causo *O Douro: Principais quintas, navegação, culturas, paisagens e costumes* de Manuel Monteiro (1911); *I Gathered no Moss (Não Criei Musgo*, na la bersion an pertués) de John Gibbons (1938); ou *As Mulheres do meu País* (1948) de Maria Lamas, mas nun se trata d'obras científicas ou specializadas, nestes três eisemplos stamos delante de lhiteratura de biaiges. Passaran bárias décadas até que aparéçan nuobos studos suobre la lhéngua mirandesa.

Assi i todo, hai que referir dous outores que publicórun obras nas que se aborada l estudo de la lhéngua mirandesa. L purmeiro ye l lhenguista spanhol Menéndez Pidal outor de *El dialecto leonés* (1906). Esta obra ye de special antresse pal mirandés porque fai l'enquadramiento de l mirandés andrento de l asturo-lhionés, al que clasifica como fazendo parte de l lhionés oucidental, lhigaçon que Leite de Vasconcelos nun fui capaç de fazer. An todo l causo, an *Estudos de Philologia Mirandesa* Leite de Vasconcelos parece cuncurdar cun esta análeze, mas nunca chegou a afirmar cun clareza que l mirandés fai parte de l domínio lhenguístico asturo-lhionés. Leite de Vasconcelos dezic cousas como la que se apersenta de seguida, mas teneremos que aguardar la publicaçon de *El dialecto leonés* para tener ua clasificaçon clara i sien anganhos de l mirandés andrento de l conglomerado de bariadades que forman l asturo-lheonés:

[S]e existe certa semelhança entre os phenomenos grammaticaes do mirandes e dos idiomas de Leao e Asturias, ella explica-se perfeitamente, como veremos no cap. III, sem se recorrer a ideia de importacao linguística (Vasconcelos 1901: 6).

An 2005, fui çubierto un manuscrito de l anho 1927, antitulado - *Considerações sobre os costumes e a linguagem do povo mirandês* de Clemente Marcos Mondragão (Caçarelhos 1890 – Fronteira 1931). Clemente ye l primeiro mirandés, que se saba, que se abinturou a screbir suobre la sue própia lhéngua i cultura, se punirmos de lhado las cartas que l Abade Sardinha mandou a Leite de Vasconcelos. L testo, screbido an pertués, cun la sceçon de ls eisemplos i l bucabulairo que stan an mirandés, ten enorme balor documental i cuntén anformações baliosas suobre las caratísticas de la lhéngua mirandesa falada nessa era. Para alhá de falar de ls questumes acupa-se de la lhéngua mirandesa.

La obra ye suscetible de ser debecida an três partes: La purmeira parte assoma-se suobre la lhéngua mirandesa, l'outor usa la palabra “dialecto”, tece dalguas cunsidrações girales suobre l “dialecto”; anclui un pequenho glossairo pertués-mirandés (uas 200 antradas); apersenta dalguns berbos mirandeses cunjugados; recueille dalguns aforismos mirandeses i dous diálogos an mirandés acunpanhados de la traduçon para pertués. La sigunda parte acupa-se de ls questumes de la Tierra de Miranda. Apersenta çcrições

bastante detalhadas dalguns questumes. Cumo redadeiro, la terceira parte está constituída por 78 notas splicatibas, na sue maior parte suobre la prenúncia de palabras mirandesas.

Cuidamos que tem priessa la publicaçon desta obra de Clemente Marcos Mondragão pus el ye un decumiento d'einorme balor stórico i ye un amportante contributo pa l conhecimiento de la lhéngua mirandesa.

4 - LS CUNTINADORES

Passado la publicaçon de *Estudos de Philologia Mirandesa* abre-se un paréntese de bárias décadas até tornarmos a ber publicados studos suobre l mirandês. De seguida, falaremos mui debrebe de l trabalho de seis outores que, na nuossa oupenion, fâzen la puonte antre la geraçon pioneira que criou ls liçaces pal studo i dibulgaçon de l mirandês i ls ambestigadores cuntemporânios.

4.1 - António Maria Mourinho

António Maria Mourinho era mirandês, padre i studioso de la lhéngua i cultura de la Tierra de Miranda, outor dua grande obra que recai suobre dibersos temas de la cultura mirandesa. Fui tamien l fundador de l Museu de la Tierra de Miranda, anstituiçon que cumpleta 40 anhos d'eisistencia an 2022. Tamien fui outor de dues obras lhiterairas an mirandês: *Nuossa Alma, Nuossa Tierra* (1961); *Scôba Frolida an Agosto... Liênda de Nôssa Senhora del Monte de Dúes Eigrêjas* (1979).

Para alhá de la faceta lhiteraira, hai al menos três trabalhos de Mourinho cul maior antresse pal studo de la lhéngua mirandesa: *Diversidades subdialectais do mirandês* (1959), *A língua mirandesa como vector cultural do Nordeste português* (1959) i *Cancioneiro Tradicional e Danças Populares Mirandesas* (1984).

L trabalho de Mourinho fui eissencial para se mantubisse bibo l antresse pul studo i conhecimiento de la lhéngua i de la cultura mirandesa.

4.2 - Herculano de Carvalho

Ye l outor que retoma ls trabalhos lhenguísticos suobre la lhéngua mirandesa i agarra la tradiçon gramatográfica que ampeçara Leite de Vasconcelos an 1882. Ls trabalhos de Heerculano de Carvalho suobre la lhéngua mirandesa son ls que se síguen:

- *Porque se fala dialecto mirandês na Terra de Miranda* (1952);
- *Fonologia mirandesa* (1957);
- *Elementos estranhos no vocabulário mirandês* (1960);
- *Paradigma e corrente da fala a propósito do vocalismo mirnadês* (1970).

Estas obras acúpan-se, suobretodo, de la fonética i fonologie de l mirandés (Carvalho, 2015). L outor botou mano a l anquérito a anformantes para recolhir ls dados que susténe ls sous trabalhos.

4.3 - Silvia Skorge

Se bien que l trabalho desta outora nun se centra solo ne l mirandés l cierto ye que amostra tener un conhecimento cierto i bastante fondo de ls fenómenos de deribaçon an mirandés. Publicou dous trabalhos que son de grande antresse pal studo de l mirandés: *Os sufixos diminutivos en português* (1956-1957) i *Os sufixos diminutivos em português* (conclusion) (1958).

4.4 - Lindley Cintra

Fui outor de la tese *A Linguagem dos Foros de Castelo Rodrigo. Seu confronto com a dos Foros de Alfaiates, Castelo Bom, Castelo Melhor, Coria, Cáceres e Usagre. Contribuição para o estudo do leonês e do galego-português do século XIII* (1959) que ye ua cuntribuïçon amportante pal conhecimento de l asturo-lhionés na region de l Ribacoa naquel tiempo i fiço un studo de ls chamadeiros lhioneses desta la region (1958).

Tamien chefiou la eiquipa responsable pul ALEPG - *Atlas Linguístico – Etnográfico de Portugal e da Galiza* que se ampeçou an 1970 i durante ls quatro purmeiros anhos ancargou-se de la eilaboraçon de ls anquéritos que açpuis serien outelizados para recolhir dados ne ls puntos d'anquérito scollhidos.

4.5 - Maria José de Moura Santos

Maria José de Moura Santos publicou, an dous belumes, *Os Falares Fronteiriços de Trás-os-Montes* (1967). Nesta obra la outora studa ls falares frunteiriços de la region stramuntana i acupa-se tamien de las bariedades asturo-lhionesas de Rio de Onor, Guadramil, Petisqueira, Deilão i las de la Terra de Miranda. Trata-se dun studo mui fondo de las falas raianas de Trás de ls Montes i ten anformações justas i mui baliosas suobre l sturo-lhionés falado neste território.

4.6 - Manuela Barros Ferreira

An 1978, ne l âmbito de l porjeto de l ALEPG rializou-se l purmeiro anquérito na region de Miranda. Las responsables por este anquérito fúrun Gabriela Vitorino i Manuela Barros Ferreira (Ferreira, 1999: 133-153). Ua parte desse anquérito fui publicado cul título de *Lição de Mirandês “You falo como bós i bós nun falais como you”*. Serie Manuela Barros Ferreira, anhos más tarde, la responsable pula coordenaçon, junto cun Domingos Raposo, de la *Cumbençon Ourtográfica de la Lhéngua Mirandesa* (1999) (deiqui an

delantre COLM) i ye outora de muitas obras suobre la lhéngua mirandesa, cumo por eisemplo: O Mirandês e as línguas do Noroeste peninsular (1995); A situação actual da língua mirandesa e o problema da delimitação histórica dos dialectos asturo-leoneses em Portugal (2001); ou, junto a Ana Maria Martins, O mirandês nos Atlas Linguísticos (1987). Manuela Barros Ferreira tubo un papel central ne ls studos suobre la lhéngua mirandesa, na sequéncia de lhenguistas cumo Leite de Vasconcelos, Menéndez Pidal, Herculano de Carvalho ou Lindley Cintra. Para alhá disso, fui la purmeira dua leba de ambestigadores que ten feiro muito trabalho i de grande culidade suobre la lhéngua mirandesa, prestegiando-la i, por cunseguinte, criando las cundições para que fusse dignificada i reconhecida cumo lhéngua de Pertual.

5-LS STUDOS LHENGUÍSTICOS CUNTEMPORÁNEOS SUBRE LA LHÉNGUA MIRANDESA: UA MUDANÇA DE PARADIGMA

L anho 1999 fui un anho que assinalou l'ameço dua mudança fonda na perceçon i na cuncéncia lhenguística de ls falantes de mirandês. La lei¹ que reconhece l'eisisténcia de la lhengua mirandesa i dá dalguns dreitos a ls sous falantes, permitiu afiançar dalgus cunquistas recientes, cumo l'ansino de mirandês, de forma beluntaira, a ls estudantes de l cunceelho de Miranda i que solo fui possible zde l curso 1986-1987. Ye tamien l ampeço dun porcesso que permitiu dar maior besibilidade a la lhéngua mirandesa i a las personas que la fálan. La publicaçon de la COLM dou un ampurron cumo inda nun se habie dado, a la scrita an mirandês i tamien, cumo ye natural, a la produçon lhiteraira. Assi, zde 1999 assestimos a un *boom* de publicaçoens an lhéngua mirandesa na anternete, mas tamien hai un crescimento sponencial, an quantidade i culidade, de lhibros an mirandês que resulta sorprendente i custoso de splicar ne l causo dua lhéngua que nun terá más de antre 3.000 a 5.000 falantes no praino. Un de ls responsables por esse rebentar tan fuorte de la lhiteratura an lhéngua mirandesa fui Amadeu Ferreira (que usaba ls pseudónimos de Fracisco Niebro ou Fonso Roixo, antre outros) i que an setembro de 1999 screbie l seguinte nun testo que benerie a ser publicado baixo l título de Manifiesto an Modo de Hino:

L pior ye quando la lhéngua deixa de serbir para pensar. Ó, quando drumimos, nun aparece a falar ne ls suonhos, porque la lhéngua de ls suonhos ye la que stá andrento de nós (Niebro, 2014).

I cuntina:

Quereis deixar que se muorra l'única cousa que ye solo buossa i, cumo nanhue outra, bos çtingue? Se quereis, anton ye tiempo de comprar l queixon i purparar l antierto. Se nun quereis, anton spabilai-bos porque l tiempo ye scasso par'inda fazer algo (Niebro, 2014).

¹ Lei n.º 7/99 de 29 de janeiro. "Lei de l Mirandês". *Diário de la República* de 29 de janeiro de 1999.

Relativamente a ls estudos lhenguísticos i gramaticales suobre la lhéngua mirandesa se produç, an paralelo al *boom* lhiterairo, un oumiento sponeñcial de la porduçon an quantidade i culidade, aperécen tamien las purmeiras teses de mestrado i doutoramiento suobre la lhéngua. Por outro lhado, l antresse pula lhéngua mirandesa ne l strangeiro parece crecer a julgar pul número d'ambestigadores que s'acúpan de l estudo deste lhéngua an países como Spanha, Fráncia, Polónia, Japon, etc. Sien ser eizoustibos, damos nota dalguns ambestigadores i trabalhos suobre la lhéngua mirandesa que ténen suobressalido nas derradeiras décadas. Nas referéncias bibliográficas puode cunsultar-se ua seleçon dalgwas obras de ls outores que a seguir se apúntan.

An Pertual, hai que referir ambestigadores como Clarinada Azevedo Maia, Manuela Barros Ferreira, Ana Maria Martins, Telmo Verdelho, Cristina Martins, João Veloso, Lurdes de Castro Moutinho, Roberto Ceolin, Cláudia Martins ou Carlos Silva, entre outros, ténen studado dibersos lhados de la lhéngua mirandesa. Tamien hai mirandeses antre ls studiosos de la lhéngua i cultura de la Tierra de Miranda: Amadeu Ferreira, Moisés Pires, Domingos Raposo, António Bárbolo Alves, Carlos Ferreira, Alcides Meirinhos ou Reis Quarteu. Moisés Pires ye outor dun vocabulairo (2004) i dun lhibro de notas gramaticales de sou nome *Elementos de Gramática Mirandesa* (2009), Bárbolo Alves ten l mérito de ser outor de la purmeira tese suobre l la lhiteratura oral mirandesa: *Palavras de identidade da Terra de miranda. uma abordagem estatístico-pragmática dos contos da literatura oral mirandesa* rematada i defendida an 2002 na Unibersidade de Toulouse II (Le Mirail). Outro scritor i anbestegador pioneiro ye Carlos Ferreira, defendiu an 2003 la sue tese *Sendin-Tierra de Miranda. Geografia e Toponimia* (publicada na 2013) que como l título andica stá scribida an pertués i, ua grande parte, an mirandés, algo einédito até ende ne l mundo académico. La tese de Carlos Ferreira ten un anexo eitimológico antegralmiente screbido an mirandés i de grande antresse para la ambestigaçon de la eitimologie de ls topónimos asturo-lhioneses. Por sue beç, Amadeu Ferreira tubo un papel mui atibo ne l estudo i dibulgaçon de l mirandés zde 1999 até la sue muorte an 2015. Para alhá dua bastíssema produçon lhiteraira de grande culidade, Amadeu Ferreira fui tradutor i zambolbiu un amportante lhabor como dibulgador i ambestigador de la lhéngua mirandesa.

Antre ls ambestigadores strangeiros suobressálen Satoshi Terao, Xavier Frías Conde, Brain Leonard Mott, Alberto Gómez Bautista, Natalia Czopek, Michał Belina ou Aurelia Merlan, antre outros, trabálhan suobre la lhéngua mirandesa i ténen ajudado al conocimiento i dibulgaçon desta lhéngua fuera de l paíç.

6 - UN NUOBO ZAFIO

An setembro de 2021, l stado pertués assinou la Carta Europea de las Lhénguas Regionales ou Minoritairas. La assinatura desse tratado anternacional fui ua demanda antiga de ls mirandeses i quier reforçar i afundar ls dreitos lhenguísticos de ls falantes de lhéngua mirandesa, cumo deixa patente l quemunicado d'amprensa de l goberno publicado ne l die de l'assinatura de l referido tratado:

Portugal assinou hoje a Carta Europeia de Línguas Regionais e Minoritárias do Conselho da Europa. Este instrumento visa, desde 1992, por um lado, proteger e promover as línguas regionais e minoritárias históricas da Europa, mantendo e desenvolvendo a herança e tradições culturais europeias; e, por outro lado, respeitando o direito inalienável e comumente reconhecido de uso das línguas regionais e minoritárias na vida pública e na esfera privada.

A Língua Mirandesa esteve na base desta assinatura. A Câmara Municipal de Miranda do Douro, a par da Associação de la Lhéngua i Cultura Mirandesa, desenvolveram uma lista de compromissos a cumprir, decorrentes da adesão de Portugal à Carta. (Portal Diplomático, 7 de setembro de 2021).

Este feito ye un nuobo i amportante passo ne l camino de l mirandés i poderá tener consequéncias positibas ne ls, cada beç más numerosos, studos suobre este idioma.

7 - CONSIDERÇONES FINALES

La stória de la gramaticografie i de la lhenguística de la lhéngua mirandesa de que acabamos de fazer un pequeinho squiço, permite tirar las seguintes conclusiones. Ls studos suobre la lhéngua mirandesa ténen benido a eiboluir positivamente al lhargo de l tiempo, diberseficando-se la tipologie de ls studos i atraindo más ambestigadores para este campo de l conhecimento. Assi i todo, i mesmo culs sfuorços feitos até agora, l mirandés tem precison de la maior parte de ls strumentos que permíten fortalhecer i normatibizar ua lhéngua. L mirandés nun cunta cun muitas ferramientas lhenguísticas eilementares, nomeadamente ua gramática atualizada, l más parecido a ua gramática son ls *Estudos de Philologie Mirandesa* que ténen más de cien anhos, tamien nun stá çponible un dicionairo. Suobre la queston de l dicionairo hai que referir que eisísten bários vocabulairos (l zaparcido de Leite ye un) i un dicionairo, feito por Amadeu Ferreira, mas que permanece einédito. Tamien serie necessairo reber la COLM i screbir-la an mirandés. Tamien son precisos manuales para que l ansino de la lhéngua nas scolas de l cunceelho de Miranda se puoda stribar.

Mas, nien todo ye negatibo, hai spácio para l otimismo. Se ye cierto que ls studos publicados até agora fálan de fenómenos más ou menos delimitados (formas de tratamento, la formaçon de palabras, la fonética i la fonologie,

la prosódia, etc.) i muitos de ls outores arriba citados pónen la tónica an questones sociolinguísticas, cumo ye natural nua lhéngua minoritaria i menorizada cumo ye l mirandés, l cierto ye que an conjunto, todos estes trabalhos, tórnan possible que ne ls próximos tiempos puoda benir a la lhuç ua gramática de l mirandés que aporbeite to este riu de conhecimentos para eilaborar ua gramática de l mirandés cuntemporáneo. Nun cairemos na tentaçon, cumo l passou a Albino Moraes Ferreira de apersentar ua relaçon de potenciales candidatos a outores dessa gramática, mas, a bien dezir, hoje hai muitos ambestigadores dedicados al studo de l mirandés cun capacidade para lhebar a buono atracadeiro essa tarefa. L tiempo dezirá se stamos anganhados.

REFERÊNCIAS BIBLIOGRÁFICAS

Alves, A. B. (2002). *Palavras de identidade da Terra de miranda. uma abordagem estatístico-pragmática dos contos da literatura oral mirandesa*. [Tese einedita]. Ounibersidade de Toulouse.

Argote, J. C. (1725). *Regras da Lingua Portuguesa, Espelho da Lingua Latina ou Disposição para Facilitar o Ensino da Língua Latina pelas Regras de Portuguezza*. Lisboa, 2ª impresión, Off. da Música, 295-296.

Belina, M. (2015). Lengua mirandesa: historia y sistema fonético. An: *Studia Iberystyczne*, 14, 75-84.

Camões, L. V. (2010). *Ls Lusíadas*. Lisboa: Âncora.

Carvalho, J. G. H. (2015). *Fonologia Mirandesa e Outros Estudos sobre o Mirandês*. Picote – Coimbra: Frauga / Imprensa da Universidade de Coimbra.

Castro, I. & Rodrigues-Moura E. (Eds.). (2015). *Hugo Schuchardt – José Leite de Vasconcellos: Correspondência*. Bamberg: University of Bamberg Press.

Ceolin, R. (2002). Um enclave leonês na paisagem unitária da língua portuguesa. An: *Ianua, Revista Philologica Romanica*, 3, 62-83. Çponible an anternete: <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/3731343.pdf>

Cintra, L. F. L. (1958). *Toponymie Léonaise au Portugal: la région de Riba-Coa*. Separata de las Actes et Mémoires du Cinquième Congrès Internacional de Sciences Onomastiques, bel. I.

Cintra, L. F. L. (1984 [1959]). *A Linguagem dos Foros de Castelo Rodrigo. Seu confronto com a dos Foros de Alfaiates, Castelo Bom, Castelo Melhor, Coria, Cáceres e Usagre. Contribuição para o estudo do leonês e do galego-português do século XIII*. Lisboa: Imprensa Nacional – Casa da Moeda.

Coelho, T. (1898). Carta a Albino Morais Ferreira. An: *Jornal Novidades*, 4.512, anho XIV Porto: 26 de l 12 de 1898, 1 i 2.

Czopek, N. (2008). O mirandês – um enclave linguístico de Portugal. An: *Romanica Cracoviensia*, 10-20.

Ferreira, A. (2002). *Statuto jurídico de la lhéngua mirandesa*. Mercator: Dret i legislació lingüistics. Anclabes lhenguísticos na Ounion Ouropeia, V Simpósio de Lhéguas Ouropeias i Lhegislações, Col.leció CIEMEN: drets lingüistics. Barcelona, 65-86.

Ferreira, A. (2006). L Cielo por un Cachico de Tierra. L'antrada de ls frailes de Moreiruola na Tierra de Miranda, an 1211. An: *Brigantia*, XXVI (1-2-3-4), 109-129.

Ferreira, A. (2001). Modos de tratamento ne l mirandés de Sendin. An: El Filandar/ O Fiadeiro, *Publicación de Cultura Tradicional, Çamora*, 13, 8-13. Çponible an anernete: <https://studosmirandeses.blogs.sapo.pt/1764.html>

Ferreira, A. (2004). La cidade de Miranda de l Douro i la lhéngua mirandesa. An: *El Filandar / O Fiadeiro*, 15, 19-24. Çponibel an anernete: <http://studosmirandeses.blogs.sapo.pt/1823.html>

Ferreira, A. (2005). L Regalengo de Palaçuolo ne l Seclo XII (Studio de toponímia mediabal i de stória de la lhéngua mirandesa. An: *Brigantia*, julho- dezembro, XXV, 3, 32-72.

Ferreira, A. (2010). *O Mínimo sobre a Língua Mirandesa*. 11º Festival Intercéltico de Sendim, n.º 13, Sendin: Sons da Terra.

Ferreira, A. i A. Argemí. (2002). *Ua Ouropa para todas las sues lhéguas*. Mercator, dret i legislació lingüistics. Anclabes lhenguísticos na Ounion Ouropeia, V Simpósio de Lhéguas Ouropeias i Lhegislações, Barcelona: Col.leció CIEMEN: drets lingüistics, 9- 13.

Ferreira, A. J. de Moraes (1898). *Dialecto Mirandez*. Lisboa: Imprensa de Libânio da Silva.

Ferreira, C. (2013). *Sendin-Tierra de Miranda. Geografía e Toponímia*. [Tese defendida an 2003]. Ounibersidade de Salamanca. Lisboa: Âncora.

Ferreira, M. B. (1995). O Mirandês e as línguas do Noroeste peninsular. *Lletres Asturianas*, núm. 57, 7-22.

Ferreira, M. B. (1999). Lição de Mirandês “You falo como bós i bós nun falais como you”. An: Fernández Rei, F. i A. Santamarina Fernández. *Estudios de Sociolingüística Románica. Linguas e varedades minorizadas*. Santiago de Compostela: Ounibersidade de Santiago de Compostela, 133-153.

Ferreira, M. B. (2001). A situação actual da língua mirandesa e o problema da delimitação histórica dos dialectos asturo-leoneses em Portugal. *Revista de Filología Románica*, vol. 18, 117-136.

Ferreira, M. Barros i A. M. Martins, (1987). *O mirandês nos Atlas Lingüísticos*. Actas de las Jornadas de Língua e Cultura Mirandesas, 33-42.

Ferreira, M. Barros i D. Raposo (Coords.). (1999). *Convenção Ortográfica da Língua Mirandesa*. Miranda del Douro / Lisboa: Câmara Municipal de Miranda do Douro / Centro de Linguística da Universidade de Lisboa.

Frias Conde X. (2001). *Notes de Lingüística Asturllionesa (Asturiano y Mirandés)*. Gijón: VTP.

Gibbons, J. (2004 [1938]). *Eu não creir musco. Retrato de uma aldeia transmontana*. Eidiçom de la Câmara Municipal de Carrazeda de Ansiães.

Gómez Bautista, A. (2021). *El mirandés: historia, contextos y procesos de formación de palabras*. Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana.

Gómez Bautista, A. (2020). Consecuencias do contacto lingüístico entre mirandés y portugués. An: Dubert-García, F.; V. Míguas; X. Sousa. *Varietades lingüísticas en contacto na Península Ibérica*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 83-100.

Gómez Bautista, A. (2018). *Introdução à História da Literatura Mirandesa*. Toledo / Quito: Ianua Editora.

Gómez Bautista, A. (2016). Ua Polémica al redor de la Lhéngua Mirandesa. An: *Studos de Lhéngua i Cultura. Revista da Associação de Lhéngua i Cultura Mirandesa*, 1, 69-78.

Lamas, M. (1948). *As mulheres do meu país*. Lisboa: Actúalis.

Leonard Mott, B. (2000). Aspectos do vocalismo átono do mirandés de São Martinho de Angeira. An: Isabel de Riquer, Elena Losada, Helena González Fernández (eds.), *Ensinar a pensar con liberdade e risco*. Homenaxe a Basilio Losada, 551-556.

Maia, C. A. (1996). Mirandés. An: *Manual de dialectología hispánica. El español de España*, 159-170. Barcelona: Editorial Ariel.

Martins, C. (1997). A vitalidade de línguas minoritárias e atitudes lingüísticas: o caso do mirandês. An: *Lletres Asturianas*, 62, 7-42.

Meirinhos, A.; A. R. Aguiar; J. Salvado (2017). Turismo e Identidade Cultural: Os Pendões Mirandeses. An *Revista Portuguesa de Estudos Regionais*. Angra do Heroísmo: Associação Portuguesa para o Desenvolvimento Regional, 45, 93-111.

Menéndez Pidal, R. (2006 [1906]). *El dialecto leonés*. Lhion: El Búho Viajero. Edición facsímil cumemoratiba de ls cien anhos de la purmeira eidiçom desta obra.

Merlan, A. (2009). *El mirandés: situación sociolingüística de una lengua minoritaria en la zona fronteriza portugués-española*. Obiedo: Academia de la Llingua Asturiana.

Mondragão, C. M. (1927). *Breves considerações sobre os costumes e a linguagem do povo mirandês*. Miranda do Douro. [Einédito].

Monteiro, B. F. (trad.); A. R. Gonçalves Viana (introdução) (1894). O Evangelho de S. Lucas Traduzido em Língua Mirandesa. An: *Revista de Educação e Ensino*, anho IX, 151-165.

Mourinho, A. M. (1959). *Diversidades subdialectais do mirandês*. Actas do Colóquio de Estudos Etnográficos «Leite de Vasconcelos». Junta de Província do Douro Litoral.

Monteiro, M. (1998 [1911]). *O Douro: principaes quintas, navegação, culturas, paisagens e costumes*. Lisboa: Editora Livro Branco. [Facsímile de la eidição de Porto: Emilio Biel, 1911.]

Mourinho, A. M. (1959). *A língua mirandesa como vector cultural do Nordeste português*. Actas das Primeiras Jornadas de Língua e Cultura Mirandesa. Miranda do Douro: Câmara Municipal de Miranda do Douro.

Mourinho, A. M. (1984). *Cancioneiro Tradicional e Danças Populares Mirandesas*. 1.º. Miranda do Douro: Imprensa de Bragança.

Mourinho, A. M. (1961). *Nuossa Alma, Nuossa Tierra*. Lisboa: Impresna Nacional.

Mourinho, A. M. (1979). *Scôba Frolida an Agosto... Liênda de Nôssa Senhora del Monte de Dúes Eigrējas*. Bergância: Escola Tipográfica.

Moutinho, L. C.; Gómez Bautista, A. (2017). Uma primeira abordagem ao estudo da prosódia da língua mirandesa. An: Gómez Bautista, A.; Moutinho, L. de C. & Coimbra, R. L. (coord.). (2017) *Ecolinguismo e Línguas Minoritárias*. Ebook. Aveiro: UA Editora, (ISBN: 978-972-789-496-3), pp. 117-140.

Moutinho, L. C.; Gómez Bautista, A. (2019). Aspectos da Geoprosódia no Planalto Mirandês. In Lurdes Moutinho (CLLC/UA) – Portugal, Sandra Madureira (PUC/SP) – Brasil (eds.). *A prosódia das línguas românicas*. *Revista Intercâmbio*, v. XXXIX, 2019. San Paulo: LAEL/PUCSP. ISSN: 2237-759X, pp. 30-42.

Niebro, F. (2014). *Lhêngua mirandesa. Manifesto an modo de Hino*. Lisboa: Âncora Editora.

Pires, M. (2004). *Pequeno Vocabulário Mirandês-Português*. Porto: Câmara Municipal de Miranda de l Douro.

Pires, M. (2009). *Elementos de Gramática Mirandesa*. Miranda de l Douro: Centro de Estudos António Maria Mourinho / Câmara Municipal de Miranda de l Douro.

Portal Diplomático, Ministério de Negócios Strangeiros. *Quemunicado d'amprensa*. 7-9-2021. Çponible an: <https://portaldiplomatico.mne.gov.pt/comunicacao-e-media/comunciados-de-imprensa/portugal-assinou-a-carta-europeia-de-linguas-regionais-e-minoritarias-do-conselho-da-europa>

Quarteu, R.; X. Frias Conde. (2002). L mirandês: ua lhêngua minoritaira an Pertual. An: *Ianua, Revista Philologica Romanica*, 2, 89-105.

Raposo, A. D. (2000). Ansino de l mirandês. An: José Francisco Meirinhos (Coord.). *Estudos Mirandeses. Balanço e orientações*. Porto: Granito.

Romaine, S. (1994). *El lenguaje en la sociedad*. Barcelona: Ariel.

Santos, M. J. de Moura. (1967). Os Falares Fronteiriços de Trás-os-Montes. Separata de *la Revista Portuguesa de Filologia*, vols. XII, tomo II, XIII y XIV. Coimbra: Faculdade de Letras de la Ouniversidade de Coimbra.

Saramago, J. (Coord.). ALEPG – Atlas Linguístico-Etnográfico de Portugal e da Galiza. Informacion sobre e proyecto çponible an <https://clul.ulisboa.pt/projeto/alepg-atlas-linguistico-etnografico-de-portugal-e-da-galiza>.

Skorge, S. (1956-1957). Os sufixos diminutivos em português. An: *Boletim de Filologia*, tomo XVI, Centro de Estudos Filológicos, 50-90 i 222-305.

Skorge, S. (1958). Os sufixos diminutivos em português (conclusson). An: *Boletim de Filologia*, tomo XVII, 3 i 4, Centro de Estudos Filológicos, 20-53.

Terao, S. (2010). Mirandese as an Endangered Language. An: *Estudios*, 35, Faculdade de Studos i Culturas Anternacionais de la Ouniversidade de Kobe (Japon), 101-126.

Vasconcelos, J. L. (1882). *O Dialecto Mirandez*. Porto: Livraria Portuense.

Vasconcelos, J. L. (1884). *Flores Mirandezas*. Porto: Livraria Portuense Claver & cía.

Vasconcelos, J. L. (1895-1896). A lingua mirandesa no séc. XVII. An: *Revista Lusitana*, IV, 125-126.

Vasconcelos, J. L. (1897). A lingua mirandesa. An: *O Reporter*, 1517, 1518, 1519, 1520.

Vasconcelos, J. L. (1900). *Estudos de Philologia Mirandesa*. bel. I. Lisboa: Imprensa Nacional.

Vasconcelos, J. L. (1901). *Estudos de Philologia Mirandesa*. bel. II. Lisboa: Imprensa Nacional.

Vasconcelos, J. L. (1929). Lingoas raianas de Trás-os-Montes (Succintas notas). *Opúsculos. belume IV Filologie II*, Coimbra: Imprensa da Universidade, 732-738.

Vasconcelos, J. L. (1987 [1901]). *Esquisse d'une Dialectologie Portugais*. Lisboa: Instituto Nacional de Investigação Científica.

Verdelho, T. (1993). Falares asturo-leoneses em território português. An: *Lletres Asturianas*. 50, 7-25. Çponíbel an: <http://www.academiadelalingua.com/lletresasturianas/index.php>

